

MMXII

BROJ 4

ISSN 2217-4958

C I V I T A S

ČASOPIS ZA DRUŠTVENA ISTRAŽIVANJA

USEE

Fakultet za pravne i poslovne studije „Dr Lazar Vrkatić“
Novi Sad

Izdavač
FAKULTET ZA PRAVNE I POSLOVNE STUDIJE „DR LAZAR VRKATIĆ“
Bulevar oslobođenja 76, NOVI SAD, Vojvodina – Srbija
www.useens.net

Za izdavača
Mirjana Franceško

Izdavački savet

Željko Bartulović (Rijeka), Đorđe Đurić (Novi Sad), Stanislav Fajgelj (Beograd),
Zorica Patel (London), Milenko Radoman (Bar), Roberto Scarciglia (Trieste),
Miodrag Živanović (Banja Luka)

Glavni i odgovorni urednik
Boris Kršev

Redakcija

Sanja Đurđić, Duška Franeta, Dušan Marinković, Slobodan Marković, Vesna
Pilipović, Duško Radosavljević, Zdravko Skakavac, Aleksandar Vasić, Aleksandar
Vasiljević, Isidora Wattles

Sekretar redakcije
Radivoje Jovović

Lektor i korektor
Predrag Rajić

Priprema za štampu
Agencija „Svetionik“, Novi Sad

Štampa
„Tampograf“, Novi Sad

Tiraž: 200

CIP – Каталогизација у публикацији
Библиотека Матице српске, Нови Сад
3(05)

CIVITAS : часопис за друштвена истраживања / главни и одговорни
редник Boris Kršev. – Год. 1, бр. 1 (2011) – Нови Сад : Факултет за
правне и пословне студије, 2011 – 25 cm

Izlazi dva puta годишње.

ISSN 2217-4958

COBISS.SR-ID 261516807

Sadržaj

Članci / Articles

Dr Slobodan D. Jovanović	
Standard Pronunciation of the English Language	9
Стандардни изговор енглеског језика	
Mr Sadmir Karović	
Posebne istražne radnje u krivičnom procesnom zakonodavstvu	
Bosne i Hercegovine	22
Special Investigation in the Criminal Procedure Legislation in	
Bosnia and Herzegovina	
Leposava Vukičević, Milica Grujić, Danka Popović, Dragica Mihajlović, Uroš Velić	
Agresija i iracionalna uverenja	35
Aggression and Irrational Beliefs	
Dr Dragan Kolev	
Kultura kao sredstvo i prostor psihološke manipulacije	49
Culture as a Means and Environment of Psychological Manipulation	
Dr Slobodan I. Marković	
Bezbednost multikulturalnog društva	62
Security Multicultural Society	
Mr Svetlana Lukić, mr Slobodan Cvetković	
Razvojne banke kao oslonac u kreditiranju poljoprivrede	80
Development Banks as a Mainstay in Agriculture Lending	
Mp Станимир Ђукић	
Утицај берзанских манипулација на успешност пословања	
привреде у условима светске економске кризе	89
The Effect of Stock Market Manipulation on Success of Business	
Operations of Companies in Impact of Global Economic Crisis	
Др Борис Н. Кршев	
Историјски усуд капитализма – криза као последица	
неконтролисаног раста	111
Le destin historique du capitalisme – la crise en raison d'une	
croissance incontrôlée	

Prilozi / Supplements

Dr Milica Radović, dr Vladimir Vračarić	
Primena beta koeficijenta na tržištu kapitala u Srbiji	127
The Use of Beta Coefficient on the Capital Market in Serbia	

Dr Aleksandar Vasiljević	
Efekti primene zakona o zaštiti korisnika finansijskih usluga	144
Effects of Using Protection Act Users of Financial Services	
Dr Miroslav Milošević	
Уговор о међународном превозу робе на унутрашњим воденим	
путевима према Будимпештанској конвенцији (CMNI)	155
Agreement on International Transport of Goods on Inland Roads to	
the Budapest Convention (CMNI)	
Dr Ljubo Pejanović, Branko Habuš	
Mere zaštite od požara prilikom udesa vazduhoplova	165
Measures of Fire Protection During the Accident Aircraft	
Dr Rade Đurković, Aleksandar Jovanović	
Savremeni roboti i bezbednosne pretnje u globalizovanom svetu	179
Modern Robots and Security Threats in a Globalized World	
 <i>Prikazi / Reviews</i>	
Dr Slobodan Ђелица	
Александар Животић, Југославија, Албанија и велике силе	
(1945–1961)	195

Uz četvrti broj ili reč urednika

Poštovani čitaoci, kolege i saradnici,

Pred Vama je četvrti broj CIVITAS-a, naučnog časopisa posvećenog društvenim istraživanjima u izdanju Visoke škole „Pravne i poslovne akademske studije dr Lazar Vrkatić“ iz Novog Sada. Sa ovim, četvrtim brojem, stekli su se uslovi za kategorizaciju časopisa, što nas sve posebno raduje.

U Novom Sadu, 31. decembra 2012.

Boris Kršev

Članci

Articles

STANDARD PRONUNCIATION OF THE ENGLISH LANGUAGE

SUMMARY: The problem of pronunciation standards of a given language is certainly a most interesting and important one, and it is surely the first that a person wishing to acquire an acceptable pronunciation of a foreign language has to solve. Exposure to a number of varieties of the foreign language may play an important and useful part in the study, and the question arises as to which of the various forms of pronunciation to choose. As regards the English language, this question is even more serious, for it is a fact that nowadays over 400 million people speak English as their first language. Along with them, millions of others learn and speak English as a second or a foreign language all over the world. The fact that the majority of English speakers use some form of American pronunciation does not make the problem smaller at all, for it is impossible to find two persons belonging to the same nationality who pronounce their own language in the same manner. These differences may result from a great number of causes, such as: locality, early influences, social surroundings and often individual characteristics which may be numerous and different themselves. However, the issue of perfection is not that relevant for foreign learners of English who visit Great Britain, or the United States of America. What matters is being able to understand what they are told.

KEY WORDS: *pronunciation, pronunciation standards, language varieties, Received Pronunciation, General American Pronunciation.*

When they come to the British Isles for the first time, foreign learners of English are usually hit by surprise and dismay as they discover how little they understand of the English they hear. Except for the fact that people seem to be speaking much faster than expected, the English spoken by great majority of people seems to be different in many ways from what they have been taught. While differences in pronunciation are quite striking they are not the only ones since learners may also notice differences of grammar and vocabulary.

If they are confident enough in their knowledge, foreign learners may think that most of the English people either cannot or do not speak English correctly. Some native speakers may agree with them or even think that they should know better what is correct and what is not, since they have studied the language. However, the question of correctness is not that relevant for foreign learners of English who visit Great Britain. What matters is being able to understand what they are told, be it correct or

not. ‘One of the most important things to remember is that *everyone can improve*, even if they have no great talent for language. Quite apart from anything else, there is great satisfaction to be got from the development of what talent you have. You may never sound like a native English speaker, but at least you will have got as close to it as you can.’ (O’Connor, 1970: 4).

While they are generally being understood, foreign learners of English will find it hard to understand native speakers for which reason they may happen to think that perhaps the English they have learned back at home was not the “real” English. But this is highly unlikely to be the case. Yet, although the kind of English they have learned is “real” enough, it will tend to be limited to a single variety of the language tailored as a model for their own speech. It will usually be the speech of a particular group of native speakers as is spoken, slowly and carefully, in rather formal situations.

Having all this in mind, it is not difficult to conclude that exposure to a number of varieties of English may play an important and useful part in the study of English as a foreign language. The problem of pronunciation standards of a given language is certainly a most interesting and important one. It is surely the first that a person wishing to acquire an acceptable pronunciation of a foreign language has to solve. The question arises in fact as to which of the various forms of pronunciation to choose. As regards the English language this question is even more serious. It is a fact that nowadays over 400 million people speak English as their first language (Crystal, 1985). Along with them, millions of others learn and speak English as a second or a foreign language all over the world, and this is perhaps why Jones (1969: v) was very right to say: ‘I no longer feel disposed to recommend any particular forms of pronunciation for use by English people or to condemn others. It must, in my view, be left to individual English-speaking people to decide whether they should speak in the manner that comes to them naturally or whether they should alter their speech in any way.’ The fact that the majority of English speakers use some form of American pronunciation does not make the problem smaller at all, for it is impossible to find two persons belonging to the same nationality who pronounce their own language in the same manner. These differences may result from a great number of causes, such as: locality, early influences, social surroundings and often individual characteristics which may be numerous and different themselves. It is thus quite understandable that pronunciation of people brought up in Manchester differs from that in case of people from Edinburgh, and both pronunciations differ from the pronunciation of people brought up in London. This also applies to educated people in other countries.

What is *dialect*

Many people in the world take pride in where they come from and it is safe to say that the English are not different. Regardless of what we happen to come across in our later life and how much we travel and change our residence, the place where we grew up and spent our childhood and adolescence bears a special significance. Nowadays,

people travel much more than they used to and quite often they change several residences in their lifetime. Therefore, some of them have a “nomadic” childhood and have not got any ties whatsoever with any of the places they lived in. On the other hand, for a majority of English people pride and interest in the area where they grew up is still a reality.

Where they come from is thus an important part of their personal identity, and for many of them an important component of their local identity is the way they speak – their accent and dialect. The vast majority of people in England speak in a manner that indicates that they come from a particular place. They speak like the ones they grew up with and for that matter they differ from those who grew up somewhere else. The way people speak, of course, may change over time as they shift their residence. Nevertheless, some trace of the way people spoke in the place where they grew up will remain in their utterance all their life. And depending on what they sound like when they speak, or where they come from, people in England may be labeled as “Cockney”, “Scouse”, “Geordie”, “Jock”, etc.

Some people have very regional accents, so that a person can tell exactly where they come from if they are versed in spotting accents. Others have fewer regional features and can be placed approximately. ‘In the written language the reader is generally left to make up his mind which are the important words, helped to a greater or lesser extent by the style of the author and by such devices as italicization, spacing and the like; but in speech these words are specifically pointed out so that the listener shall be left in no doubt. Words are pointed out by means of what we shall call *accent*.’ (O’Connor, Arnold; 1973: 7). There is even a small number of people in England – probably between 3 and 5 percent – who have totally regionless accents. Those are usually the people who have been to one of the big public schools or want to sound as if they have. This kind of accent is usually referred to as a “B.B.C. accent” because readers of the news on the national radio and television are usually selected from this segment of the population.

Still, *accent* is not the same as *dialect*. When we talk about dialect we are usually referring to something more than accent. We are referring not only to pronunciation but also to the vocabulary and grammar people use. For instance, one can say *I haven't got any* and somebody else can say *I ain't got none*. They differ in the grammar they use and therefore they speak two distinct dialects. Of course, dialect and accent normally match. So, if one speaks, for example, Yorkshire dialect, he should normally do it with the Yorkshire accent. Hence, the term *accent* refers to varieties of pronunciation, whilst the term *dialect* refers to varieties distinguished from each other not only by differences in pronunciation but also by differences in grammar and vocabulary.

Origins of dialectal differences

One very interesting question that linguists and dialectologists sometimes find difficult to answer is where all these dialects come from? Why do people from different

parts of the country speak differently, or why they do not speak the same? As has just been said, the answer is not easy to give as many factors contribute to development of the differences between the ways people speak in various parts of the country. Yet, one of the answers could be that English, like every other language, is constantly changing and that different changes in language take place in different parts of the country. A language change that occurred in one region may spread out to neighbouring areas. Some of the changes may even spread so much as to cover entire country. More often though, the changes will only spread so far as to lead to dialect difference between the areas which have the new form and those that do not.

Natural barriers may also bring the spread of a language change to a halt. One of the most important dialect boundaries in England runs through the Fens, which until recently was an isolated, swampy area which is difficult to get across. Therefore, it is not by pure chance that people in Norfolk pronounce *laugh* as /la:f/ while people in Lincolnshire pronounce it as /laef/. Norfolk pronunciation is just an example of a language change which could not make it across the Fens into Lincolnshire as very few people made it across due to the obstacling terrain.

Sometimes language change can be explained by reference to external factors. Throughout its history England was subject to many conquests and different conquerors whose languages played more or less significant role in the development of English as we know it. For instance, major adoption by English language of a large number of French words can be accounted for by referring to the Norman Conquest of England by the French speaking rulers in 1066. However, more often than not such an explanation is lacking and we have to get along with the conclusion that it simply appears to be a natural characteristic of human languages that they change – in pronunciation, grammar and vocabulary.

The English language, like great majority of European languages, derives from the old Indo-European language. The break-up of the Indo-European language into its more modern descendants gave birth to original Germanic language. As time passed by, different varieties of the original Germanic language drifted apart more and more thus giving birth to modern languages of Germanic family such as English, Dutch, Norwegian, Icelandic, Frisian, etc. The phenomenon that led to this is language change. The same mechanism is at work within English itself. It evolved from the original language that the Germanic-speaking invaders brought about 1500 years ago into Old English or Anglo-Saxon, as written by King Alfred, which is no longer comprehensible today. Then it became the Middle English of Jeoffrey Chaucer, which is still difficult to read and understand. Finally, there comes the kind of English that is used now, with all its more and less subtle differences within.

One can sometimes speak of certain differences between the pronunciation of the old and the young, men and women living in the same locality and being of a similar social position. Individual characteristics in pronunciation by a person may result from habit, fashion, childish mispronunciations (the correction of which has been neglected), some physical defects, and for many other reasons.

Regional and social variation

The most prestigious dialect of the English language is Standard English, and the most prestigious accent is the so-called R.P. However, only a very small percentage of the population in England speak the R.P. The others have some form of regional accent.

Regional accents are sometimes spoken of as, for instance, northern or southern English, Irish, Scottish or Welsh. But this is not meant to say that there is one Irish or one north-of-England accent. It only means that English speakers in one particular area have enough pronunciation features in common with one another, which are not shared with speakers of other areas. Thus, the term “northern accent” is not more than a convenient label for a group of more local accents.

However small area we look at, we will find differences between pronunciation there and in an adjacent area. Unless there is some considerable obstacle to communication between those two areas, those differences will be so slight that it would be rather difficult to draw a sharp line between them and say that accent or dialect X is spoken on one side of the line and the accent or dialect Y is spoken on the other. In Britain, from south-west of England to the north of Scotland they do not have a succession of distinct accents, but a continuum, a gradual change of pronunciation. The same applies to England itself. There are no sharp dialect boundaries, and dialects certainly do not coincide with the counties. Yorkshire dialect does not suddenly change into Durham dialect as you cross the Durham County boundary. Hence, there is indeed no such thing as an entirely separate, self-contained dialect. Yet, for the sake of clarity and brevity, we divide the continuum of dialects and accents into areas at points where it is least continuum-like. That is, we draw boundaries between dialect areas at places where we find a situation that most closely resembles an abrupt transition. However, we still have to bear in mind that these areas are not particularly firmly or permanently fixed, and that they are actually a simplified approximation of what happens in real life.

Apart from the regional variation in English language, same as in many other languages, there is also social variation. Speakers of the R.P. are at the top of the social scale and their speech gives no clue to their regional origin. People at the bottom of the social scale speak with the most obvious regional accents. Between these two extremes, the higher the people are on the social scale, the less regionally marked are their accents, and the less they differ from the R.P.

Not all people stay in one social position throughout their lives. The ones who climb the social scale will tend to modify their accent towards the R.P. and their dialect towards Standard English, thereby helping to maintain the connection between class and the way people speak. For example, a speaker from Bradford or Sheffield, as he climbs the social ladder, will tend to introduce the vowel /a/ as it is pronounced in R.P. in the words such as *gun*, *stuff*, *crush*, etc. instead of the way he used to pronounce it. But this is not easy since he has to classify all the words containing this vowel into

two groups. What often happens is that some words are wrongly classified. This is known as hypercorrection.

In the view of what has just been said, it is not surprising that there seems to be greater variation in the speech of individual speakers of modified regional accents than in that of the R.P. speakers. In the formal situations, particularly in the company of R.P. speakers, they will not only attempt to make their speech more like the R.P. but also, since they are in fact learners of the R.P., they will speak more slowly in order to avoid making mistakes.

Nowadays, there is not the same pressure as there once was to modify one's speech in the direction of R.P. The fact is that the announcers with non-R.P. accents are now to be heard on B.B.C., important posts in industry and civil service are held by non-R.P. speakers, while some younger R.P. speakers have even adopted some features of regional pronunciation.

Standard English and R.P.

If we want to describe regional varieties of a language or differences among its dialects, we certainly need some reference point or a benchmark by which we will measure those differences. Describing regional varieties of English, as the reference point we will take the so-called Standard English. Grammatical, lexical and other properties of Standard English are well known and documented. Nevertheless, it is necessary to explain what Standard English *is* and what it *is not* in order to avoid any confusion and to say a couple words about its significance.

Firstly, the important thing to say is that Standard English is not a language. Standard English, whatever it is, is less than a language, since it is only one variety of English among many. Standard English may be the most important variety of English in many ways: it is the variety of English normally used in writing, especially in printing. It is the variety used in the education systems in all the English-speaking countries of the world, and is therefore the variety spoken by those who are often referred to as "educated people". It is thus also the variety taught to non-native learners.

Standard English is not an accent either as it has nothing to do with pronunciation. We have to acknowledge that there is in Britain a high status and widely described accent known as Received Pronunciation (R.P.) which is sociolinguistically unusual in that it is not associated with any geographical area, being instead a purely social accent associated with speakers in all parts of the country, or at least in England, from upper-class and upper-middle-class backgrounds. It is widely agreed, though, that while all R.P. speakers also speak Standard English, the reverse is not the case. Perhaps 9-12 percent of the population of Britain speak Standard English with some form of regional accent. It is true that in most cases Standard English speakers do not have "broad" local accents i.e. accents with large numbers of regional features which are phonologically and phonetically very distant from R.P., but it is clear that in prin-

ciple we can say that, while R.P. is, in a sense, standardised, it is a standardised accent of English and not Standard English itself.

Standard English is not a style, since we can use it in both formal and informal occasions. For instance, one can say: *The old man was bloody knackered after his long trip*, which is a sentence told in a very informal style but still in Standard English. Or one can say: *Father was very tired after his lengthy journey*, which is still Standard English but more formal than the former example. But if one says: *Father were very tired after his lengthy journey*, that would no longer be Standard English but perhaps some of the northern varieties of English, as attested by the non-standard verb form *were*.

Now that we know what Standard English *is not*, we should provide the answer to the question of what it *is*? The majority of linguists in Britain agree that Standard English is a dialect as much as other dialects are. As already pointed out above, it is simply one variety of English among many. Standard English is however an unusual dialect in a number of ways. It is for example by far the most important dialect in the English-speaking world from a social, intellectual and cultural point of view, and it does not have an associated accent meaning that it can be spoken with a number of different accents. It is also of interest that dialects of English, as of other languages, are generally simultaneously both geographical and social dialects. But unlike other dialects, Standard English is a purely social dialect. Because of its unusual history and its extreme sociological importance, it is no longer a geographical dialect, even if we can tell that its origins were originally in the southeast of England. Standard English is a dialect which is spoken as their native variety, at least in Britain, by about 12-15 percent of the population, and this small percentage is not just a random cross-section of the population. They are very much concentrated at the top of the social scale. The further down the social scale one goes, the more non-standard forms one will find. Standard English is the dialect of educated people throughout the British Isles. It is normally used in writing, at schools and universities, on television and radio, and is usually taught to foreign learners.

Just like Standard English is the most prestigious dialect, the most prestigious accent is the Received Pronunciation – R.P. The R.P. is not the accent of any particular region, although historically its origins may be traced in the speech of London and its surroundings. R.P. is only really associated with England and not the other countries of Great Britain. It is spoken by a very small percentage of the British population, those at the top of the social ladder. Everybody else has a regional accent. Because it is what might be thought of as an “educated accent”, it appears characteristically in upper and upper middle class speakers and is more sociologically rather than geographically defined.

Whenever British English is discussed, the accent presented as a model for the learner will almost exclusively be the “Received Pronunciation” or R.P. “Received” here is to be understood in its nineteenth-century sense of “accepted in the best society”. Regardless of changes that the British society had gone through over the past century, the R.P. has remained the accent of those in the upper reaches of the social scale as

measured by education, income, profession, title, etc. Traditionally, there have been certain occupations most typically associated with an R.P. accent and they include barristers, stockbrokers and diplomats. Up until the 1970s this was the accent that was required if one was to be considered an announcer on the nationally broadcast B.B.C. (British Broadcasting Corporation) television and radio stations. Hence the term "B.B.C. English".

It has been estimated that only about three percent of the English population speak the R.P. Why is it then taught to foreign learners? One reason is that it is generally regarded as the best and most beautiful of English accents. And no doubt learners want to learn and teachers want to teach the best. There is however another, much more important, reason for it. The R.P. is the most widely understood accent in Britain and those who succeed in mastering it stand the best chance of being understood.

It is quite clear now why it is difficult for a foreign learner to take a decision on the type of English pronunciation he will try to acquire. Although there are various kinds of pronunciation with quite a difference between each other, it is impossible to choose one that is intrinsically "better" and which could be said to be a *standard* one. Daniel Jones and other British phoneticians have found a certain type of pronunciation to be the most useful and most frequently used one. Jones believed this kind of pronunciation to have been based on his own Southern speech and also usually heard in everyday speech of Southern English people educated at "preparatory" boarding schools and the "public schools" – Public Schools in the English sense, of course, not in the American sense. The pronunciation is fairly uniform at these schools and does not depend on their locality. This pronunciation can also be heard from those who do not come from the South of England, but have been educated there. On the other hand, a lot of natives of Southern England who have not been educated at these schools use this type of pronunciation, as well as the majority of Londoners who have had university education.

Jones also believed that the above type of pronunciation was clearly understandable in the most of the English-speaking world. That is perhaps due to the boarding school system prevalent in England with a tradition exceeding 400 years. Besides, people from all other parts of the country were for the centuries past in a situation to hear this form of speech communicating with London in various ways, as London has been and is the centre of political, economical and cultural life of Great Britain. That is why this way of pronunciation is more widely and easily understood in the country. This non-dialectal type of spoken British English is often called *Received Pronunciation* (R.P.), this being a technical term of phoneticians, used for want of a better term. Thus it is to be understood that R.P. means only the *widely understood pronunciation*. Therefore it is not a recommended *standard*, since there are other types of pronunciation considered to be equally "good".

The advantage of R.P. is that it is easily understood by the English-speaking Canadians, in Australia, New Zealand and South Africa. Even in the United States of America, where there are a lot of varieties of speech, this kind of pronunciation is universally understood. However, although R.P. and its modifications are widely and

easily understood almost everywhere in the English-speaking world, it is used, i.e. spoken, by a small minority of the English speakers. That is why R.P. cannot and in fact should not be considered as virtually better than any other type of pronunciation. In such conditions, therefore, it is impossible to have a standard of pronunciation obligatorily accepted. On the contrary, Jones (1969) considered that people should be allowed to speak as they liked.

Unfortunately, although things gradually change, the English are still particularly sensitive to variations in the pronunciation of their language. The “wrong accent” may still be an impediment to social intercourse or to advancement or entry in certain professions. Such extreme sensitivity is apparently not paralleled in any other country or even in other parts of the English-speaking world (Gimson, 1973).

One may easily believe the above as the pronunciation of English has traditionally been a marker of position in society in England. One regional accent – that of Southern England – had acquired social prestige for the already mentioned reasons and those wishing to advance socially were obliged to modify their pronunciation in the direction of the social standard (Hughes, 1996).

On the other side, however, the famous British tradition is not almighty. One can hardly say today that R.P. is still the exclusive property of a single social class as it has become widely accepted by people of various social strata, particularly due to the radio and television broadcasts. The British Broadcasting Corporation – B.B.C. – chose this kind of pronunciation for its announcers because it had been most widely understood and excited least prejudice of a regional kind (Gimson, 1973). Thanks to B.B.C., Received Pronunciation has become even more widely understood and accepted as the so-called *B.B.C. English*. The R.P. usage has been permanently on the increase and this is probably why it is sometimes, however not officially, called “Standard English”, designating, of course, the *Standard Southern English Pronunciation*.

It must be said, however, that for the young today a real or assumed regional or popular accent has a greater prestige. That is why the R.P. can now be even a handicap, sometimes being taken as a mark of affectation or a desire to emphasize social superiority. On the other hand, the elderly traditionally think the speech of the young to be debased and slovenly. All this may be important for the future development of the English pronunciation, but it is too early now to forecast a direction of such a development.

Abercrombie (1965: 10-14) defines the “Standard English” as the official language of the entire English speaking world and of all educated English speaking people. He also maintains that the population of England consists of people who *do* and *do not* speak Standard English. For him Standard English is a language, not an accent. Now, Standard English speakers in England are divided by an “accent bar”. R.P. is on one side of the said “accent bar”, and all other accents are on the opposite side. Although it is difficult to define how the “accent bar” works, it is quite clear that the R.P. is a Privileged Accent constituting a great advantage in one’s career and social life. This is why Abercrombie (*op.cit.*) even compares the “accent bar” with the “colour bar”,

and claims that the existence of R.P. is an anachronism in the present-day democratic society.

Despite all above, however, one can easily state that R.P. has become such a form of pronunciation as is generally predominant in all books on the English phonetics. Although the R.P. users have much in common as regards their speech, it does not necessarily mean that R.P. is absolutely uniform. Gimson (1973: 88) distinguishes three principal types of pronunciation within R.P. itself:

Conservative: used by the older generation and, traditionally, by certain professions and social groups;

General: used in pronunciation adopted by B.B.C.; and

Advanced: used mainly by young people of exclusive social groups.

Gimson (*op.cit.*: 87) has also classified various pronunciations of the British English according to the regional criteria:

Educated, i.e. *educated regional*, really meaning *highly educated speech*;

Popular, i.e. *popular regional*, meaning *less educated speech*, and

Modified, regional pronunciation with characteristics of R.P. adopted to a certain amount. It is very important to note that all speakers do use more than one style of pronunciation, because people pronounce their language under various circumstances. Jones (1960: 13) therefore defined the notable among the several pronunciation styles as:

The *rapid familiar style*;

The *slower colloquial style*;

The *natural style* used in addressing a fair sized audience, and

The *acquired style of the stage* and the *acquired styles used in singing*.

Jones considered the *slower colloquial style* to be the most acceptable and useful for foreign learners. The said “style” is continually taught to students from European countries who learn English as a second language, while people from Asia and South America use the American English model.

How to pronounce American English

In the United States of America, English is pronounced in numerous ways all different from the pronunciation used in Great Britain. In some cases, the differences are so great that people can often be heard talking of a separate American language. Most of the American linguists maintain that the language spoken in the United States is only a variant version of the British English.

To be singled out above all is the fact that there is no socially preferred standard of speech in the United States. There is also no geographical standard that could be considered “better” or more acceptable than other ones. There are a great number of

various dialects, and Bronstein (1960: 7) says that ‘the speech you use in this country, then, is considered standard if it reflects the speech patterns of the educated persons in your community’. The most important thing for any speaker is to be understood and, consequently, one has to listen carefully to the speech of the educated members of a community in order to acquire the same kind of pronunciation.

The speech of one community is certainly possible to be heard on various levels showing the social structure of the community. All regional areas of the country have their peculiar levels of speech. In general, these are:

Educated Formal Speech – formal literary English;

Educated Colloquial Speech – colloquial English;

Sub-Standard Speech – Illiterate English (speech of uneducated people, unacceptable to speakers of Standard English) (*ibid.*: 9-10).

Being its functional varieties, both *formal* and *colloquial* speeches constitute the *standard form* of the language. Educated Colloquial Speech may be heard in a business conference, at the dinner table and in other everyday situations. It differs from the Educated Formal Speech mainly for the much wider use of unstressed syllables and normal use of contracted forms. This is perhaps the reason why it is even nearer to the “spoken language” foreign students wish to acquire.

Although there is no Standard Pronunciation of the American English, those trying to acquire this model of the language are advised to take the General American Pronunciation (G.A.). This is the speech of the educated people from the Mid-West of the United States of America which is one of the largest dialect areas. Therefore speaking the G.A. in Educated Colloquial Pronunciation could be more useful than to pronounce American English in some other manner.

References

1. Abercrombie, D. (1965). *Studies in Phonetics and Linguistics*, Library Edition. London: Oxford University Press.
2. Allen, J. P. B. et al. eds. (1978). *The Edinburgh Course in Applied Linguistics* vols. 1-4. Oxford: Oxford University Press.
3. Bernstein, J. (2006). *A Dictionary of British Slang*. Canongate U.S.
4. Bronstein, A. I. (1960). *The Pronunciation of American English, An Introduction to Phonetics*. New York: Appleton, Century, Crofts, Inc.
5. Crystal, D. (1985). *A Dictionary of Linguistics and Phonetics*, 2nd Edition. New York: Basil Blackwell
6. Ferguson, C. A. and J. D. Gumperz. (1978). ‘Variety, Dialect and Language’, in: *The Edinburgh Course in Applied Linguistics*, Volume 1, editors J.P.B. Allen and S. Pit Corder, 91-99. Oxford: Oxford University Press.
7. Francis, W. N. (1958). *The Structure of American English*. New York: The Ronald Press Co.

8. Gimson, A.C. (1973). *An Introduction to the Pronunciation of English*, 2nd Edition. London: Edward Arnold.
9. Haugen, A. (1974). 'Dijalekt, jezik, nacija', *Kultura* 25/74 – Tematski broj *Jezik i društvo*, 74-88. Beograd: Zavod za proučavanje kulturnog razvijanja.
10. Hughes, A. (1996). *English Accents and Dialects*. London: Hodder Headline Group.
11. Jones, D. (1960, First published 1918). *An Outline of English Phonetics*, 9th Edition. Cambridge: W. Heffer & Sons Ltd.
12. Jones, D. (1969). *The Pronunciation of English*. Cambridge: Cambridge University Press.
13. Jones, D. (1972). *English Pronouncing Dictionary*, 13th Edition. London: Everyman's Reference Library, J. M. Dent & Sons Ltd.
14. McCarthy, M., Felicity O'Dell (2002). *English Vocabulary in Use*. Cambridge: Cambridge University Press.
15. Milojević, J. (2000). *Word and Words of English*. Belgrade: Papirus.
16. O'Connor, J. D. (1970). *Better English Pronunciation*. Cambridge: Cambridge University Press.
17. O'Connor, J. D. (1976). *Phonetics*. Harmondsworth (England): Penguin Books Ltd.
18. O'Connor, J. D., G. F. Arnold. (1973). *Intonation of Colloquial English*. London: Longman.
19. Pring, J. T. (1971). *Colloquial English Pronunciation*. London: Longman.
20. Reed, C. E. (1977, Revised Edition). *Dialects of American English*. Massachusetts: The University of Massachusetts Press.
21. Trudgill, P. (1999). *The Dialects of England*. Oxford: Blackwell Publishers Ltd.
22. Upton C., J. D. A. Widowson. (1996). *An Atlas of English Dialects*. Oxford: Oxford University Press
23. Wells, J. C. (1982). *Accents of English 2, The British Isles*. Cambridge: Cambridge University Press.
24. Wright, J. (2008). *The English Dialect Grammar*, London: Kessinger Publishing LLC.

СТАНДАРДНИ ИЗГОВОР ЕНГЛЕСКОГ ЈЕЗИКА

Резиме: Питање изговорног стандарда неког језика свакако је веома занимљиво и значајно, и сигурно је прво које појединач мора да разреши ако жели да усвоји прихватљив изговор страног језика. Изложеност различитим варијететима страног језика може да буде од значаја и користи у укупном учењу језика, а питање које се неминовно поставља односи се на избор једног од бројних видова изговора. Кад је реч о енглеском језику, ово питање постаје још озбиљније у светлу чињенице да данас преко 400 милиона људи говори енглески као свој први језик. Уз њих ту су и десетине милиона оних који уче и говоре енглески широм света као свој други или као страни језик. Чињеница да већина оних који говоре енглески користи неки вид америчког изговора нимало не умањује тај

проблем, пошто је дословно немогуће наћи две особе исте националности које изговарају властити језик на потпуно истоветан начин. Запажене разлике могу да проистичу из веома великог броја разлога, као што су место живљења и употребе, утицаји у најранијем детињству, друштвено окружење, а често и карактеристике појединца, које саме по себи могу да буду бројне и врло различите. Питање некаквог савршенства и тежње савршеном, међутим, није од значаја за стране ученике енглеског који посећују Велику Британију или Сједињене Америчке Државе. Оно што је заиста важно јесте бити оспособљен за разумевање онога што се чује, било то исправно или не, стандардно или нестандардно.

Кључне речи: *изговор, стандардни изговор, језички варијетети, прихваћени изговор, генерални изговор америчког енглеског.*

Mr Sadmir Karović
Državna agencija za istrage i zaštitu BiH
Sarajevo
karovic.s@hotmail.com

UDK 341.485
Pregledni rad
Primljen: 15. 11. 2012.
Odobren: 15. 12. 2012.

POSEBNE ISTRAŽNE RADNJE¹ U KRIVIČNOM PROCESNOM ZAKONODAVSTVU BOSNE I HERCEGOVINE

SAŽETAK: U ovom radu akcentirani su restriktivni uslovi za primjenu posebnih istražnih radnji kao novine u Zakonu o krivičnom postupku BiH, njihova opravdanost i svršishodnost u kontekstu srazmjerne reakcije organa krivičnog gonjenja na najsloženije oblike organizovanog kriminala. Posebna pažnja posvećena je pomirenju sukobljenih dijametalno suprotnih tendencija, uvažavajući činjenicu da te radnje privremeno ograničavaju ljudska prava i slobode, s jedne strane, i omogućavaju efikasnu i energičnu borbu protiv složenih i specifičnih oblika krivičnih djela slijedeći legitiman cilj, s druge strane. Nastoji se obrazložiti značaj tih radnji, njihova zakonska opravdanost i praktična svršishodnost, ukloniti određene nejasnoće, kao i pružiti primjere odgovore na prisutne kritike koje se odnose na mogućnost eventualne zloupotrebe i samovolje od strane onih koji ih neposredno primjenjuju.

KLJUČNE RIJEČI: *posebne istražne radnje, organizovani kriminal, sudija za prethodni postupak, Bosna i Hercegovina.*

Svršishodnost i opravdanost primjene posebnih istražnih radnji

Imajući u vidu činjenicu da je BiH zemlja u tranziciji, kao i nepobitnu činjenicu da je višegodišnji rat imao negativan uticaj na svim poljima ekonomskog, privrednog, društvenog i kulturnog razvoja i prosperiteta uopšte, došlo je i do pojave novih i povećanja klasičnih oblika kriminala. „Međunarodna i regionalna saradnja i koordinacija, u državnom i međunarodnom odgovoru na sve vrste i oblike kriminaliteta, posebno organizovanog, predstavlja najvažniju odrednicu u pravcu njegovog uspešnog suzbijanja.“² U takvoj konstelaciji odnosa, uvažavajući sve pravne, društvene, ekomske, socijalne i druge okolnosti i poremećaje, naša država, kao i države iz

¹ U literaturi nailazimo na različite termine koji označavaju te specifične dokazne radnje, kao što su: mjere tajnog nadzora, prikrivene metode, posebne dokazne radnje, posebne istražne mjere, posebne istražne metode, tajne operacije...

² I. Joksić, Međunarodna i nacionalna saradnja i koordinacija u suprotstavljanju kriminalitetu, Zbornik radova *Međunarodna i nacionalna saradnja i koordinacija u suprotstavljanju kriminalitetu*, Volumen 3, br. 1, Internacionala asocijacija kriminalista, Banja Luka, oktobar 2010, str. 62.

neposrednog okruženja, postala je pogodno tlo za složene i specifične oblike organizovanog kriminala, što je svojstveno i drugim zemljama u tranziciji, tj. prelaznom periodu.

„Društvo se suprotstavlja kriminalitetu jer kriminalitet ugrožava socijalni i pravni poredak, elementarne uvjete zajedničkog života, osnovne vrijednosti čovjeka i zajednice.“³

Posebnu pažnju u tom kontekstu zavređuje organizovani kriminal kao fenomen savremenog doba, uključujući sve specifične i složene oblike te pojave (korupcija, pranje novca i drugi finansijski delikti, trgovina narkoticima i ljudima, krijumčarenje vozila, oružja, koruptivna krivična djela i dr.), s obzirom na geostrateški položaj BiH, prinudne i dobrovoljne (unutrašnje i vanjske) migracije, tehničko-tehnološki razvoj i druge faktore koji neposredno ili posredno imaju uticaj na te specifične oblike kriminala. Djelokrug primjene posebnih istražnih radnji nije usko limitiran isključivo na krivična djela organizovanog kriminala, već se one mogu primjenjivati kada su u pitanju i druga krivična djela koja sadrže povećanu društvenu opasnost sa aspekta bezbjednosti.

„Sa aspekta efikasne borbe protiv organiziranog kriminaliteta u zakonskom tekstu se, dakle, mora izgraditi što potpuniji krivičnopravni sistem reakcije na ovaj oblik kriminaliteta koji odgovara i međunarodno prihvaćenim zahtjevima.“⁴

U teorijskom i praktičnom kontekstu postoji saglasnost da je na današnjem stepenu razvoja društva uopšte nezamislivo dokazivanje navedenih oblika kriminala bez primjene posebnih istražnih radnji. To ni u kom slučaju ne znači da uobičajene (klasične ili tradicionalne) radnje dokazivanja nisu važne u krivičnoprocesnom smislu, ali je evidentno da primjena tih radnji kada su u pitanju ovi oblici kriminala nije dovoljno efikasna i srazmerna, tj. da ne može polučiti željeni rezultat na planu energetične borbe protiv najtežih oblika kriminala. Pored činjenice da se primjenom posebnih istražnih radnji ograničavaju ustavna prava i slobode građana, one predstavljaju izuzetno koristan instrument u rukama organa krivičnog gonjenja u cilju pribavljanja kvalitetnih dokaza važnih za krivični postupak. Pri tome, potrebno je naglasiti krivičnoprocesnu važnost zakonitosti pribavljanja dokaza, s obzirom na prisutne dvije sukobljene tendencije u krivičnom zakonodavstvu, a to je zaštita osnovnih ljudskih prava i sloboda,⁵ s jedne strane, i efikasnog krivičnog postupka, s druge strane. Bez obzira na određene kritike kada je u pitanju primjena posebnih istražnih radnji kao novine u našem krivičnom zakonodavstvu, evidentno je da su one opšteprihvачene u

³ F. Bačić, *Kaznenopravo, opći dio*, Informator, Zagreb, 1998, str. 3.

⁴ H. Sijerčić-Čolić, M. Hadžiomeragić, M. Jurčević, D. Kaurinović, M. Simović, *Komentari zakona o krivičnom/kaznenom postupku u Bosni i Hercegovini*, Vijeće Evrope, 2005, str. 349.

⁵ Član 8. Evropske konvencije o ljudskim pravima i osnovnim slobodama: „Svako ima pravo na poštovanje privatnog i porodičnog života, doma i prepiske“; „Javna vlast se ne miješa u vršenje ovog prava, osim ako je takvo miješanje predviđeno zakonom i ako je to neophodno u demokratskom društvu, u interesu nacionalne bezbjednosti, javne sigurnosti ili ekonomske dobrobiti države, sprečavanja nereda ili izvršenja krivičnih djela, zaštite zdravlja i morala ili zaštite prava i sloboda drugih.“

svijetu i da se sve više koriste, čime se potvrđuje njihova opravdanost i svrshishodnost ukoliko se dosljedno primjenjuju u skladu sa zakonskim odredbama.

Primjena posebnih istražnih radnji

Posebne istražne radnje propisane su Zakonom o krivičnom postupku Bosne i Hercegovine⁶ (u daljem tekstu ZKP), u glavi IX, članovima od 116. do 122, kao i u odredbama entitetskih ZKP-ova⁷ i ZKP-a Distrikta Brčko⁸, koji inkorporiraju preduzimanje jasno određenih aktivnosti čija je neposredna svrha prikupljanje dokaza u krivičnom postupku. Reformom krivičnog zakonodavstva Bosne i Hercegovine i stupanjem na snagu novog ZKP-a posebne istražne radnje su izdvojene od ostalih propisanih radnji dokazivanja, koje su i u ranijem krivičnom zakonodavstvu bile propisane. Kako ističe eminentna profesorica Hajrija Čolić-Sijerčić: „Gledamo li proteklo vrijeme i preduzete aktivnosti, možemo za početak navesti da je kreiranje posebnih istražnih radnji za potrebe nacionalnog sistema krivičnog pravosuđa i krivičnoprocесног zakonodavstva bilo uslovljeno aktuelnim postratnim traumama, tranzicijskim promjenama i prilagođavanjem savremenim trendovima kriminaliteta i funkcionalnosti krivičnopravnih sistema.“⁹

Propisivanje posebnih istražnih radnji kao izdvojene kategorije dokaznih radnji i njihova primjena u praktičnom smislu je srazmjeran odgovor države, tj. organa krivičnog gonjenja na sve složenije pojavnne oblike savremenog organizovanog kriminala u cilju efikasnije borbe protiv tog vida kriminala i procesuiranja krivično odgovornih lica.

Takođe, primjena posebnih istražnih radnji je svrshishodna i opravdana kada je u pitanju efikasna borba protiv najtežih oblika kriminala, pogotovo terorizma, koruptivnih krivičnih djela i drugih krivičnih djela savremenog doba. „Kriminalistička literatura, krivično procesna zakonodavstva uopšte (komparativna i domaća procesna zakonodavstva), međunarodnopravni akti, kao i krivičnopravne teorije, priznaju potrebu primjene posebnih metoda otkrivanja i istrage pojedinih krivičnih djela, prije svega krivičnih djela organizovanog kriminaliteta, koja se razlikuju od tradicionalnih istra-

⁶ Zakon o krivičnom postupku BiH (sa pripadajućim ispravkama, izmjenama i dopunama), *Službeni glasnik BiH*, br. 3/03, 32/03, 36/03, 26/04, 63/04, 13/05, 48/05, 46/06, 76/06, 29/07, 32/07, 53/07, 76/07, 15/08, 58/08, 12/09, 16/09, 93/09.

⁷ Zakon o krivičnom postupku Federacije BiH, *Službene novine Federacije BiH*, br. 35/03, 37/03 i 56/03, Zakon o krivičnom postupku Republike Srpske, *Službeni glasnik Republike Srpske*, br. 50/03.

⁸ Zakon o krivičnom postupku Brčko distrikta BiH, *Službeni glasnik Brčko distrikta Bosne i Hercegovine*, br. 10/03.

⁹ H. Sijerčić-Čolić, Prikrivene istražne radnje u borbi protiv organiziranog kriminaliteta – primjer Bosne i Hercegovine, *Zbornik radova Pravnog fakulteta u Splitu*, god. 46, 4/2009, str. 688.

žnih metoda i radnji“.¹⁰ Uvažavajući činjenicu da su domaćim i međunarodnim pravnim dokumentima zagarantovana ljudska prava i slobode svim građanima, pogotovo pravo na privatnost, bez obzira na njihovu nacionalnu, etničku, vjersku pripadnost, socijalno porijeklo itd., posebne istražne radnje moraju imati pravni osnov u zakonu i slijediti legitiman cilj, čime se sprečava eventualna zloupotreba i samovolja u primjeni ovih dokaznih radnji. Iniciranje primjene posebnih istražnih radnji je u isključivoj nadležnosti tužioca, ali se primjena ovih radnji odobrava od strane suda koji, paralelno sa funkcijom odobravanja, ima i kontrolno-nadzornu ulogu usmjerenu na zakonitost primjene posebnih istražnih radnji, te se na taj način zadovoljava načelo sudskog nadzora. Upravo zbog toga ZKP ne dozvoljava nijedan izuzetak od pravila da se posebne istražne radnje mogu primijeniti isključivo po naredbi suda. „U skladu sa odredbom člana 121. ZKP BiH, ako su radnje iz člana 116. ZKP BiH (uključujući i nadzor i tehničko snimanje telekomunikacija) preduzete bez naredbe sudije za prethodni postupak ili u suprotnosti s njom, sud na pribavljenim podacima ili dokazima ne može zasnovati sudsku odluku.“¹¹ Dakle, prilikom primjene posebnih istražnih radnji u praktičnom smislu ni u kom slučaju se ne smije favorizovati efikasnost koja vodi u nezakonitost ili povrede odredbi ZKP-a i Ustava kao najvišeg pravno-političkog akta u državi, jer činjenice-dokazi pribavljeni na takav (nezakonit) način nemaju pravno značenje.

Preduzimanjem posebnih istražnih radnji neposredno ili posredno se zadire u privatnost¹² i porodični život individue, tako da ZKP propisuje uslove primjene tih radnji, i to kako slijedi:

- vrste posebnih istražnih radnji moraju biti propisane zakonskim odredbama;
- primjenjuju se samo u slučajevima kada se na drugi način (primjenom standardnih istražnih radnji) ne može postići željeni cilj;
- preduzimaju se nakon prethodno dobijene saglasnosti suda, odnosno nakon pribavljanja (pismene ili usmene) naredbe od strane sudije za prethodni postupak;
- katalog krivičnih djela za koja mogu biti propisane posebne istražne radnje;
- postojanje visokog stepena sumnje da je izvršeno krivično djelo za koje mogu biti propisane posebne istražne radnje;
- vremensko trajanje (ograničenost) primjene posebnih istražnih radnji u konkretnom slučaju.

¹⁰ M. Šikman, Kriminalistički aspekti primjene specijalnih istražnih tehnika, Zbornik radova *Primjena savremenih metoda i sredstava u suzbijanju kriminaliteta*, Internacionalna asocijacija kriminalista, Banja Luka, 2008, str. 228.

¹¹ Drugostepena presuda Suda BiH, br. X-KŽ-07/436 od 16. 12. 2010.

¹² Pravo na privatnost je proglašeno međunarodnim dokumentima, među kojima najviše pažnje zauvredjuje Evropska konvencija o ljudskim pravima i osnovnim slobodama, Međunarodni pakt o građanskim i političkim pravima i Univerzalna deklaracija o ljudskim pravima iz 1948. godine.

Shodno naprijed navedenim odredbama ZKP-a BiH, nije propisan način realizacije, tj. preduzimanja posebnih istražnih radnji od strane policijskih agencija za sprovođenje zakona, i to je predmet operativnog rada. Policijske agencije konkretnije i detaljnije određuju način provođenja posebnih istražnih radnji, a on je sadržan u podzakonskim aktima (uputstva, pravilnici, instrukcije, smjernice itd.) koji konkretizuju aktivnosti vezane za neposrednu primjenu na operativnom, tj. izvršnom nivou. Navedenim podzakonskim aktima se konkretizuje način postupanja policijskih službenika, koje se odnosi na operativno (izvršno) djelovanje: izbor odgovarajuće posebne istražne radnje u konkretnom slučaju ovisno od same prirode krivičnog djela, način podrške svih subjekata u primjeni posebnih istražnih radnji, pripremne radnje (izbor prikrivenog istražitelja, razgovor prikrivenog istražitelja sa rukovodiocem, a po potrebi i sa psihologom, upoznavanje sa svim relevantnim informacijama i podacima koji se odnose na kriminalnu grupu), troškovi i odgovarajuće naknade, kao i posljednja faza – analiza sveukupnih preduzetih aktivnosti, sa posebnim akcentom na otklanjanje određenih problema, nedostataka i sl. Posebno je značajno akcentirati ulogu prikrivenog istražitelja, koji ni u kom slučaju ne smije preduzimati aktivnosti koje na bilo koji način podstrekavaju drugo lice na izvršenje krivičnog djela, odnosno ne smije preuzeti bilo koju radnju kojom se umišljajno formira ili učvršćuje odluka da se izvrši određeno krivično djelo. Iz navedenog je evidentno da se prilikom izbora prikrivenog istražitelja mora voditi računa o tome da se radi o licu koje je u stručnom smislu osposobljeno za realizaciju veoma složenih, zahtjevnih i opasnih zadataka, posebno imajući u vidu činjenicu da prodor u organizovanu kriminalnu grupu znači ulazak u kriminalnu zonu gdje se od članova očekuje vršenje krivičnih djela.¹³ „Zadatak prikrivenog islednika jeste da svojom neposrednom aktivnošću u okviru kriminalne grupe prikupi što više operativnih podataka na osnovu kojih će se potpuno rasvetliti kriminalna aktivnost grupe i kasnije uspešno dokumentovati njen kriminalno ponašanje.“¹⁴

U samom početku primjene posebnih istražnih radnji u praksi policijski službenici nadležnih policijskih agencija za sprovođenje zakona imali su dosta poteškoća, posebno zbog nespremnosti sa materijalno-tehničkog aspekta, što je i razumljivo ako se uzme u obzir činjenica da su te radnje ipak novina u našem krivičnom zakonodavstvu. Raniji ZKP nije propisivao ove radnje dokazivanja, ali su one bile regulisane podzakonskim aktima, što je ostavljalo mogućnost eventualne zloupotrebe i samovolje od strane lica koja su neposredno odlučivala o primjeni i preduzimala te radnje u praktičnom smislu. Posebne istražne radnje primjenjuju se samo u slučaju kada tužilac

¹³ Potrebno je jasno definisati djelovanje prikrivenog istražitelja, a posebnu pažnju usmjeriti na adekvatnu pripremu za infiltriranje u kriminalnu grupu, njegovo djelovanje i ponašanje unutar kriminalne grupe, izlazak ili tzv. izvlačenje iz kriminalne gupe, propisno dokumentovanje, kao i neophodnu zaštitu ličnosti prikrivenog istražitelja nakon obavljenog zadatka.

¹⁴ Z. Skakavac, Savremeni oblici suprotstavljanja organizovanom kriminalitetu, s akcentom na angažovanje prikrivenog islednika, *Zbornik radova Primjena savremenih metoda i sredstava u suzbijanju kriminaliteta*, Internacionalna asocijacija kriminalista, Banja Luka, 2008, str. 207.

ocijeni da se do određenih dokaza ne može doći na drugi način, ili kad standardne (klasične ili tradicionalne) istražne radnje u konkretnom slučaju ne mogu polučiti željeni rezultat i postići cilj, a to je zakonito i efikasno prikupljanje dokaza.

Posebne istražne mogu se primijeniti protiv osumnjičenog za koga postoje osnovi sumnje da je sam izvršio ili učestvuje u izvršenju krivičnog djela iz zakonom izdvojene grupe krivičnih djela (član 117. ZKP BiH), kao i protiv osumnjičenog za koga postoje osnovi sumnje da je s drugim osobama sudjelovao u izvršenju krivičnih djela, odnosno učestvuje sa drugim osobama u izvršenju istih.¹⁵

Posebne istražne radnje posebno zavređuju pažnju kada je u pitanju efikasno dokazivanje krivičnih djela koja po svojoj prirodi, načinu izvršenja, izvršiocu i drugim krivičnopravnim i krivičnoprocesnim specifičnostima prevazilaze primjenu klasičnih (tradicionalnih) dokaznih radnji u smislu efikasnog i zakonitog otkrivanja i procesuiranja počinilaca. „Za sve posebne istražne radnje važi princip legaliteta, tako da se one mogu primijeniti samo onda kada se na blaži način ne može postići pribavljanje neophodnih dokaza za gonjenje zakonom određenih krivičnih djela.“¹⁶ Eklatantan primjer su koruptivna krivična djela, koja su u neraskidivoj vezi sa organizovanim kriminalom, npr. primanje i davanje mita, kada su i službeno ili odgovorno lice, kao i svako lice koje daje mito, krivično odgovorni. U tom slučaju izražen je visok stepen diskrecije (tajnosti), uz odsustvo svjedoka, pri čemu je posebno bitno naglasiti otežavajuću okolnost da posljedice nakon izvršenja koruptivnih krivičnih djela nisu odmah evidentne ili uočljive kao što je slučaj kada su u pitanju, npr., krvni delikti (leš, sredstvo izvršenja...), već se najčešće prepoznaju naknadno (npr. falsifikovanje dokumenata, zloupotreba službenog položaja i dr.). U takvoj konstelaciji odnosa primjena posebnih istražnih radnji (npr. simulirano davanje potkupnine, nadzor nad telekomunikacijama i dr.) nema alternativu ukoliko se žele postići zadovoljavajući rezultati u sudskom postupku.

Takođe, identična je situacija kada je u pitanju nedozvoljena trgovina narkoticima na međunarodnom nivou, trgovina ljudima, kao i drugi specifični oblici organizovanog kriminala gdje je evidentno učešće većeg broja lica (organizovana kriminalna grupa), koji, u pravilu, djeluju na nekoliko različitih odredišta (lokacija) uz stalnu mobilnost, sa jasnom raspodjelom poslova, koristeći se najsavremenijim sredstvima komunikacionih tehnologija, uz izraženu lojalnost i strogo poštivanje hijerarhije unutar postojeće strukture organizovane kriminalne grupe. Pri tome ne treba zaboraviti veoma jake kriminalne veze na relaciji organizovana kriminalna grupa – vlast (državni organi) i kontinuiranu ekspanziju različitih oblika organizovanog kriminala čiji je primarni cilj ostvarivanje profita.

Osnovni i suštinski razlog koji opravdava primjenu posebnih istražnih radnji je-

¹⁵ Drugostepena presuda Suda Bosne i Hercegovine, br. X-KŽ-07/486 od 20. 10. 2009.

¹⁶ M. Simović, M. Simović-Nišević, Neka pitanja određivanja i primjene posebnih istražnih radnji u Bosni i Hercegovini, Zbornik radova Kaznena politika – raskol između zakona i njegove primjene, Istočno Sarajevo, 2012, str. 46.

ste efikasno dokazivanje najtežih oblika kriminala, odnosno krivičnih djela, za šta je ZKP BiH propisao mogućnost primjene ovih specifičnih radnji, kao i procesuiranje krivično odgovornih lica i njihovo privođenje krivičnoj sankciji.

Način određivanja, vrste i vremenska ograničenost primjene posebnih istražnih radnji

U članu 116, stav 1. ZKP-a BiH propisane su posebne istražne radnje:

- a) nadzor i tehničko snimanje telekomunikacija;
- b) pristup kompjuterskim sistemima i kompjutersko sravnjenje podataka;
- c) nadzor i tehničko snimanje prostorija;
- d) tajno praćenje i tehničko snimanje osoba i predmeta;
- e) prikriveni istražitelj i informator;
- f) simulirani otkup predmeta i simulirano davanje potkupnine;
- g) nadzirani prijevoz i isporuka predmeta krivičnog djela.

Posebne istražne radnje se mogu odrediti za krivična djela:

- a) protiv integriteta BiH;
- b) protiv čovječnosti i vrijednosti zaštićenih međunarodnim pravom;
- c) terorizma;
- d) za krivična djela za koja se po zakonu može izreći kazna zatvora od tri godine ili teža kazna.¹⁷

Shodno naprijed navedenoj zakonskoj odredbi, proizilazi da je obim krivičnih djela za koje se mogu odrediti posebne istražne radnje određen kombinacijom principa enumeracije (propisivanje kataloga krivičnih djela) i principa po kome određivanje tih radnji predstavlja visina propisane kazne zatvora (od tri godine ili teža kazna).

Kao što je već ranije istaknuto, posebne istražne radnje, na obrazloženi prijedlog nadležnog tužioca, određuje naredbom sudija za prethodni postupak.¹⁸ Obrazloženi prijedlog nadležnog tužioca u konkretnom slučaju, između ostalog, mora sadržavati sve raspoložive pravno relevantne i dovoljno uvjerljive (prihvatljive) činjenice, informacije i podatke koji opravdavaju primjenu konkretne posebne istražne radnje. U hitnim i izuzetnim situacijama koje ne trpe odlaganje posebne istražne radnje mogu se primjenjivati i na osnovu usmene naredbe sudije za prethodni postupak, ali se u tom slučaju naredba u pismenoj formi mora pribaviti u vremenskom roku od 24 sata. Primjena posebnih istražnih radnji na osnovu usmene naredbe sudije za prethodni postupak je izuzetak i u praksi se veoma rijetko na ovaj način primjenjuju ove radnje

¹⁷ Čl. 117. ZKP BiH, čl. 131. ZKP FBiH, čl. 117. ZKP BD BiH, čl. 227. ZKP RS.

¹⁸ Prema članu 118. ZKP BiH (čl. 132. ZKP FBiH, čl. 118. ZKP BD BiH, čl. 228. ZKP RS).

dokazivanja, s obzirom na zakonsku, odnosno pravnu osjetljivost i prirodu ovih radnji dokazivanja.

U kontekstu vremenske ograničenosti primjene posebnih istražnih radnji, evidentno je da se radi o istražnim radnjama koje ne mogu neograničeno trajati,¹⁹ tako da se u naredbi sudije za prethodni postupak navodi vremenski period u kojem je potrebno preduzeti posebnu istražnu radnju, što je veoma bitan parametar. Ukoliko postoje opravdani razlozi naredba sudije za prethodni postupak može se produžiti u vremenskom smislu, ali se opet navodi krajnji rok u kojem se moraju poduzeti posebne istražne radnje. Vremenska ograničenost primjene posebnih istražnih radnji u skladu sa odredbama ZKP-a predstavlja jedan od mehanizama krivičnopravne zaštite od eventualne zloupotrebe i samovolje u primjeni.

Postupanje, saradnja i koordinacija aktivnosti između policijskih agencija i Suda BiH, kada je u pitanju primjena posebnih istražnih radnji, na najbolji način je sadržana u odredbi Pravilnika o unutrašnjoj organizaciji i sistematizaciji Odsjeka za prikupljanje kriminalističko-obavještajnih podataka Kriminalističkog istražnog odjeljenja Državne agencije za istrage i zaštitu: „... poduzima određene mјere u primjeni jednog dijela posebnih istražnih radnji sa ciljem prikupljanja obavještenja i dokaza, a po naredbi Suda BiH, u okviru čega ostvaruje potrebnu suradnju sa Službom za operativnu potporu, a posebno u domenu predlaganja i primjene vrsta, metoda i sredstava u realizaciji naredbi Suda BiH za primjenu i provođenje posebnih istražnih radnji; vodi baze podataka i propisane evidencije, te potrebne evidencije o sredstvima utrošenim u primjeni i provođenju posebnih istražnih radnji i operativnog rada; sačinjava potrebne planove i izvješća...“²⁰

Iz navedenog je evidentno da je primjena posebnih istražnih radnji uslovljena i determinisana nizom aktivnosti koje onemogućavaju zloupotrebu, odnosno omogućavaju dosljedno poštivanje načela legaliteta, supsidijarnosti, srazmjernosti, sudske nadzora, vremenske ograničenosti, postojanja određene vjerovatnoće u vezi sa krivičnim djelom, zakonskog kataloga radnji, zakonskog kataloga krivičnih djela i određenosti osobe ili predmeta i vrsta mјera.

Klasifikacija posebnih istražnih radnji

Zakoni o krivičnom postupku Bosne i Hercegovine predviđaju posebne istražne radnje kao specifične mјere kojima se za potrebe suzbijanja složenih oblika krimi-

¹⁹ Istražne radnje iz člana 116, stava 2, tački a) do d) i g) ovog zakona mogu trajati najduže do mjesec dana, a iz posebno važnih razloga mogu se, na obrazloženi prijedlog tužitelja, produžiti za još mjesec dana, s tim da mјere iz tački a) do c) mogu trajati ukupno najduže šest mjeseci, a mјere iz tačke d) i g) ukupno najduže tri mjeseca. Zahtjev za radnju iz člana 116, stava 2, tačke f) ovog zakona može se odnositi samo na jednokratni akt, a zahtjev za svaku narednu radnju protiv iste osobe mora sadržavati razloge koji opravdavaju njenu upotrebu.

²⁰ http://www.sipa.gov.ba/hr/struktura/organizacione_jedinice/krim_pba.php?id=height=350&width=640, pristupljeno 10. 7. 2011.

naliteta privremeno ograničavaju osnovna prava i slobode čovjeka.²¹ U zavisnosti od konkretnog krivičnog djela za koje je ZKP-om BiH propisana mogućnost određivanja i primjene posebe istražne radnje, određuje se i primjenjuje ona radnja koja je svrši-shodna i čijom primjenom se može ostvariti legitiman cilj.

S obzirom na prirodu posebnih istražnih radnji, one se mogu podijeliti na:

- I. Mjere tajne opservacije
  1. Nadzor i tehničko snimanje telekomunikacija;
  2. Pristup kompjuterskim sistemima i kompjutersko sravnjenje podataka;
  3. Nadzor i tehničko snimanje prostorija;
  4. Tajno praćenje i tehničko snimanje lica i predmeta.
- II. Mjere prodora u kriminalne grupe
  1. Angažovanje prikrivenih istražitelja i informatora;
  2. Simulirani otkup predmeta i simulirano davanje potkupnine.
- III. Mjere audio-video nadzora
  1. Nadzor i tehničko snimanje telekomunikacija;
  2. Pristup kompjuterskim sistemima i kompjutersko sravnjenje podataka;
  3. Nadzor i tehničko snimanje prostorija.
- IV. Mjere tajnih operacija
  1. Nadzirani prijevoz i isporuka predmeta krivičnog djela;
  2. Tajno praćenje i tehničko snimanje lica i predmeta.

S obzirom na vrijeme trajanja primjene posebnih istražnih radnji, one se mogu podijeliti na:

- I. Dugotrajne – koje se primjenjuju više mjeseci, uvažavajući propisane uslove za primjenu
  1. Nadzor i tehničko snimanje telekomunikacija;
  2. Korišćenje prikrivenih istražitelja i korišćenje informatora;
  3. Tajno praćenje i tehničko snimanje lica i predmeta.
- II. Kratkotrajne – koje se primjenjuju do mjesec dana, a ponekad i veoma kratko (npr. samo nekoliko dana)
  1. Simulirani otkup predmeta i simulirano davanje potkupnine;
  2. Nadzirani prijevoz i isporuka predmeta krivičnog djela.
- III. Hitne (neodložne) – koje se primjenjuju što je prije moguće (načelo ekspeditivnosti i brzine prilikom postupanja), npr. kupovina narkotičkih sredstava na ulici, poslije čega slijedi lišenje slobode na licu mjesta događaja.

²¹ Sijerčić-Čolić, H., *Krivično procesno pravo* (knjiga I), Pravni fakultet Univerziteta u Sarajevu, 2008, str. 449.

Međunarodnopravni osnov za primjenu posebnih istražnih radnji

Efikasna i energična borba protiv najtežih oblika kriminala podrazumijeva primjenjen i srazmjeran odgovor i reakciju organa krivičnog gonjenja naspram takvih oblika kriminala, koji razaraju državu i društvo u svakom smislu. „Efikasnija upotreba posebnih istražnih radnji u praksi organa za provođenje zakona u BiH je zahtijevana i nizom dokumenata koji su značajni za proces evropskih integracija BiH ka Evropskoj uniji.“²² Međunarodna zajednica je prepoznała planetarnu zainteresovanost za efikasno otkrivanje specifičnih oblika kriminala koji prevazilaze geografske granice, te je u tom kontekstu pristupila izradi nekoliko veoma značajnih međunarodnopravnih dokumenata u kojima se prepoznaјe krivičnopravni osnov za primjenu posebnih istražnih radnji kao najoptimalnijeg odgovora na specifične oblike i aktualne trendove organizovanog kriminala. „Na to nas podsjećaju brojni međunarodni dokumenti (konvencije, rezolucije, preporuke) i skupovi (npr., XI. kongres Ujedinjenih naroda o sprečavanju kriminaliteta i o krivičnom pravosuđu, koji je održan u Bangkoku u aprili 2005. godine, i sa kojeg je poslana poruka da je organizirani kriminalitet najveća opasnost međunarodnom miru i bezbjednosti i da je potrebno usvojiti mjere kojima se ta opasnost može suzbijati; ili Pripremni kolokvij za XVIII. kongres AIDP, koji je održan u Puli u novembru 2008. godine).“²³

Nepobitna je činjenica da se primjenom posebnih istražnih radnji ograničavaju osnovna ljudska prava i slobode građana (pravo na privatnost²⁴ i porodični život), tako da je sama primjena tih dokaznih radnji sama po sebi osjetljive prirode i zahtijeva od lica koja ih primjenjuju u skladu sa propisanom procedurom visok stepen profesionalnosti u radu i stručne osposobljenosti, kako bi se zadovoljili zakonski uslovi za primjenu. Upravo zbog te činjenice propisani su restriktivni uslovi primjene posebnih istražnih radnji, kao i potrebna saradnja i koordinacija aktivnosti na relaciji policija–tužilaštvo–sud, kako bi se izbjegle eventualne mogućnosti zloupotrebe i samovolje u primjeni. Apsurdna bi bila situacija da se ovako složene i specifične istražne radnje mogu odrediti za sva propisana krivična djela, odnosno za krivična djela sa manjim stepenom društvene opasnosti.

Međunarodnopravni osnov propisivanja posebnih istražnih radnji u krivičnom zakonodavstvu mnogih država i njihovu neposrednu primjenu u praktičnom smislu u cilju efikasnijeg suprotstavljanja specifičnim oblicima kriminala prepoznajemo u slijedećim međunarodnopravnim dokumentima (ugovorima):

²² M. Simović, M. Simović-Nišević, Neka pitanja određivanja i primjene posebnih istražnih radnji u Bosni i Hercegovini, Zbornik radova *Kaznena politika – raskol između zakona i njegove primjene*, Istočno Sarajevo, 2012, str. 46.

²³ Hajrija Sijerčić-Čolić, Prikrivene istražne radnje u borbi protiv organiziranog kriminaliteta – primjer Bosne i Hercegovine, *Zbornik radova Pravnog fakulteta u Splitu*, god. 46, 4/2009, str. 687.

²⁴ Pravo na privatnost je proklamovano mnogim međunarodnim dokumentima kao što su: Univerzalna deklaracija o ljudskim pravima iz 1948. godine, Međunarodni pakt o građanskim i političkim pravima, te Evropska konvencija o ljudskim pravima i osnovnim slobodama.

1. Bečka konvencija protiv nezakonitog prometa opojnih droga i psihotropnih supstanci iz 1988. godine;
2. Konvencija Savjeta Evrope o pranju, traženju, zapljeni i konfiskaciji prihoda stечenih kriminalom iz 1990. godine;
3. Rezolucija Interpola (Europol) o organizovanom kriminalu;
4. Rezolucija Savjeta Evrope o sprečavanju organizovanog kriminala iz 1998. godine;
5. Konvencija UN protiv transnacionalnog organizovanog kriminaliteta iz 2000. godine;
6. Konvencija UN protiv korupcije iz 2003. godine;
7. Napuljska politička deklaracija i globalni akcioni plan u borbi protiv organizovanog transnacionalnog kriminala i dr.

Navedenim međunarodnopravnim dokumentima (ugovorima) povećavaju se istražni kapaciteti i zakonske mogućnosti subjekata zaduženih za sprovođenje zakona kao srazmjerna reakcija u kontekstu suzbijanja složenih i specifičnih oblika organizovanog kriminala. Postavljeni ciljevi sadržani u ovim međunarodnim ugovorima identični su sa ciljevima posljednje reforme krivičnog zakonodavstva BiH, a odnose se na obezbjeđenje najefikasnijih zakonskih instrumenata usmjerenih na suzbijanje specifičnih i složenih oblika organizovanog kriminala kao realne pojave savremenog doba, a samim tim i na povećanje ukupne efikasnosti subjekata za provedbu zakona, odnosno jačanje kapaciteta krivičnog pravosuđa.

Zaključak

Polazeći od činjenice da postoji saglasnost da je borba protiv svih oblika kriminala, a posebno protiv organizovanog, kao veoma složenog i specifičnog kriminala koji razara društvo i državu, zajednički cilj, posebne istražne radnje omogućavaju da se ostvari taj postavljeni cilj. Primjena tih radnji, uz maksimalno poštivanje i dosljedu primjenu zakonskih uslova koji sprečavaju eventualnu zloupotrebu i samovolju u njihovoј primjeni, predstavlja srazmjeru reakciju organa krivičnog gonjenja na te savremene oblike kriminala. U radu je potvrđeno da tradicionalne ili klasične metode, kada je u pitanju efikasna i energična borba protiv organizovanog kriminala, ne mogu polučiti očekivane rezultate, što nedvosmisleno ukazuje na opravdanost i svršishodnost primjene ovih dokaznih radnji. Takođe, naglašeno je da efikasnost u primjeni ni u kom slučaju ne smije biti put u nezakonitost, jer tada ove radnje gube svoj smisao i pravno značenje zato što je suština primjene posebnih istražnih radnji efikasnost krivičnog postupka i zaštita ljudskih prava, koja se ogleda u poštivanju restriktivnih zakonskih uslova za primjenu. Uzimajući u obzir sve okolnosti koje neposredno ili posredno utiču na pojavu organizovanog kriminala u Bosni i Hercegovini i njegovu ekspanziju, primjena posebnih istražnih radnji se nameće kao imperativ.

Literatura

1. Drugostepena presuda Suda Bosne i Hercegovine, br. X-KŽ-07/436 od 16. 12. 2010.
2. Drugostepena presuda Suda Bosne i Hercegovine, br. X-KŽ-07/486 od 20. 10. 2009.
3. F. Bačić, *Kazneno pravo, opći dio*, Informator, Zagreb, 1998.
4. H. Sijerčić-Čolić, *Krivično procesno pravo (knjiga I)*, Pravni fakultet Univerziteta u Sarajevu, 2008.
5. H. Sijerčić-Čolić, Prikrivene istražne radnje u borbi protiv organiziranog kriminaliteta – primjer Bosne i Hercegovine, *Zbornik radova Pravnog fakulteta u Splitu*, god. 46, 4/2009.
6. H. Sijerčić-Čolić, M. Hadžiomergagić, M. Jurčević, D. Kaurinović, M. Simović, *Komentari zakona o krivičnom/kaznenom postupku u Bosni i Hercegovini*, Vijeće Evrope, 2005.
7. I. Joksić, Međunarodna i nacionalna saradnja i koordinacija u suprotstavljanju kriminalitetu, *Zbornik radova Međunarodna i nacionalna saradnja i koordinacija u suprotstavljanju kriminalitetu*, Volumen 3, br. 1, Internacionala asocijacija kriminalista, Banja Luka, oktobar 2010.
8. M. Simović, M. Simović-Nišević, Neka pitanja određivanja i primjene posebnih istražnih radnji u Bosni i Hercegovini, *Zbornik radova Kaznena politika – raskol između zakona i njegove primjene*, Istočno Sarajevo, 2012.
9. M. Šikman, Kriminalistički aspekti primjene specijalnih istražnih tehnika, *Zbornik radova Primjena savremenih metoda i sredstava u suzbijanju kriminaliteta*, Internacionala asocijacija kriminalista, Banja Luka, 2008.
10. Z. Skakavac, Savremeni oblici suprotstavljanja organizovanom kriminalitetu, s akcentom na angažovanje prikivenog islednika, *Zbornik radova Primjena savremenih metoda i sredstava u suzbijanju kriminaliteta*, Internacionala asocijacija kriminalista, Banja Luka, 2008.
11. Zakon o krivičnom postupku BiH (sa pripadajućim ispravkama, izmjenama i dopunama), *Službeni glasnik BiH*, br. 3/03, 32/03, 36/03, 26/04, 63/04, 13/05, 48/05, 46/06, 76/06, 29/07, 32/07, 53/07, 76/07, 15/08, 58/08, 12/09, 16/09, 93/09.
12. Zakon o krivičnom postupku Federacije BiH, *Službene novine Federacije BiH*, br. 35/03, 37/03 i 56/03.
13. Zakon o krivičnom postupku Republike Srpske, *Službeni glasnik Republike Srpske*, br. 50/03.
14. Zakon o krivičnom postupku Brčko distrikta BiH, *Službeni glasnik Brčko distrikta Bosne i Hercegovine*, br. 10/03.
15. http://www.sipa.gov.ba/hr/struktura/organizacione_jedinice/krim_pba.php?id=height=350&width=640, Izvod iz djelokruga rada Odsjeka za prikupljanje kriminalističko-obavještajnih podataka Kriminalističko-istražnog odjeljenja Državne agencije za istrage i zaštitu.

SPECIAL INVESTIGATION IN THE CRIMINAL PROCEDURE LEGISLATION IN BOSNIA AND HERZEGOVINA

ABSTRACT: In this study accentuated the restrictive conditions for the application of special investigative measures such as newspapers in the Code of Criminal Procedure, their justification and usefulness in the context of proportional response of prosecuting the most complex forms of organized crime. Special attention was paid to the reconciliation of conflicting diametrically opposite tendencies, recognizing that these actions temporarily restricting human rights and freedoms on the one hand and allow the efficient and energetic fight against the complex and specific forms of crime following a legitimate aim, on the other. We try to explain the significance of these actions and to remove certain ambiguities and provide appropriate answers to present criticism concerning the possibility of potential abuse and arrogance by those who are directly applicable.

KEY WORDS: *special investigations, organized crime, judge for the proceeding, Bosnia and Herzegovina.*

Leposava Vukičević,¹ Milica Grujić,² Danka Popović,³
Dragica Mihajlović,⁴ Uroš Velić⁵
Fakultet za pravne i poslovne studije
„Dr Lazar Vrkatić“, Novi Sad

UDK 159.922.8-053.6
Originalni naučni rad
Primljen: 15.10. 2012.
Odobren: 15.12. 2012.

AGRESIJA I IRACIONALNA UVERENJA

REZIME: Neka od dosadašnjih istraživanja su pokazala da su značajni prediktori antisocijalnog ponašanja adolescenata iracionalna uverenja manifestovana kao „zahtev za apsolutnom korektnošću drugih i njihovo obezvredživanje“, kao i „perfekcionistički zahtevi prema sebi“. U okviru ovog istraživanja ispitivana je povezanost određenih oblika agresije i iracionalnih uverenja kod srednjoškolskih adolescenata. Opšti cilj rada bilo je utvrđivanje povezanosti određenih oblika agresije i iracionalnih uverenja kod srednjoškolskih adolescenata. Ispitivanje je izvršeno na uzorku od 275 ispitanika, učenika VII, XII i XIV beogradske gimnazije, Elektrotehničke škole „Rade Končar“ i Trgovačke škole u Beogradu, starosti između 15 i 19 godina. Za potrebe ispitivanja oblika agresije korišćen je Bas-Perijev upitnik agresije, dok su iracionalna uverenja ispitivana primenom skale GABS-37. Merni instrumenti korišćeni u ovom istraživanju su pokazali visoku pouzdanost, koja se kretala od $\alpha = 0.819$ za skalu GABS-37 do $\alpha = 0.822$ za Bas-Perijev upitnik agresije. Rezultati istraživanja su pokazali da su izraženiji apsolutistički zahtevi prema drugima, kao i veća sklonost ka ispoljavanju obezvredživanja, povezani sa većim ispoljavanjem oblika agresije određenog domena. Na osnovu podataka koji su dobijeni u okviru ovog istraživanja, kao i prethodnih, može se tvrditi da postoji izvesna povezanost pojave porasta iracionalnih zahteva postavljenih prema sebi, svom radu i drugima, i ispoljavanja određenih dimenzija besa, hostilnosti i drugih oblika agresije prema okruženju.

KLJUČNE REČI: *agresija, iracionalna uverenja, srednjoškolski adolescenti.*

¹ Leposava Vukičević, psiholog, student diplomskih – masterskih studija poslovne psihologije na Visokoj školi „Pravne i poslovne akademske studije dr Lazar Vrkatić“ u Novom Sadu, e-mail: leposavavukicevic@open.telekom.rs.

² Milica Grujić, psiholog, student diplomskih – masterskih studija poslovne psihologije na Visokoj školi „Pravne i poslovne akademske studije dr Lazar Vrkatić“ u Novom Sadu, e-mail: milica_grujic87@hotmail.com.

³ Danka Popović, psiholog, student diplomskih – masterskih studija poslovne psihologije na Visokoj školi „Pravne i poslovne akademske studije dr Lazar Vrkatić“ u Novom Sadu, e-mail: dankadada@gmail.com.

⁴ Dragica Mihajlović, psiholog, student diplomskih – masterskih studija poslovne psihologije na Visokoj školi „Pravne i poslovne akademske studije dr Lazar Vrkatić“ u Novom Sadu, e-mail:mihajloovic_dragica@yahoo.com.

⁵ Uroš Velić, psiholog, student diplomskih – masterskih studija poslovne psihologije na Visokoj školi „Pravne i poslovne akademske studije dr Lazar Vrkatić“ u Novom Sadu, e-mail: velic.uros@hotmail.com.

Uvod

Agresivno i antisocijalno ponašanje u savremenom društvu postaju sve veći problemi, pa im stoga različite društvene delatnosti i institucije poklanjaju sve veću pažnju. Kako taj oblik socijalnog ponašanja počinje da se pojavljuje, razvija i stabilizuje prilično rano u detinjstvu, veliki deo istraživanja je usmeren upravo na dečju agresivnost i njen razvoj. Agresivno ponašanje je vrlo složena pojava koja se uglavnom manifestuje kao bes i napadanje druge osobe, nekog objekta ili teritorije. Uzroci agresivnog ponašanja vrlo su složeni, a kao najčešći faktori spominju se razna dešavanja u porodici, neuspesi u školi, mediji i šire društvene okolnosti. Kako je problem nasilja teško kontrolisati, pa tako i lečiti, važno je rano uočiti potencijalne uzroke određenih oblika agresije i sprečiti njihovo razvijanje kako s vremenom ne bi došlo do stabilizacije agresivnosti i pojačavanja njenog intenziteta. Shodno tome, u okviru ovog istraživanja pokušali smo da ustanovimo da li su i na koji način određeni oblici agresije povezani sa iracionalnim uverenjima kod srednjoškolskih adolescenata.

Agresija

Agresija (lat. *aggredi* – napasti) je nasilno ponašanje, nasrtljivost, grubo napadanje, silovitost, držak nasrtaj na druge osobe, odnosno sklonost ka izazivanju sukoba i napadima na drugoga. Proučavanje agresivnosti u psihologiji ima dugu tradiciju, pri čemu su se postepeno diferencirala dva referentna okvira. U prvom se agresija posmatra kao fenomen, odnosno manifestacija određenog ponašanja, a u drugom kao dimenzija ličnosti koju poseduju svi ljudi, ali je manifestuju različitim intenzitetom, tj. na različite načine (Mitrović i Smederevac, 2005). Jedna od prvih teorija koje su naglašavale socijalnu komponentu bila je hipoteza Dolarda i Milera o agresiji kao reakciji na frustraciju (prema: Berkowitz, 1989). Prema toj teoriji, agresija predstavlja reakciju organizma na prepreke u dolaženju do određenog cilja. Bandura (1999) ističe da pojавa prepreke u dolaženju do cilja može izazvati samo stanje povišenog emocionalnog uzbudjenja, ali da će od niza drugih činilaca zavisiti reakcija osobe na dato uzbudjenje. Prema Pecu (Petz, 1992), agresija je ono ponašanje koje se ogleda u neprijateljskoj akciji prema osobama ili predmetima. Mijatović (2000) ističe da je agresija ponašanje učenika i odraslih osoba koje se iskazuje kroz nasilni i neprijateljski odnos prema pojedincima, grupama ili predmetima. Olveus (1993; 1998) navodi da agresivan postupak može biti izведен na tri načina: verbalno, telesnim dodirom, kao i bez reči i telesnog dodira. Arnold Bas (Buss, 1961) je jedan od autora koji je među prvima isticao klasifikovanja agresivnih postupaka. On je smatrao korisnim da se razlikuje nekoliko vrsta agresije, prema različitim kriterijumima. Povukao je razliku između instrumentalne i neprijateljske agresije, a razlikovao je i aktivnu i pasivnu, verbalnu i fizičku, direktnu i indirektnu agresiju. U okviru ovog istraživanja mi smo se pridržavali klasifikacije oblika agresije koja je operacionlno definisana primenom

Bas-Perijevog upitnika agresije (Buss & Perry, 1992). To znači da smo kao određene oblike agresije posmatrali fizičku i verbalnu agresiju, bes, te hostilnost.

Iracionalna uverenja

Sistem uverenja (*beliefs*) je najznačajniji element Elisovog ABC modela emocionalnog ponašanja. U odnosu na pretpostavljene osnovne ciljeve i vrednosti koje čovek ima, uverenja mogu biti samo – pomažuća (racionalna) i samoporažavajuća (iracionalna).

Osnovne postavke Elisovog teorijskog modela, u literaturi poznatog kao ABC model emocija i ponašanja (Marić, 2000), predstavljene su na sledeći način: u trenutku aktivirajućeg događaja (A) osoba doživljava emocije i ponaša se na određeni način (C), u zavisnosti od svog sistema uverenja (B). Ponašanje osobe je usmereno prema sistemu uverenja koje osoba poseduje i nije direktna posledica samog aktivirajućeg događaja. Važan element kognitivnog modela emocija čine i ciljevi, tj. vrednosti osobe (G). Zbog toga, kada osoba zaključuje da aktivirajući događaj (A) sprečava ili na neki način onemogućava njene ciljeve (G), osoba ima izbor da na aktivirajući događaj reaguje funkcionalnim ili disfunkcionalnim emocijama i ponašanjem (C), u zavisnosti od toga da li se rukovodi racionalnim ili iracionalnim uverenjima (B).

Ono što je osobena i distinkтивna karakteristika iracionalnog uverenja je jasno prisutan ili implicitan, podrazumevajući apsolutistički i bezuslovni unutrašnji zahtev, *mora* povodom nepovoljnog aktivirajućeg događaja. Koncept iracionalnih uverenja obuhvata oblike samoporažavajućeg, nelogičnog i nerealističnog verovanja o aktivirajućim događajima (Ellis, 1994). Iracionalna uverenja sadrže četiri osnovna tipa iracionalnih evaluacija: 1) *mora*; 2) *užasno, nepodnošljivo, neizdrživo*; 3) *ja sam bezvredan/pokvaren*; 4) *ti si pokvaren/bezvredan*, koji se odnose na tri tipa aktivirajućih događaja: 1) sopstvene osobine i postupci (lične performanse); 2) tretman od strane drugih ljudi; i 3) životni uslovi. Za merenje uverenja razvijeno je više instrumenata (tzv. *Belief Scales*) različitih autora, ali je skala opštih stavova i uverenja (*The General Attitude and Belief Scale*) jedan od najrazvijenijih instrumenata za merenje iracionalnih uverenja i najčešće se koristi u praksi (Bernard, 1998; prema: Marić, 2002).

Dosadašnja istraživanja

Fajvz (Fives et all., 2011) u okviru svog istraživanja dolaze do podataka da su pol, bes i iracionalna uverenja iz domena netolerancije na frustraciju značajni prediktori fizičke agresije, dok su bes i iracionalna uverenja iz domena netolerancije na frustraciju značajni prediktori indirektne agresije.

Džouns i Trouer (Jones & Trower, 2004) sprovode istraživanja o prirodi evaluativnih uverenja pojedinaca povezanih sa poremećajima gneva. Njihovo istraživanje je pokazalo da pojedinci kod kojih je zabeležen visok nivo gneva takođe imaju i visok

nivo neprijateljskih evolucionih verovanja, kao i visok nivo negativnih samoevaluacija.

Martin i Dalen (Martin & Dahlen, 2004) dolaze do podataka koji ukazuju na povezanost niske tolerancije na frustraciju i osobina besa, suzbijanja ljutnje i spoljašnjeg istraživanja besa.

Lopez i Truman (Lopez & Thrumann, 1986) su ustanovili da iracionalna uverenja predstavljaju važan segment razlikovanja gnevnih od nisko besnih studenata.

Calvete (2008) sprovodi istraživanje kojim je ispitivana povezanost opravdanoosti nasilja, uloge šema grandioznosti sa antisocijalnim ponašanjem. Istraživanje je sprovedeno na uzorku od 974 španskih adolescenata, uzrasta između 14 i 18 godina. Ustanovljeno je da grandioznost i opravdanost nasilja značajno predviđa agresivno i delinkventno ponašanje. Uticaj kognitivnih šema u antisocijalnom ponašanju bio je veoma sličan i za dečake i devojčice.

Kalvete i Kardenjoso (Calvete & Cardeñoso, 2005) sprovode istraživanje kojim su ispitivane razlike u odnosu na pol, povezanost kognitivne vulnerabilnosti, depresije i problema u ponašanju kod adolescenata. Rezultati su pokazali da sa nižim nivoom pozitivnog mišljenja o sebi ide veća tendencija prema negativnoj orijentaciji ka problemu kod devojčica, dok je kod dečaka zabeležena značajna povezanost uverenja o opravdanosti nasilja i impulsivnosti.

Besu nekada prethodi anksioznost, a nasilje nekada predstavlja pokušaj da se otkloni opažena pretnja povezana sa slikom o sebi ili sopstvenom dobrobiti (Ellis, 1977; Dryden, 1990). Agresivni adolescenti često se osećaju inferiorno u društvu svojih vršnjaka i da bi kompenzovali to osećanje izazivaju i ponižavaju druge, pokušavajući da na neki način *osvoje* njihovu poziciju u vršnjačkoj grupi (Bernard & Joyce, 1984). Ispitujući vezu između iracionalnih uverenja i antisocijalnog ponašanja učenika (Vukosljević-Gvozden i sar., 2010), ustanovljeno je da iracionalna uverenja objašnjavaju nešto manje od 12% varijanse. Značajniji prediktori antisocijalnog ponašanja adolescenata, prema tom istraživanju, čine iracionalna uverenja manifestovana kao *zahtev za apsolutnom koreknošću drugih i njihovo obezvređivanje*, kao i *perfekcionistički zahtevi prema sebi*.

Osnovni problem ovog istraživanja odnosio se na ispitivanje povezanosti određenih oblika agresije sa određenim oblicima iracionalnih uverenja kod adolescenata srednjoškolskog uzrasta.

Operativni cilj istraživanja bio je da se utvrde relacije između merenih varijabli, odnosno da li su, i u kojoj meri, određeni oblici agresije povezani sa iracionalnim uverenjima kod adolescenata srednjoškolskog uzrasta.

Praktični cilj je doprinos izradi mogućih preventivnih programa i psiholoških radionica u odnosu na određene oblike agresije i iracionalnih uverenja kod srednjoškolskih adolescenata.

Teorijski cilj je doprinos saznanjima iz domena ispitivanja povezanosti određenih

oblika agresije i određenih oblika iracionalnih uverenja kod srednjoškolskih adolescenata.

Osnovna hipoteza istraživanja podrazumevala je da postoji povezanost određenih oblika agresije i određenih oblika iracionalnih uverenja kod srednjoškolaca.

Varijable istraživanja su, pošto nije ispitivan prediktivan odnos, posmatrane kao zavisne:

1. *iracionalna uverenja* su operacionalno definisana primenom skale iracionalnih uverenja (*GABS-37*), što je skala opštih iracionalnih stavova i uverenja od 37 ajtema;
2. *oblici agresije* su operacionalno definisani primenom Bas-Perijevog upitnika agresije (Buss & Perry, 1992), kojim se ispituju bes, hostilnost, verbalna i fizička agresija. Skor ostvaren na toj skali posmatran je kao zavisna varijabla.

Metod

Uzorak

Terenski deo istraživanja sproveden je tokom novembra i decembra 2011. godine. Ispitivanje je izvršeno na uzorku od 275 ispitanika, učenika prvog, drugog, trećeg i četvrtog razreda odabranih srednjih škola u Beogradu. Istraživanjem su bile obuhvачene sledeće srednje škole u Beogradu: XIV beogradska gimnazija, VII beogradska gimnazija i XII beogradska gimnazija, kao i Trgovačka škola i Elektrotehnička škola „Rade Končar“. Uzorak je bio prigodan i neslučajan kada je reč o dostupnosti pristupa škola. Uzorak je činilo 111 ispitanika muškog pola (40,4%) i 164 ispitanika ženskog pola (59,6%), pri čemu se starost ispitanika kretala od 15 do 19 godina ($M = 15,88$, $SD = 0,82$).

Merni instrumenti

Upitnik koji je bio korišćen za prikupljanje podataka objedinjuje pitanja dve posebne skale: *skale iracionalnih uverenja GABS-37* i *Bas-Perijevog upitnika agresije*.

Skala iracionalnih uverenja (GABS-37)

Skala iracionalnih uverenja (GABS-37) je skala opštih iracionalnih stavova i uverenja od 37 ajtema (Marić, 2002). U pitanju je prevedena i modifikovana verzija *General Attitude and Belief Scale* od 54 tvrdnje (Bernard, 1998). Po izostavljanju redundantnih tvrdnji, sve tvrdnje su formulisane kao uverenja o određenim aspektima sebe, drugih ljudi i životnih uslova, tako da ne sadrže termine koji se odnose na emocionalna stanja. Alfa koeficijent pouzdanosti za supskalu sačinjenu od svih 29 iracionalnih tvrdnji

je visok i iznosi 0,91, dok za supskalu sačinjenu od 8 racionalnih tvrdnji iznosi svega 0,70. Predmet merenja ove skale su *iracionalna uverenja* posmatrana kao absolutna uverenja koja u sebi sadrže zahteve ne smem ili moram. *Skala iracionalnih uverenja (GABS-37)* ispituje bazična iracionalna uverenja manifestovana kroz zahtevnost prema sebi, zahtevnost prema drugima i zahtevnost prema uslovima života.

Bas-Perijev upitnik agresije

Bas-Perijev upitnik agresije (Buss & Perry, 1992) predstavlja skraćenu i revidiranu formu *Upitnika hostilnosti* (Buss, 1988). Sastoji se od 29 iskaza i obuhvata četiri supskale:

- a) *bes* – odnosi se na tendenciju ka impulsivnom i nepromišljenom reagovanju;
- b) *fizička agresija* – odnosi se na sklonost ka upuštanju u tuče i obračune;
- c) *hostilnost* – odnosi se na uverenje osobe da život nije pravedan prema njoj i osećanje da su drugi uspešniji, kao i na paranoidne sklonosti;
- d) *verbalna agresija* – ispituje sklonost ka agresivno-asertivnom ponašanju, zaštiti vlastitih prava, što uključuje pretnje, provokacije i svađu.

Istraživanja pokazuju da ovaj upitnik uspešno razlikuje izraženost agresivnog ponašanja muških od ženskih ispitanika (Harris & Knight-Bohnhoff, 1996), nasilne od nenasilnih zatvorenika (Gunn & Gristwood, 1975), nasilne od nenasilnih hroničnih alkoholičara (Renson et all., 1978). Skala je pri istraživanjima kod nas pokazala visok nivo pouzdanosti, pri čemu je Kronbahov alfa koeficijent iznosio 0,83 (Mitrović i Smederevac, 2005).

Statistička analiza

Pouzdanost skala proverena je primenom Kronbahovog α koeficijenta. Latentna struktura korišćenih instrumenata ispitivana je faktorskom analizom: metodom glavnih komponenti i Varimax rotacijom sa Kajzerovom normalizacijom. Povezanost između faktora izdvojenih iz upitnika skale ispitivana je bivarijantnom korelacionom analizom, upotrebom Pirsonovog koeficijenta linearne korelacije. Nivo statističke značajnosti bio je određen na nivou $\alpha = 0,05$.

Rezultati

Merni instrumenti korišćeni u ovom istraživanju pokazali su visoku pouzdanost, koja se kretala od $\alpha = 0,819$ za skalu GABS-37 do $\alpha = 0,822$ za Bas-Perijev upitnik agresije. Kronbahovi alfa koeficijenti su nešto niži za dimenzije korišćenih mernih instrumenata pojedinačno. Njihov prikaz dat je u tabeli 1.

sTabela 1. Pouzdanost dimenzija mernih instrumenata

Korišćena skala	Naziv dimenzije	Kronbahov alfa koeficijent
<i>Skala iracionalnih uverenja (GABS-37)</i>	<i>Iracionalna uverenja u pogledu neuspeha</i>	0,492
	<i>Obezvredivanje</i>	0,827
	<i>Iracionalna uverenja u pogledu ljubavi</i>	0,842
	<i>Apsolutistički zahtevi prema drugima</i>	0,872
<i>Bas-Perijev upitnik agresije (BAPG)</i>	<i>Verbalna agresija</i>	0,533
	<i>Bes</i>	0,597
	<i>Fizička agresija</i>	0,622
	<i>Hostilnost</i>	0,664

Latentna struktura mernih instrumenata

Latentna struktura skale iracionalnih uverenja GABS-37 ispitivana je primenom faktorske analize. Korišćena je analiza glavnih komponenti i Varimax rotaciju sa Kajzerovom normalizacijom. Izdvojilo se 10 faktora, čiji je karakteristični koren veći od 1 i koji zajedno objašnjavaju 67,660% ukupne varijanse. Među njima, prva četiri faktora objašnjavaju 47,418% ukupne varijanse i poseduju karakteristični koren veći od 2. Ove faktore smo izdvojili i u daljoj analizi koristili kao nove promenljive, a njihov prikaz dat je u tabeli 2.

Tabela 2. Latentna struktura skale iracionalnih uverenja (GABS-37)

Faktori skale iracionalnih uverenja <i>GABS-37</i>	Objašnjena varijansa (%)	Karakterističan koren	Sadržaj karakterističnih tvrdnji
Iracionalna uverenja u pogledu ljubavi	26,017	9,626	Objedinjuje one stavke čiji sadržaj opisuje apsolutističke zahteve kada je reč o načinu dolaska i zadržavanja ljubavi voljene osobe, kao i o nivou njene neophodnosti.
Apsolutistički zahtevi prema drugima	8,177	3,026	Objedinjuje one stavke čiji sadržaj opisuje apsolutističke zahteve kada je reč o korektnosti drugih ljudi prema ispitniku.
Iracionalna uverenja u pogledu neuspeha	7,818	2,893	Objedinjuje one stavke čiji sadržaj opisuje apsolutističke zahteve kada je reč o postizanju neuspeha, težnju ka realizaciji rezultata na veoma visokom nivou.
Obezvređivanje	5,406	2,001	Objedinjuje one stavke čiji sadržaj uključuje iracionalna uverenja koja podržavaju obezvređivanje sebe usled pojave samoće, tuge, potištenosti.

Latentna struktura Bas–Perijevog upitnika agresije ispitivana je primenom faktorske analize. Korišćena je analiza glavnih komponenti i Varimax rotacija sa Kajzerovom normalizacijom. Izdvojilo se 9 faktora, čiji je karakterističan koren veći od 1 i koji zajedno objašnjavaju 61,475% ukupne varijanse. Među njima, prva četiri faktora potpuno odgovaraju izvornim konstruktima (supskalama) mernog instrumenta. Prva četiri faktora objašnjavaju 41,933% ukupne varijanse. Od prva četiri faktora dva poseduju karakterističan koren veći od 2, dok druga dva imaju izvesna međusobna poklapanja, ali odgovaraju izvornim subdimenzijama skale. Ta četiri faktora smo izdvojili, u daljoj analizi koristili kao nove promenljive, a njihov prikaz je dat u tabeli 3.

Tabela 3. Latentna struktura Bas-Perijevog upitnika agresije

Faktori skale agresivnosti <i>BAPG</i>	Objašnjena varijansa (%)	Karakte- rističan koren	Sadržaj karakterističnih tvrdnji
Bes	20,311	5,890	Objedinjuje one stavke čiji sadržaj opisuje manifestaciju i sklonost ka impulsivnom i nepromišljenom načinu reagovanja.
Hostilnost	8,952	2,596	Objedinjuje one stavke čiji sadržaj opisuje sklonost osobe da život nije pravedan prema njoj, sklonost ka sumnjičavom ponašanju i nepoverenju u namere drugih, kao i osećanje da su drugi uspešniji.
Fizička agresija	6,839	1,983	Objedinjuje one stavke čiji sadržaj opisuje sklonost ka upuštanju u tuče, fizičke obračune i fizičke načine reagovanja ukoliko to situacija zahteva.
Verbalna agresija	5,831	1,691	Objedinjuje one stavke čiji sadržaj opisuje sklonost ka agresivno-asertivnom ponašanju, zaštitu sopstvenih prava, koja uključuje pretnje, provokacije i svađe.

Prikaz ostvarenih korelacija dimenzija skale iracionalnih uverenja (*GABS-37*) i dimenzija Bas-Perijevog upitnika agresije dat je u tabeli 4.

Tabela 4. Linearna povezanost iracionalnih uverenja i određenih oblika agresije

Dimenzije Bas-Perijevog upitnika agresije		Dimenzije skale iracionalnih uverenja (GABS-37)				
		Iracionalna uverenja u pogledu ljubavi	Apsolutistički zahtevi prema drugima	Iracionalna uverenja u pogledu neuspeha	Obezvredivanje	Ukupan skor
Bes	r p	0,168 0,005	0,228 0,001	-0,028 0,639	0,257 0,001	0,277 0,001
Fizička agresija	r p	0,037 0,538	0,260 0,001	0,026 0,670	0,128 0,033	0,154 0,011
Hostilnost	r p	0,358 0,001	0,275 0,001	-0,167 0,005	0,303 0,001	0,400 0,001
Verbalna agresija	r p	0,049 0,420	0,207 0,001	0,052 0,394	0,134 0,027	0,148 0,014

r – Pirsonov koeficijent linearne korelacije;

p – nivo statističke značajnosti.

Ostvarene korelacije ukazuju na to da *apsolutistički zahtevi prema drugima* pozitivno koreliraju sa svim oblicima agresije: *besom, fizičkom agresijom, hostilnošću i verbalnom agresijom*. Takođe, *obezvredivanje* kao oblik iracionalnih uverenja pozitivno korelira sa svim oblicima agresije: *besom, fizičkom agresijom, hostilnošću i verbalnom agresijom*.

Među ostvarenim korelacijama najznačajnija je ona koja je ostvarena između dimenzije *hostilnost* sa *apsolutističkim zahtevima prema drugima* i *obezvredivanjem*.

Osim toga, *iracionalna uverenja u pogledu ljubavi* pozitivno koreliraju sa *hostilnošću* kao oblikom agresije, dok je između *iracionalnih uverenja u pogledu neuspeha* i *hostilnosti* zabeležena negativna korelacija.

Zaključna razmatranja

Rezultati istraživanja pokazuju da iracionalna uverenja koja podržavaju obezvredivanje sebe usled pojave samoće, tuge ili potištenosti pozitivno koreliraju sa svim oblicima agresije merenim Bas-Perijevim upitnikom agresije. Takođe, apsolutistički zahtevi koji podrazumevaju apsolutnu korektnost drugih ljudi pozitivno koreliraju sa svim oblicima agresije. Iz ovakvih podataka sledi da je postojanje neprihvatljivosti nekorektnog ponašanja drugih i neizdrživost negativnih emotivnih stanja značajno

povezano sa određenim oblicima agresije. Želja da drugi budu absolutno korektni i obezvredivanje sebe usled pojave samoće, tuge ili potištenosti najznačajnije je povezana sa ogorčenošću, sumnjičavošću, nepoverenjem i negativizmom prema ljudima kao oblikom agresije.

Takođe, oni učenici kod kojih su izraženiji absolutistički zahtevi kada je reč o načinu dolaska, zadržavanja ljubavi voljene osobe, kao i o nivou njene neophodnosti, imaju veću sklonost ka hostilnosti kao obliku agresije. Realne ili zamišljene, romantične veze često zauzimaju centralno mesto u životu adolescenta i imaju značajne implikacije na zdravlje i prilagođavanje pojedinca. Formiranje romantičnih odnosa predstavlja jedan od najvažnijih zadataka u adolescenciji, na šta ukazuju mnogi autori (Sullivan, 1953; Erikson, 1976). Shodno tome, potpuno je jasno zašto se *iracionalna uverenja u pogledu ljubavi* javljaju u korelaciji sa izraženijim negativizmom, ogorčenošću, sumnjičavošću, nepoverenjem prema drugim ljudima. Zanimljivo je da se kod onih učenika kod kojih se povećavaju absolutistički zahtevi kada je reč o postizanju neuspeha i težnji ka realizaciji rezultata na veoma visokom nivou – smanjuje hostilnost kao oblik agresije.

Hjusman i sar. (Huesmann et all., 1984) su u okviru longitudinalnog istraživanja na uzorku od 632 ispitanika u periodu od 22 godine došli do zaključka da su ispitanici koji su bili agresivni u uzrastu od 8 godina bili agresivni i u 30. godini. Stabilnost agresivnosti bila je slična stabilnosti inteligencije za osobe muškog pola, a za osobe ženskog pola utvrđen je niži koeficijent agresivnosti. Agresivnost ispitanika utvrđena na početku istraživanja pokazala se dobrom prediktorom delinkventnog ponašanja u kasnijem periodu, uključujući zlostavljanje bračnog partnera i nasilničko ponašanje u saobraćaju.

Shodno tome, cilj istraživanja je podrazumevao prikupljanje podataka koji se tiču agresije kod mlađih, i kao takvi mogu se kasnije koristiti za kreiranje psiholoških radionica i edukativnih programa koji bi doprinosili adekvatnijem prepoznavanju negativnih emocija, povećanju fleksibilnosti mišljenja mlađih i uklanjanju neadekvatnih obrazaca mišljenja.

Iracionalna uverenja su ili preterano optimistično ili preterano pesimistično sagledavanje normalnih životnih iskustava kao što su gubitak, konflikt, preduzeti rizik, odbacivanje ili promena. To su emotivni stavovi za stupanje ili nestupanje u akciju u trenutku nastajanja promene. Iracionalna uverenja su negativni ili pozitivni stavovi koje habitualno ispoljavamo kada se nađemo u stresnim situacijama. To su stereotipna shvatanja rešavanja problema u kojima smo se našli i način postupanja u kriznim životnim trenucima.

Pojava fleksibilnosti mišljenja već u periodu rane adolescencije ogleda se u tome da mlada osoba postaje svesna da postoje različiti pogledi na istu stvar, da problem može da ima i više od jednog rešenja, da sve manje razmišlja isključivo u ekstremima, svesna različitim aspekata argumenata, pa je u stanju da zauzme relativističko gledište. Mišljenje postaje pokretljivije, kritičnije i pragmatičnije (Adelson, 1971).

Činjenica je da se iz začaranog kruga iracionalnih uverenja teško izlazi samostalno, svojom voljom. Zato treba težiti tome da se kroz vaspitanje i obrazovanje adole-

scenata razviju što bolji misaoni obrasci koji bi doprineli adekvatnom, realističnom sagledavanju sveta, sebe i drugih. Moguće je da agresija, manifestovana kao verbalna, fizička, bes ili hostilnost, predstavlja posledicu pogrešno zasnovanih misaonih obrazaca. Takođe je moguće da su iracionalna uverenja samo jedan od elemenata koji doprinosi razvoju nasilničkog ponašanja. Rezultati ovog istraživanja su kompatibilni sa podacima prethodnih istraživanja i mogu se koristiti za kreiranje psiholoških radionica i edukativnih programa koji bi doprinosili adekvatnijem prepoznavanju negativnih misaonih obrazaca, povećanju fleksibilnosti mišljenja mladih i uklanjanju neadekvatnih oblika ponašanja zasnovanih na njima.

Literatura

1. Adelson, J. (1971). The political imagination of the young adolescent, *Daedalus*, jesen, 1013–50.
2. Bandura, A. (1999). Social cognitive theory of personality. U: L. A. Pervin & O. P. John (Eds.). *Handbook of Personality: Theory and Research*, New York: The Guilford Press, 154–186.
3. Berkowitz, L. (1989). Frustration – Aggression Hypothesis: Examination and Reformulation. *Psychological Bulletin*, 106, 59–73.
4. Bernard, M. E. (1998). Validation of the general attitude and beliefs scale. *Journal of Rational-Emotive & Cognitive – Behavior Therapy*, 16, 183–196.
5. Bernard, M., M. R. Joyce (1984). *Rational emotive therapy of children and adolescents: theory, treatment strategies and preventive methods*. New York: Wiley & Sons.
6. Buss, A. H. (1961). *Psychology of aggression*. New York: Willey.
7. Buss, A. H. (1988). *Personality: Evolutionary Heritage and Human Distinctiveness*. Hillsdale, W: Lawrence Erlbaum Associates.
8. Buss, A. H., Perry, M. (1992). The aggression questionnaire. *Journal of Personality and Social Psychology*, 63, 452–459.
9. Calvete, E. (2008). Justification of Violence and Grandiosity Schemas as Predictors of Antisocial Behavior in Adolescents. *Journal of Abnormal Child Psychology*, Vol. 36, No. 7, 1083–1095.
10. Calvete, E., Cardeñoso, O. (2005). Gender Differences in Cognitive Vulnerability to Depression and Behavior Problems in Adolescents. *Journal of Abnormal Child Psychology*, Vol. 33, No. 2, 179–192.
11. Dryden, W. (1990). *Dealing with anger problems: rational-emotive therapeutic interventions*. Sarasota: Professional Resource Exchange Inc.
12. Ellis, A. (1977). *Anger: how to live with and without it*. New York: Carol Publishing Group.
13. Ellis, A. (1994). *Reason and Emotion in Psychotherapy*. New York, Birch Lane Press.
14. Erikson, E. (1976). *Omladina, kriza, identifikacija*. Pobeda, Titograd.
15. Fives, C., Kong, G., Fuller, J., DiGiuseppe, R. (2011). Anger, Aggression, and Irrational Beliefs in Adolescents. *Cognitive Therapy & Research*, Vol. 35, no. 3, 199.

16. Gunn, I., Gristwood, I. (1975). Use of the Buss-Durkee Hostility Inventory among British prisoners. *Journal of Consulting and Clinical Psychology*, 43, 590.
17. Harris, M. B., Knight-Bohnhoff, K. (1996). Personal Aggressiveness – Gender and Aggressiveness. *Sex Roles: A Journal of Research*, 35, 26–42.
18. Huesmann, L. R., Eron, L. D., Lefkowitz, M. M. & Walder, L. O. (1984). The stability of aggression over time and generations. *Developmental Psychology*, 20, 1120–1134.
19. Jones, J., Trower, P. (2004). Irrational and Evaluative Beliefs in Individuals with Anger Disorders. *Journal of Rational-Emotive & Cognitive-Behavior Therapy*, Vol. 22, No. 3, 153–169.
20. Lopez, F., Thruman, C. (1986). A cognitive-behavioral investigation of anger among college students. *Cognitive Therapy and Research*, Vol. 10, No. 2, 245–256.
21. Martin, R., Dahlen, E. (2004). Irrational Beliefs and the Experience and Expression of Anger. *Journal of Rational-Emotive & Cognitive-Behavior Therapy*, Vol. 22, No. 1, 3–20.
22. Marić, Z. (2000). Racionalno emotivno bihevioralna terapija. U: Stojnov D. (ur.) *Psihoterapije*, Beograd: Zavod za udžbenike i nastavna sredstva.
23. Marić, Z. (2002). Kognitivni činioci emocije i emocionalnog poremećaja iz ugla REBT. Magistarski rad. Beograd: Filozofski fakultet.
24. Mijatović, A. (2000). *Leksikon temeljnih pedagoških pojmljiva*, Edip, Zagreb.
25. Mitrović, D., Smederevac, S. (2005). Relacije između agresivnosti i dimenzija ličnosti modela „pet velikih“. *Psihologija*, vol. 51, no. 5–6, 456–471.
26. Olweus, D. (1993). *Bullying at school. What we know and what we can do*. Oxford: Blackwell.
27. Olweus, D. (1998). *Nasilje među djecom u školi: Što znamo i što možemo učiniti*. Zagreb: Školska knjiga (prevela Gordana V. Popović).
28. Petz, B. (1992). *Psihologiski rječnik*, Prosvjeta, Zagreb.
29. Renson, G. J., Adamas, J. E., Tinlidenberg, J. R. (1978). Buss – Durkee assessment and validation with violent versus nonviolent chronic alcohol abusers. *Journal of Counseling and Clinical Psychology*, 46, 360–361.
30. Sullivan, H. S. (1953). *The interpersonal theory of psychiatry*. New York: W. W. Norton.
31. Vukosavljević-Gvozden, T., Opačić, G., Marić, Z. (2010). Iracionalne evaluacije i antisocijalno ponašanje adolescenata. *Zbornik Instituta za pedagoška istraživanja*, vol. 42, no 2, 263–276.

AGGRESSION AND IRRATIONAL BELIEFS

ABSTRACT: Some of the previous studies have shown that significant predictors of antisocial behavior are irrational beliefs manifested as “An absolute requirement for the correctness of ot-

hers and their impairment" and "Perfectionist demands on yourself". In this study we researched the association of certain forms of aggression and irrational beliefs in high school adolescents. The main of case of this study was to determine the relation between certain forms of aggression and irrational beliefs in high school adolescents. The sample included 275 students of VII, XII and XIV Belgrade High School, and School: "Rade Koncar" and Trade School in Belgrade, aged between 15 and 19 years. We have used Bass – Perry Aggression Questionnaire, for purposes of examination forms of aggression, while for examining irrational beliefs we used scale GABS – 37. Measuring instruments used in this study showed high reliability which was from $\alpha=0.819$ for scale GABS – 37 to $\alpha=0.822$ for Bass – Perry Aggression Questionnaire. The results showed that the more pronounced absolutist claims of others, as well as greater expression of preference for impairment, are associated with higher forms of aggression. Based on the data obtained in this research, as well as the previous one, we can argue that there is some association between the increase of irrational demands asked by you, your work and others, and expression certain dimensions of anger, hostility and other forms of aggression towards the environment.

KEY WORDS: *aggression, irrational beliefs, high school adolescents.*

KULTURA KAO SREDSTVO I PROSTOR PSIHOLOŠKE MANIPULACIJE

REZIME: Kultura i manipulacija su u višežnačnom i višeslojnom odnosu. Jedna od čestih relacija jeste da kultura postaje polje ali i svojevrsno sredstvo za manipulativne aktivnosti. Dakle, kultura kao autentična komunikacija (a nema manipulacije bez komunikacije) u savremenom društvu može da poprini obrise psihološkog manipulisanja, kako pojedinaca tako i grupe i masa. Kao i drugi fenomeni, ni kultura sama po sebi (*i a priori*) nije društveno (ili psihološki) ni konstruktivna ni destruktivna već, u zavisnosti od konteksta u kome se ostvaruje, ciljeva koji se njome nastoje postići, metoda koje koristi i posledica koje ostavlja, može biti okarakterisana na različite načine, pa i kao komunikacija ili manipulacija. Jedna od karakteristika savremenog društva je intenzivna komunikacija, ali i sveopšta i „nepodnošljiva lakoća manipulacije“ brojnim entitetima, pa i kulturom. Psihološka manipulacija je jedan od najrasprostranjenijih oblika komunikacije. Kao takva, ona je i kulturu koristila kao efikasno sredstvo svog delovanja, ali i kao pogodan prostor svog manifestovanja. Masovna kultura sa industrijom zabave pokazala se kao jedan od najpogodnijih prostora za manipulaciju ljudskom psihom. Brojnost i razuđenost oblika kulturnog ispoljavanja jedan je od osnovnih razloga korišćenja kulture kao sredstva manipulacije.

KLJUČNE REČI: *kultura, masovna kultura, psihološka manipulacija, industrija zabave, savremeno društvo.*

Uvod

Kultura i civilizacija tanka su i bedna skrama na čoveku, koja pri najmanjoj ogrebotini pokazuje svoje lice koje nema ničeg zajedničkog s moralitetom kojim ga je zaognula kultura.

Fridrik Niče (Friedrich Nietzsche)

Posmatrano u dugom hodu ljudske istorije kultura je bila njen nerazdvojni deo. I savremeno društvo se ne bi moglo nazivati civilizacijskim da ga ne određuje kultura kao njegovo osnovno obeležje. U tom smislu se slobodno može reći da je kultura jedna od najvažnijih karakteristika, kako čoveka tako i ljudskog društva uopšte. Zato je

kultura višeznačna individualna i društvena kategorija. Njena humanistička suština se ogleda u doprinosu „humanizaciji prirode“ („očovećenju prirode“) i u „naturalizaciji čoveka“ („oprironjenju čoveka“). Ali kultura nije samo to. Ona je veoma često bivala instrument koji nije imao humane ciljeve. Pogotovo je u savremenom društvu bila predmet zloupotrebe. Posmatranje kultura kao prostora psihološke manipulacije nije novina u kulturologiji. Na opasnosti od instrumentalizacije kulture ukazivali su mnogi teoretičari. Tako je, na primer, Srđan Vrcan upozoravao na to da kultura poseduje potencijal uticaja na društvo, zbog čega može da bude i „društveno opasna“ jer se po svom „sadržaju i po svojim funkcijama približava tradicionalnom pojmu rase“ (Vrcan, S., 2001: 108). Na opasnosti od takvog odnosa prema kulturi ukazavao je i psiholog Robert Serpel (Serpell; Serpel, R., 1978). Američki naučnik Herbert Šiler (Schiller) u emisiji *Otvoreni um* govori o „kulturnom imperijalizmu“ (Herbert, S., 1979), a Frensis Fukujama (Francis Fukuyama) o „sudaru kultura“ (Fukuyama, F., 2009). Semjuel Hantington (Samuel Huntington) govori o „sukobu civilizacija“ (Hantington, S., 2001). I nemački filozof Valter Benjamin (Walter Benjamin; 1892–1940) je u svom čuvenom eseju „Umetničko delo u veku svoje tehničke reprodukcije“ („Das Kunstwerk im Zeitalter seiner technischen Reproduzierbarkeit“, objavljeno 1936. godine) upozoravao na to da se često iza velikih kulturnih dostignuća može naći varvarizam kao njihovo naličje (Benjamin, V., 1974: 114–150).

Odnos kulture i psihološke manipulacije se najčešće manifestuje kao instrumentalizacija kulture (kao oblika društvene svesti) u manipulativne svrhe. Ako se pažljivije sagleda suština ovog, umnogome skrivenog fenomena, videće se da se kultura veoma često koristi kao prostor ispoljavanja raznih manipulativnih pojava. To je, čini nam se, sasvim dovoljan razlog da se odnos kulture i manipulacije posmatra kao vitalna tema savremenog društva.

Kako je moguće da kultura kao instrument psihološke manipulacije očara ljude? Odgovor se krije u ljudskoj prirodi: čovek je više biće verovanja (*homo religiosus*) nego biće sumnje, čovek je biće koje ima potrebu za konzistentnim idejama (*homo ideologicus*) kao vodiljama ponašanja, čovek je socijalno biće (*homo socius*). Kultura je i specifičan izvor moći (kako duhovne tako i materijalne), koja se, kao i svaka druga moć, može upotrebiti ili zloupotrebiti kao sredstvo psihološke manipulacije. Širok je dijapazon korišćenja kulture kao sredstva psihološke manipulacije, a mi ćemo u ovom radu ukazati samo na neke primere.

1. Određenje osnovnih pojmljiva: kultura i psihološka manipulacija

Dva su osnovna pojma koja se dovode u vezu u ovom radu: kultura i psihološka manipulacija. Oba pojma su veoma kompleksna i višedimenzionalna, a u svakodnevnoj upotrebi su veoma frekventni, što im daje privid nečega poznatog i razumljivog.

1.1. Pojam „kultura“

Pokušaji određenja pojma „kultura“ imaju svoje korene još u helensko doba. Među prvima su bili sofisti, koji su promišljali suštinu ovog pojma i oblikovali ga „nasuprot etosu grčkog plemstva“ (Damjanović, M., 1977: 12). Sredinom XX veka sadržaj pojma kulture je značajno proširen, kao rezultat uvođenja principa holizma u razumevanju ovog fenomena.¹ Novo proširenje sadržaja ovog pojma vezano je sa nastojanjem da se očuva „kulturni pluralizam“ (etničkih, nacionalnih, verskih, jezičnih i drugih grupa) i razvijaju posebni socijalni identiteti, ali da se pri tome očuvaju i ona kulturna obeležja koja pripadaju društvu kao celini. Proučavanjem kulture bavi se značajan broj naučnih disciplina (filozofija, antropologija, psihologija, a posebno mesto pripada sociologiji, odnosno sociologiji kulture itd.), što je i izrodilo veći broj definicija kulture i nepostojanje jedne opšteprihvaćene definicije. Vremenom se formirala široka lepeza definisanja: od antropološkog („*Kultura je čovečanstvo*“), preko redukovanih („*To su najsofisticiraniji izrazi ljudskog duha*“), do negacijskih („*Kada čujem reč kultura, hvatam se za pištolj*“²). To je razumljivo jer je kultura jedan od najširih pojmova. Savremeno poimanje „kulture“ nastalo je krajem XVIII i početkom XIX veka.

Imajući u vidu stav britanskog filozofa Terija Igltona (Terry Eagleton), koji u svom radu „Ideja kulture“ („The Idea of Culture“) upozorava na moguće društvene posledice određenih shvatanja kulture,³ mi se u ovom radu opredeljujemo za definiciju britanskog antropologa i etnografa Edvarda Berneta Tайлора (Edward Burnett Tylor, 1832–1917), koji smatra da je kultura „složena celina koja uključuje *znanja, verovanja, umetnost, moral, pravo, običaje* i svaku drugu sposobnost ili naviku koju čovek stiče kao član društvene zajednice“ (Tylor, E., 1958: 16).

1.2. Određenje pojma „psihološka manipulacija“

Drugi ključni pojam koji koristimo u ovom radu je „psihološka manipulacija“. Etimološki posmatrano, reč manipulacija je novolatinska kovanica: *manus* – ruka i *pulare* – glačati, uglačati, prevlačiti rukom, udešavati, dodirivati, pipati. Prvobitno značenje je imalo pozitivnu konotaciju i ticalo se obrade nekog predmeta veštim korišćenjem ruku. Oni pojedinci koji su se isticali ovim umećem i tehnikom nazivani su rukovaoci, odnosno manipulanti. Ova veština se kasnije prenela i na spretno upravljanje (rukovođenje) ljudima kako bi se njihova aktivnost usmerila ka nekom zajedničkom cilju. Ova pojava se i danas različito shvata i prema njoj se zauzimaju ra-

¹ Ovaj princip je podrazumevao objašnjavanje složenih kulturnih pojava u njihovoj celovitosti i usmeravanje na povezanost svega što okružuje čoveka kao stvaraoca kulture.

² Ovakav stav se najčešće pripisuje Hermanu Geringu (Hermann Göring), ali mnogi autori smatraju da je to izvorno rečenica nemačkog dramaturga Hansa Josta (1890–1978) u drami *Šlageter*: „*Kad začujem reč kultura... otkočim svoj brauning*“.

³ „U Bosni ili Belfastu kultura nije samo ono što se stavlja u vokmen, nego i ono za šta se ubija“ (Иглтон, Т., 2012: 8–52).

zličiti stavovi. Kontinuum ide od toga da je svaka komunikacija ujedno i manipulacija („*Manipulacija je sve!*“) do njenog apsolutnog negiranja kao pojave („*Manipulacija ne postoji!*“). Postoje brojne definicije pojma manipulacije. Ovde se nećemo njima baviti jer to nije tema rada, već ćemo izdvojiti samo jednu koja je za naš predmet interesovanja relevantna. Mnogi smatraju da je Đuro Šušnjić dao najkompletniju i najuravnoteženiju definiciju manipulacije. On je analizom elementa strukture pojma manipulacije nastojao da otkrije sve činioce koji doprinose uspešnosti manipulacije i delovanju njene „nevidiljive ruke“. Na osnovu toga je ponudio sledeću definiciju: „*Manipulacija se može odrediti kao smislen, sistemski i kontrolisan postupak ili skup postupaka pomoću kojih manipulator, koristeći simbolička sredstva, u za njega pogodnim psihosocijalnim uslovima, odašilje u masu, preko sredstva komunikacije, određene poruke, s namerom da utiče na uverenja, stavove i ponašanje velikog broja ljudi, tako da bi se oni, u stvarima o kojima ne postoji opšta saglasnost, a za koje su životno zainteresovani, usmerili prema ubeđenju, stavovima i vrednostima manipulatora, a da toga nisu ni svesni*“ (Šušnjić, 2011: 42). Primetno je da je autor u ovoj definiciji posebno naglasio dve odrednice manipulacije: prva se tiče **ponašanja**, a druga **nesvesnosti manipulativnog postupka**. Time je želeo da naglasi njene dve osnovne karakteristike: činjenicu da je osnovni cilj svake manipulacije upravo kontrola ponašanja ljudi, ali i da oni nisu svesni ni te namere ni postupaka ni uticaja.

U najopštijem smislu manipulacija je stvar psihe. Mi u ovom radu pod pojmom manipulacija podrazumevamo upravo psihološku manipulaciju – manipulaciju ljudskom psihom (sveštu i podsveštu). Kao radnu definiciju psihološke manipulacije koristićemo onu koju je dao Petar Bokun: „*Psihološka manipulacija je oblik sveukupnog mentalnog delovanja na pojedinca, grupu, narod, grupu naroda, koja upotrebljava sredstva s direktnim ili indirektnim uticajem na ljudsku psihu*“ (Bokun, P., 1999: 15).

2. Sličnosti kulture i manipulacije

U traganju za težišnom dodirnom tačkom kulture i manipulacije pošli smo od jednog od najšireg shvatanja pojma kulture kao „sveukupnog proizvoda ljudskog roda“ (Najman, V., 1998: 43). Posmatrano u tom smislu, i komunikacija (a time i manipulacija) su deo kulture. Austrijski pisac Jozef Kiršner (Josef Kirschner) u svojoj kulnoj knjizi *Manipulišite, ali pravilno: osam uspešnih strategija koje vam omogućavaju da utiçete na druge ljude* govori i o kulturi manipulisanja, o pravilima i etičkim načelima kojih se treba držati da bi se pravilno manipulisalo drugim ljudima (Kirschner, J., 1981).⁴ Ali ovako široka definicija ostavlja prostor za mnoge nedoumice, kao što su, na primer: da li svaki ljudski rad (svaka ljudska delatnost) možemo okarakterisati kao

⁴ Jozef Kiršner ravnopravno stoji u redu sa klasicima žanra primenjene psihologije, kao što su Dejl Karnegi (Dale Carnegie) i Napoleon Hil (Hill).

kulturu, ko stvara kulturnu vrednost i sl. Čini nam se da je najprikladniji način za razumevanje odnosa dva fenomena (kulture i manipulacije) i mehanizma manipulacije kulturom njihovo raščlanjivanje na konstitutivne elemente onih definicija koje smo usvojili kao dovoljno operativne za ovu priliku.

Tabela 1. Sličnosti kulture i manipulacije

Osnovni konstitutivni elementi kulture	Osnovni konstitutivni elementi manipulacije
<ul style="list-style-type: none"> ● Emiter kulturnih sadržaja – kulturni delatnik; ● kulturni sadržaj; ● recipijent kulturnih sadržaja, masa, publika; ● socijalno-psihološki uslovi za emitovanje kulturnih sadržaja; ● sredstvo, prenosilac kulturnog sadržaja, ● povratna sprega (tzv. „kulturnoški feedback“) – saznanje o [ne]prihvatanju emitovanog kulturnog sadržaja; ● posledice koje je kulturni sadržaj izazvao na socijalnom ili psihološkom planu. 	<ul style="list-style-type: none"> ● Manipulator („zavodnik sa plamenim jezikom“*); ● informativni sadržaj, poruka („paukova mreža satkana od reči“*); ● objekat manipulacije, masa („republika pokornih divova“*); ● socijalno-psihološki uslovi u kojima se poruka saopštava („oni mute bistra vode“*); ● kanal, prenosioci poruka („zatvori bez zidova“*); ● povratna sprega (feedback) – informacija o delotvornosti manipulacije; ● spoljni ili unutrašnji šum – sve ono što ometa ostvarenje manipulacije; ● posledice delovanja manipulacije.

* Navedene elemente pojma manipulacije dao je Đuro Šušnjić (Šušnjić, Đ., 1990: 43–97).

U ovakvom kontekstu manipulator nije samo onaj ko odašilje poruke već je njegova prvenstvena funkcija kontrola dispozicija za ponašanja targetiranog socijaliteta. Za efikasnost (uspeh) manipulativne poruke ili kulturnog sadržaja nije od presudnog značaja njena umetnička vrednost ili karakter sadržaja poruke, već i brojne okolnosti u kojima se vrši emitovanje sadržaja (među kojima je od posebnog značaja autoritet manipulatora, odnosno emitera kulture).

Velizar Najman rešenje brojnih dilema vezanih za instrumentalizaciju kulture vidi u podeli opšte kulture (sveukupne ljudske prakse) na kulturu Dobra (sve ono što je u ljudskoj praksi konstruktivno, stvaralačko) i kulturu Zla (sve ono što je u ljudskom radu destruktivno, rušilačko) (Najman, V., 1998). Veliki broj kulturologa se ne slaže sa ovako širokim određenjem kulture kao „svega onoga što je čovekov proizvod“ i smatra da je ona predmetno omeđena i podložna preciznijem definisanju. Na tragu takvog teorijskog polazišta nicale su brojne specifične definicije kulture. Dakle, graniča (ako je uopšte ima) između komunikacije i manipulacije je nejasna i leljava.

3. Manipulacije kulturom: individualna i socijalna komponenta

Kultura kao prostor psihološke manipulacije nije novina u opštem shvatanju fenomena kulture. To ukazuje na promenljiv eksplikativni⁵ potencijal ovog pojma. Pojam kulture poseduje potencijal uticaja na društvo, zbog čega je bio i „društveno opasan“ pojam jer se po svom „sadržaju i po svojim funkcijama približava tradicionalnom pojmu rase“ (Vrcan, S., 2001: 108). Smatramo da se manipulativna priroda kulture u najvećoj meri zasniva na kulturnom determinizmu – kultura mnogo toga definiše (posmatra se kao spoljni faktor koji bitno određuje, kako pojedinca tako i zajednicu). U analizi socijalno-psiholoških uslova manipulacije kulturom treba imati na umu i karakter (koncept) društva kao najšireg okvira instrumentalizacije kulture u manipulativne svrhe. Kako je savremeno društvo suštinski potrošačko društvu u kome je prisutna tendencija postvarenja čoveka u svim oblastima, ni kultura ne postaje samo tržišna roba već je i sama u funkciji kreiranja potrošnje proizvoda i usluga.

3.1. Kultura kao osnova političke legitimizacije i manipulacije

Kultura je kao fundamentalna kategorija društva u tesnoj vezi sa drugim društvenim oblicima svesti. Jedna od takvih je i politika, pa i rat „kao produženje politike drugim nasilnim sredstvima“ (Sun Cu Vu). U tom smislu je i nemački književnik Tomas Man (Thomas Mann, 1875–1955) Prvi svetski rat u eseističko-političkoj zbirici priloga *Nepolitička razmišljanja* objašnjavao kao sukob zaraćenih strana i kao sukob različitih shvatanja kulture (sukob mehanicističkog i artificijelnog, odnosno prirodног i organskog shvatanja) (Mann, T., 2009). Iako je kultura često značila kritičku misao prema određenoj ideologiji i prema političkoj praksi, često je srećemo i kao primer za opravdavanje određenih političkih ideja i njihovu podršku, kojom se može lako manipulisati. Ovo nam govori da već na teorijskom nivou postoji nastojanje da se ustanovi legitimitet političkih aktivnosti koje se pozivaju na takva shvatanja kulture, koja opravdavaju sprovođenje određenih političkih strategija. Određenim definicijama kulture se obezbeđuje prihvatljiv društveni status jer poseduju „naučnu utemeljenost“. Dakle, na nivou realizacije političkih ideja određene definicije mogu uspešno da posluže kao podloga za političku mobilizaciju određene grupe, mase. Politika se zaogrće kulturom, koja je sama po sebi (*eo ipso*) nepolitična. Dok se nađe dovoljno hrabar dečak da vikne „Car je go!“ ponekad prode dosta vremena, a posledice takvog delovanja su dugoročne. Sve navedeno upozorava da kultura, pretočena u politički aktivizam, može služiti kao podloga legitimitetu i prestaje biti bezazlena „igra duha“.

3.2. Kultura u funkciji manipulacije nacionalnim identitetima

Jedan od veoma rasprostranjenih načina političke instrumentalizacije kulture je izgradnja socijalnih identiteta (etničkih, nacionalnih) do mere kada je njihova di-

⁵ Eksplikacija (latinski *explicare, explicatio*) – objašnjavanje, razjašnjavanje, tumačenje, prikazivanje.

stinkcija ne samo međusobno nekomunikabilni, već zatvoreni i nespojivi entitet. Početkom sedamdesetih godina kultura se počela vezivati i za personalni identitet, a nešto kasnije i za kolektivni (nacionalni, etnički, polni, regionalni) identitet. Time je pojам poprimio nova značenja. Homogenizacija jednog identiteta i njegovog distanciranja od drugog može da dovede i do socijalnog konflikta. Bliža istorija ovih prostora je bogata takvim primerima. Dakle, apsolutizacija kulturne partikularnosti ne samo da osporava pretenziju ka njenoj univerzalnosti već može da posluži i za psihološku manipulaciju. Kulturne razlike se uzdižu do nivoa na kome pripadnici različitih kultura ne mogu više ostvariti zajednički život. Ernest Gelner (Gellner) kulturu određuje kao osnovni konstituent nacionalnog identiteta i smatra da savremeni nacionalizam počiva na političkoj formuli „Jedna nacija, jedna kultura i jedna država“ (Gelner, E., 1997: 8). U tom smislu su se u skorijoj istoriji, zarad uspostavljanja čvrste povezanosti države i kulture, preduzimale razmene stanovništva, nasilne asimilacije ili proterivanje. Semjuel Hantington smatra da je rat fizička realizacija kulturnog načela u procesu nastanka identiteta, odnosno da „kultura i kulturni identitet, koji je na najširem nivou civilizacijski identitet, oblikuju modele kohezije, dezintegracije i sukoba u posthладnoratovskom svetu“ (Hantington, S., 1998: 20). Naime, svi socijalni sukobi prvo počinju u duhovnoj sferi (rečima, znacima, simbolima, slikama i sl.), pa time i u kulturi. Dakle, brojni su primjeri (zlo)upotrebe kulture u kreiranju socijalnih (nacionalnih) identiteta.

3.3. Međuzavisnost kulture i komunikacija: polje latentne psihomanipulacije

Razvoj komuniciranja, od prvobitnog pragovora, preko razvijenog govornog sistema homo sapijensa (pre stotinu milenijuma), znakovnih simbola (pisma) i razvoja štampanih, a kasnije i audio-vizuelnih medija, pa sve do razvoja savremenih oblika socijalnog umrežavanja (internet, mobilna telefonija), pratio je i podsticao razvoj kulture. Ali i kultura je, kroz celi taj proces, uticala na oblikovanje komunikacije. Kao socijalni proces, komuniciranje kreira uslove za nastanak, razvoj i funkcionisanje različitih oblika kulture. Na uzajamnost ove dve pojave ukazuje i Dragan Koković: „Da bi bilo koji oblik kulture postao društveni sadržaj, i da bi se zaista pretvorio u kulturu mora da postane subjekt i predmet komunikacije, što ga po prirodi stvari čini komunikativnim. S druge strane, komunikacija je predmet kulture, to je način na koji se kultura širi i postaje stalna i delotvorna. Nema komunikacije bez kulture niti kulture bez komunikacije“ (Koković, D., 2005: 267–268). Dakle, socijalna interakcija i komunikacija su uslov opstanka čoveka kao vrste ali i razvoja njegove kulture. U tome naročito značajnu ulogu imaju sredstva masovne komunikacije.

Povezanost ovih fenomena je posebno vidljiva danas. Ruski kulturolog Elmar Vladimirovič Sokolov (Эльмар Владими́рович Соколов) komunikativnu funkciju kulture izdvaja kao najvažniju: „Ciljevi socijalnog uzajamnog uticaja određuju ne samo formu i uslove komunikacije, nego i sadržaj informacije koja se prenosi. Podaci koje čovek želi da dobije i koje on usvaja uvek su u korelaciji sa njegovim mestom u društvu i njegovim odnosom prema kulturi“ (Sokolov, 1976: 113). Kultura je nosilac sa-

znanja, vrednosti, stavova, uverenja, pogleda, načela, verovanja, stila življenja i sl. Kao takva, ona je najznačajnija pretpostavka za polivalentnu komunikaciju između ljudi. **Kulturom se mogu graditi i mitovi, a oni su pogodno sredstvo manipulacije.**

3.4. Mediji kao transmisija kulturnih sadržaja

Značajnu ulogu u ovoj „igri društvenog komuniciranja“ (Emil Vlajki) imaju masovni mediji koji pripremaju publiku (masu) da nekritički usvaja sadržaje koji joj se nude, ali ih i perfidno nameću kao kulturu. Osnovna intencija pri tome jeste da se recipijenti liše svake slutnje i sumnje u namere emitera. Kako manipulacija poseduje kameleonski karakter, to i nije teško ostvariv takav naum. Pored pozitivnih efekata koje ostvaruju masovni mediji na širenju kulture, potrebno je sagledati i implikacije zloupotrebe medija u zadovoljenju kulturnih potreba.

Ideja o medijima kao sredstvima prenošenja informacija o nekim istinama je gotovo napuštena već tokom Drugog svetskog rata. Tada su otkrivene neverovatne mogućnosti masovnih medija kao sredstva manipulacije masama. Kada se medijske poruke upakuju u formu kulture one dobijaju na persuaznosti a recipijenti postaju persuazivniji. Naime, poruke koje se plasiraju u formi kulture ne nailaze na analitički pristup kakav bi imale kada bi bile „čiste“ informacije. Istraživanja su potvrdila da su slušaoci prijemčiviji za kulturne sadržaje nego za informativne.

Mediji prenose celinu informacije („celu istinu“) samo onda kada se radi o ne tako važnim događajima, čime stvaraju utisak objektivnosti. Najčešće se to odnosi na rezultate nekih sportskih nadmetanja, vremenske prognoze i sl. Kada su u pitanju važna društvena pitanja, mediji prenose samo onaj deo informacije koji odgovara određenim interesima (koji je u skladu sa uređivačkom politikom). Kakav je učinak takvog medijskog informisanja? U zavisnosti od raznih faktora, posledice koje ostavlja tako selektivno plasiranje informacija (deo istine) mogu da budu analogne posledicama laži. Otvorene i neprikrivene laži u medijima nisu česta pojava, pogotovo ako se radi o lako proverljivim informacijama.⁶

Tragamo li za determinacijskim sklopom koji određuje ulogu kulture u sremenom društvu, ne možemo prevideti i čitav niz negativnih efekata koji masovni mediji imaju na društvo. Među njima se posebno ističe kreiranje tzv. „virtuelne stvarnosti“ kao zamena za realnost i stvaranje veštačkih potreba. Zloupotreba medija je danas veoma prisutna u perfidnom plasiranju poruka. Ako se ima u vidu da su mediji pod kontrolom interesnih grupa koje nastoje da kontrolišu sadržaj svih poruka koje se emituju recipijentima zarad svojih komercijalnih ciljeva, ali i zarad oblikovanja društvenog i kulturnog habitusa. Medijski posredovani kulturni sadržaji postaju prostor moćne latentne manipulacije jer se obraćaju

⁶ Zato se na sudu i traži da se svedok zakune da će govoriti „istinu, celu istinu i ništa osim istine“ („*The truth, the whole truth, and nothing but the truth!*“). Razumljivo je da informacija (istina) ako nije celovita može izazvati veće posledice od laži, jer se laž lakše razotkriva od „polovične istine“.

globalnom auditorijumu (plediraju na masovnost recipijenata). Dakle, manipulacija masama, koja se ostvaruje posredstvom medija u kulturološkom kontekstu, može da znači i ostvarenje kulturnog imperijalizma („kulturnog neokolonijalizma“, „kulturne okupacije“ i sl.).

3.5. Masovna (popularna) kultura kao prostor manipulacije

Industrija zabave je oblast izrazite primene manipulacije kao što su to i druge oblasti: reklame, politika, propaganda, indoktrinacija, religiozne propovedi i sl. Ona pretvara pojedince u masu i time potire njihove individualne razlike i samostalnost mišljenja. Posrednička uloga medija u manipulaciji kulturom je u mogućnosti da recipijente (masu kao primaoca kulturnih sadržaja) liši moguće slutnje i sumnje u namere emitera. I Noam Čomski (Chomsky) je upozoravao na manipulativnu moć medija kada se radi o kulturnim sadržajima, koja se najčešće manifestuje kao selekcija kulturnih sadržaja (odbacivanje alternative), formiranje kulturnih vrednosti, izgradnja kulturnih identiteta, nametanje vrednosnog sistema, ksenofobično čuvanje sopstvenog kulturnog identiteta, odbacivanje kulturnog pluralizma, očuvanje tradicionalističkih kulturnih obrazaca, određivanje važećih kulturnih standarda i sl. (Čomski, N., 2002).

Kultura je ugrožena medijskom manipulacijom koja se prepoznaje u nastojanju da se medijski nametnu određeni ukusi, shvatanja ili modeli kulturnog ponašanja. To poprima obrise svojevrsne kulturne indoktrinacije i ideoškog oblikovanja kulturne svesti određenih ciljnih grupa (naroda). Uporedo sa komercijalizacijom masovne kulture, u kojoj preovladava zabavni sadržaj, izgrađuje se specifična „kulturna industrija“ koja svoje kulturne proizvode prilagođava tzv. „masovnoj publici“ i konformističkom ukusu. („Narod to voli!“; „Narod to hoće“; „Narod to gleda/sluša!“) Značajna negativna posledica ovakvog medijskog tretmana kulture je i snižavanje estetskih kriterijuma publike. Odnosno, za efikasnost (uspeh) manipulativne poruke ili kulturnog sadržaja nije od presudnog značaja njegova umetnička vrednost ili karakter sadržaja poruke, već i brojne okolnosti u kojima se vrši emitovanje takvih sadržaja (među kojima je od posebnog značaja autoritet manipulatora, odnosno emitera kulture. Dakle, ni hleba ni igara (kulture) već samo manipulacija u vidu pseudoigara.

3.6. Akulturacija i transkulturacija kao načini manipulacije

Monadno shvatanje kulture („kultura-nekultura“) kao teorijski koncept je pogodan i za akulturaciju (gubljenje sopstvenih izvornih kulturnih obeležja i preuzimanje tuđih u situaciji dodira različitih grupa) i transkulturaciju (prihvatanje drugačijih kulturnih sadržaja) kao oblika psihološke manipulacije. Naime, u savremenom društvu je prisutna i tendencija kulturološke promene u pravcu unifikacije kultura, pri čemu se jedan kulturološki obrazac nameće kao jedini „ispravan“, „poželjan“, „potreban“, „koristan“, „neophodan“, „savremen“ i sl., a drugi odbacuje kao „neispravan“, „ne-

poželjan“, „nepotreban“, „nekoristan“, „zastareo“ i sl. Tako okarakterisana kulturna zajednica se lakše asimiluje ili koristi u neke političke svrhe. Kulturama je svojstveno prožimanje i difuzija (proces prenošenja kulturnih sadržaja sa osobe na osobu, s grupe na grupu, s društva na društvo), ali ti procesi imaju dominantno spontani karakter, za razliku od akulturacije i transkulturacije, koji su planski projekti. Nije retka ni politička (geopolitička) intencija (koja se oslanja na ovaj teorijski koncept) da se određeni geografski prostor poklopi sa „kulturnim krugom“ u kome se to društvo poima kao svojevrsna teritorijalizovana kultura.

Zaključak

1. Oko fenomena kulture i psihološke manipulacije još uvek je mnogo toga nepoznatog, neuhvatljivog i neiskazanog. Njihova priroda je promenjiva, dinamična, pa i protivurečna, i stoga izmiče celovitom određenju i definisanju. Brojne definicije ovih pojmoveva su odraz različitih teorijskih pristupa i različitih kriterijuma ocenjivanja ovih oblika ljudske aktivnosti. U najširem smislu, pod kulturom se podrazumeva oblast čovekovog delovanja koja se povezuje sa samopotvrđivanjem, samospoznajom, sa akumulacijom iskustva i znanja (religijski kultovi, fobije, mišljenja, oponašanja), kao izraz njegove subjektivnosti, ali i objektivnosti (karaktera, stručnosti, veština, znanja). Slično ovome, i pojam „psihološka manipulacija“ se najčešće određuje kao smišljeno, ciljano i plansko oblikovanje psiholoških dispozicija (stavova, vrednosnog sistema, verovanja, motiva, navika itd.), te kreiranje kulturnih obrazaca ponašanja koji su prvenstveno u skladu sa interesima i ciljevima manipulatora.

2. Savremene kulturološke rasprave su u najvećoj meri fokusirane na masovnu tržišnu potrošnju kulturnih dobara (moda, umetnost, književnost i sl.), odnosno na tzv. „popularnu kulturu“. I površni pregled aktuelnih istraživanja kulture domaćih autora ukazuje na to da se kultura retko posmatra kao sredstvo (prostor) psihološke manipulacije. Na to ukazuju osnovni problemi (teme) kojima se bavi savremena kulturologija: kulturna dinamika, kulturna različitost, kulturna dominacija, kulturni diskontinuitet, prenos i učenje kulture i sl.

3. Veza kulture i društva je specifična: kultura utiče na društvo, ali i društvo utiče na kulturu. U takvoj uzajamnosti kultura ima socijalizirajuću funkciju. Svaki pojedinc je socijalizira u datom kulturnom kontekstu i na taj način kultura utiče na formiranje ličnosti, navika, stavova, mišljenja, a samim tim i na njegovo ponašanje. To znači da se kreiranjem kulturnog habitusa može uticati na dispozicije ponašanja. U tom smislu, kultura se može koristiti kao sredstvo razdvajanja ili sredstvo povezivanja pojedinaca, grupe, masa. U oba slučaja kultura može da bude prostor psihološke manipulacije. Savremeno društvo se odlikuje izrazitim pragmatizmom i utilitarizmom, što pogoduje ideji i praksi psihološke manipulacije, pri čemu ni prostor kulture nije izuzet. Kultura se, kao instrument psihološke manipulacije, najčešće manifestuje kao prostor prinude; kao skrivena igra različitih centara društvene moći; kao vladanje ljudima „uz pomoć duhovnog ujarmljivanja“ (Ratko Božović); kao vladavina ideja-

ma i ideologijama; kao „vladavina simbolima“ (Đuro Šušnjić); kao način kreiranja lažnih potreba; kao način zadovoljenja „ega“ recipijenata (gradnjom virtuelnog osećanja moći i emotivne sigurnosti) i sl. Takvu zloupotrebu kulture prati bezobzirnost, oholost, bezdušnost manipulatora, a sve u funkciji ostvarivanja (nad)moći („Volja za moć“ – Fridrik Niče) i realizacije određenih interesa. U krajnjoj instanci cilj ovakve instrumentalizacije kulture nije samo slepa poslušnost pojedinaca, grupa i masa, nego prvenstveno kontrola njihovog ponašanja. Kultura je korišćena i u kvazinačnom diskursu za kreiranje nacionalnih identiteta, što prvo postaje politička praksa a kasnije državna politika.

4. Kultura se može posmatrati kao svojevrstan proizvod. Ona se proizvodi i prodaje kao i svaka druga masovna roba. Kultura je postala industrijski proizvod „industrije kulture“. Kultura se masovno konzumira jer se i proizvodi za mase, jer je „masovno proizvedena“. Takva kultura je po svom osnovnom karakteru konfekcijska i zabavljačka – nije proizvod želje publike već osmišljenog izbora sadržaja i načina prezentacije koji povlađuje niskim ukusima. Najčešće se on nameće pod raznim izgovorima. U tom smislu je i prihvatljiva Makluanova (McLuhan) primedba da je „smešno govoriti da masovna kultura vodi računa o tome šta ‘publika želi’“.⁷

5. Kakva je uloga masovnih medija u instrumentalizaciji kulture u manipulativne svrhe? Najveći broj kulturologa smatra da je njihova uloga prvenstveno posrednička – da su mediji samo sredstvo i ništa više. Jedan deo teoretičara kulture smatra da su mediji u procesu manipulacije kulturom sredstvo zavisnosti, jer način na koji će oni biti korišćeni u tom procesu samo delimično zavisi od primaoca a mnogo više od pošiljaoca kulturnih sadržaja.

6. Na osnovu svega rečenog, možemo reći da je poželjno imati kritički pristup korišćenju kulture za psihološku manipulaciju. Pitanje je samo sa kog stanovišta to činimo. Ako je to sa stanovišta humanizma (da li je u funkciji stvaranja humanih mogućnosti ili ne?) onda je takva instrumentalizacija kulture za osudu. Pri tome je naročito značajno imati na umu kriterijum slobode. Naime, sloboda je za kulturu esencija – ona omogućava da čovek dostojanstveno i spontano živi, da se potvrди kao stvaralačko biće i da može da razvija svoje urođene sposobnosti. Ako čovek kao biće kulture (i kao biće u kulturi) nije slobodan, onda se može i sam koncept kulture kao sredstvo ljudske kreacije i kao njegovo „carstvo slobode“ (Herbert Markuze [Marcuse]) doveсти u pitanje. Manipulacija kulturom ugrožava čovekove „polivalentne mogućnosti“ (Ratko Božović) i dovodi u pitanje i sam smisao života. U okrilju postvarene civilizacije koja i kulturu koristi kao sredstvo za „ribarenje ljudskom dušom“ (Đuro Šušnjić) čovekove mogućnosti su sputane, kritički duh je umrtvljen, a sloboda, kao suština življena, mu se oduzima.

7. Dakle, može se argumentovano konstatovati da je kultura moćna i da se kao takva koristi za ostvarivanje socijalne dominacije, ali i psihološke manipulacije, pa i kao sredstvo kulturne okupacije. Kultura je moćna jer raspolaže mogućnošću (zlo)u-

⁷ Makluan, Maršal: *Poznavanje opštila čovekovih produžetaka*, Prosveta, Beograd, 1971, str. 110.

potrebe u cilju usmeravanja ponašanja ljudi. Nauka je dokazala da svaka poruka (pa i u formi kulture) ostavlja određene posledice na ljudski um, odnosno da ona nije bez uticaja na dispozicije ponašanja, jer konzumirani kulturni sadržaj ostavlja manje ili više (ne)vidljive tragove na psihi pojedinaca. Stoga je značajno praviti razliku između kulture kao sredstva socijalizacije i humanizacije i kulture kao sredstva (i prostora) psihološke manipulacije.

Literatura

1. Andre, M. (1986). *Metamorfoza bogova – Irealno*. Beograd: Jugoslavijapublik.
2. Božović, R. (1989). *Lavirinti kulture*, 4. dopunjeno izd. Beograd: FPN / Čigoja štampa.
3. Benjamin, V. (1974). *Eseji*. Beograd: Nolit.
4. Bokun, P. (1999). *Psihološki rat: manipulacija dušom*. Beograd: Jugoslovenska knjiga.
5. Bidney, D. (1953). *Theoretical Anthropology*. New York: Columbia University Press.
6. Čomski, N. (2002). *Mediji, propaganda i sistem*. Zagreb: IK „Što čitaš?“.
7. Damnjanović, M. (1977). *Istorija kulture*. Niš: Gradina.
8. Everitt, A. (2001). *Cicero: the life and times of Rome's greatest politician*, New York: Random House.
9. Frojd, S. (1988). *Nelagodnost u kulturi*. Beograd: Rad.
10. Fukujama, F. (2009). *Sudar kultura: poverenje, društvene vrline i stvaranje prospekteta*. Beograd: Zavod za udžbenike i nastavna sredstva.
11. Gelner, E. (1997). *Nacije i nacionalizam*. Novi Sad: Matica srpska.
12. Hantington, S. (2001). *Sukob civilizacija i preoblikovanje svjetskog poretku*. Podgorica / Banja Luka: CIP.
13. Harper, D. (2001). *Online Etymology Dictionary*. Preuzeto sa: <http://www.etymonline.com> (2. novembar 2012).
14. Kroeber, L. A. end Kluckhohn, C. (ed.) (1963). *Culture: A Critical Review of Concepts and Definitions*. New York: Vintage Books.
15. Kirschner, J. (1981). *Manipulieren, aber richtig: Acht erfolgreiche Strategien, mit denen Sie auf andere Menschen Einfluss nehmen*. München/Zürich: Droemer Knaur.
16. Левит, С. Я. (гл. ред.) (1998). *Культурология XX век. Антология*, С П 6, Москва: Университетская книга. Preuzeto sa: <http://studyspace.ru/uchebniki-i-posobiya-po-kulturologii/kulturologiya.-xx-vek.-antologiya.html> (14. oktobar 2012).
17. Lesli, V. (1970). *Nauka o kulturi: studija o čoveku i civilizaciji*. Beograd: Kultura.
18. Koković, D. (2005). *Pukotine kulture*. Novi Sad: Prometej.
19. Malinovski, B. (1970). *Naučna teorija kulture*. Beograd: IP Vuk Karadžić.
20. Mann, T. (2009). *Betrachtungen eines Unpolitischen* (Große kommentierte Frankfurter Ausgabe. Werke, Briefe, Tagebücher), Bd. 13, Frankfurt am Main: S.

- Fischer.
21. Moren, E. (1979). *Duh vremena*. Beograd: BIGZ.
  22. Najman, V. (1998). *Kultura zla: prva teorijsko-empirijska sagledavanja*, Beograd / Smederevska Palanka: KIZ Kultura/ Optimum.
  23. Schiller, H. (1979). Freedom of the Press or Cultural Imperialism, *The Open Mind*, PBS Video, Thursday, May 31st. Preuzeto sa: <http://www.unz.org/Pub/PBSVideo-0000-00004> (13. oktobar 2012).
  24. Serpel, R. (1978). *Uticaj kulture na ponašanje*. Beograd: Nolit.
  25. Sokolov, V. (2001). *Kulturologija: ogledi iz teorija o kulturi*. Beograd: Prosveta.
  26. Sokolov, V. (1976). *Kultura i ličnost*. Beograd: Prosveta.
  27. Šušnjić, D. (1990). *Ribari ljudskih duša: ideja manipulacije i manipulacija ideja-ma*. Beograd: NIRO Mladost.
  28. Tylor, E. (1958). *Primitive Culture*. New York: Harper & Row.
  29. Иглтон, Т. (2012). *Идея культуры*. Москва: Изд. дом Высшей школы экономики (Исследования культуры).
  30. Ушинский, К. (1868). *Человек как предмет воспитания, опыт педагогической антропологии*. Санкт-Петербург. Preuzeto sa: <http://www.rulex.ru/01200105.htm> (13. oktobar 2012).
  31. Vrcan, S. (2001). Kultura kao društveno opasan pojam, *Reč*, časopis za književnost i kulturu, 61/7, Beograd: Radio B92.

CULTURE AS A MEANS AND ENVIRONMENT OF PSYCHOLOGICAL MANIPULATION

ABSTRACT: Culture and manipulation are related in a number of significant and complex ways. It very often transpires that culture becomes an environment, which in a way facilitates psychological manipulative activities. Therefore, culture as an authentic means of communication (there is no manipulation without communication) in a contemporary society could acquire subtle properties of psychological manipulation of individuals, as well as the groups and masses. Just as other phenomena, the culture itself (and *a priori*) is neither socially, nor psychologically constructive or destructive, but depending on the context and the aims to be accomplished, the methods and consequences of the manipulative scheme, it could be defined in a number of different ways, including both communication and manipulation. One of the characteristics of the contemporary society is intense communication and a general “unbearable ease of manipulation” of numerous entities and the culture itself. Psychological manipulation is one the most widely spread forms of communication. As such, it has used the culture as an effective means and appropriate environment for its own manifestation. Mass culture with the entertainment industry has proven to be one of the most convenient environments for manipulation of the human psyche. The number and variety of cultural manifestation represent some of the most fundamental reasons for using the culture as a means of manipulation.

KEY WORDS: *Culture, mass culture, psychological manipulation, entertainment industry, contemporary society*.

BEZBEDNOST MULTIKULTURNOG DRUŠTVA

REZIME: Prema shvatanju multikulturalizma evropskih i anglosajonskih škola, reč je o fenomenu koji se vezuje za savremene procese u oblasti ekonomije, politike i kulture. Kao takvo, utemeljenje nalazi u neoliberalnom viđenju razvoja društva, oživljavanju i zaštiti socijalnog kapitala i multikulturalnih vrednosti u njemu. Ovakva vizija multikulturalizma, na početku XXI veka, u praksi se doživljava dvojako – kao civilizacijski izazov, ali i kao pretnja za bezbednost društva. Mada ne postoji opšta saglasnost u pogledu posebnosti multikulturalizma u savremenom društvu, a ujedno i kao mogućih indikatora pretnji bezbednosti društva, u radu se polazi od socijalno-ekonomskih obeležja, imanentnih praksi liberalnog društva, a i pretnjama u takvom shvatanju bezbednosti društva i države. U predmetu ovoga rada polazi se od pitanja kulturnih obrazaca u strukturi pretnji multikulturalnog društva, u smeni ideologija kolektivizma na račun individualizma, sa izraženom tendencijom jačanja identiteta činilaca pluralnog društva. Težište u ovom radu je na razmatranju tih problema na prostoru Jugoistočne Evrope i ex SFR Jugoslavije u protekle dve decenije. Cenim da očekivani rezultati mogu pomoći u definisanju naučne prognoze društvenog razvoja za naredno razdoblje. Smatram da će ovaj rad biti doprinos izučavanju bezbednosti kao savremene društvene pojave u veoma složenim društveno-ekonomskim i kulturnim procesima. Rad se temelji na sekundarnim izvorima, kao istraživačkom doprinosu autora prestižnih škola u svetu, od Habermasa i Fukujame do Hantingtona i jednog dela radova domaćih autora.

KLJUČNE REČI: *kultura, multikultura, identitet, prosperitet, blagostanje, društvene vrednosti, javno dobro, građanski identitet, liberalno društvo, socijalni kapital, bezbednost društva, bezbednost države.*

Uvod

U svetu koji se ubrzano menja, od bipolarnog preko unipolarnog ka multipolarnom, a težište ekonomske moći sve više pomera sa zapada na istok, „... došlo je do značajne konvergencije interesa globalnih ekonomskih i političkih institucija u svetu“¹, utemeljenih u neoliberalno-doktrinarnim vizijama razvoja društva. U tim vizijama ističe se *individualizam* naspram ranijeg *kolektivizma*, a potenciraju *multikulturalne vrednosti* uopšte i njihova zaštita.

¹ Frensis Fukujama, *Sudar kultura*, Zavod za udžbenike i nastavna sredstva, Beograd, 1997, str. 13.

Multikulturalizam je jedno od pitanja koje, duže vreme, zaokuplja intelektualne krugove iz oblasti sociologije, politologije i prava, kako evropskih tako i anglosaksonskih škola. Reč je o fenomenu koji, istovremeno, ima bezbednosni značaj i za društvo i državu i u formi nekonvencionalnih izazova i pretnji. Iako sam pojam ima dublje istorijske korene, u savremenim procesima multikulturalizam je, posebno, aktuelišovan na prelazu iz „*doba ideologija*“ u „*doba kultura*“², odnosno na prelazu u XXI vek.

Tokom XX veka, a naročito u nekim periodima, multikulturalizam je bio u senci sveta podeljenog dubokim ideološkim rascepima, pa se, npr., na kraju veka „rušenje Berlinskog zida“ simbolično doživelo kao njihov kraj. Kraj toga veka obeležio je i kraj za monarhiju, fašizam, liberalnu demokratiju i komunizam, kao krajnje suprotstavljenje društvene sisteme i koncepte. Bio je to vek u kome su kulturne posebnosti bile deo tih koncepata, a one instrumentalizovane, u borbi za političku i ekonomsku prevlast. U tim razdobljima, različite zemlje opredeljavale su se za različite puteve ka ekonomskom i socijalnom blagostanju. Dok su jedne perspektivu tražile u protekcionizmu i korporativizmu, druge su se opredelile za put slobodnog tržišta, socijalističkog centralizovanog ili samoupravnog planskog razvoja. Danas je najveći deo njih prihvatio ili prihvata liberalne demokratske političke institucije i modele tržišno orijentisanih ekonomija. Tako je i celokupan proces savremenog razvoja interesno usmeren, ne samo na konvergenciju interesa institucija oko modela „demokratskog kapitalizma“ nego i oko jednog procesa kulturnog unitarizma u formi multikulturalizma.

Kada se sve to posmatra kroz optiku filozofije bezbednosti, onda se u tom procesu može detektovati primarna potreba da se objektivno i naučno istraži socijalna i multikulturalna struktura političke zajednice u novom vremenu. Ovaj pristup je posebno važan iz dva, osnovna razloga. Prvi, zbog pitanja projekcije društvenog razvoja posle završetka II svetskog rata, a, drugi, zbog pitanja društvenog razvoja posle kraja hladnog rata. Kada je reč o prvom razlogu, u naučnim i stručnim radovima prevladavaju analize u vezi sa društvenom transformacijom i podelom ratnih saveznika u posleratne protivnike. U ovom slučaju, predmet analize brojnih škola mišljenja su, uglavnom, političke, ekonomske i vojne doktrine i strategije. Međutim, malo je rada koja ukazuju na napore i na finansijska sredstva koja su, počev od kraja II svetskog rata, ulagale profesionalne organizacije državnih administracija da bi se izvršila *podela u intelektualnom svetu* po vrednosnim pitanjima među politički i ekonomski već podeljenim ratnim saveznicima. Put podela u ovom svetu baziran je na promociji kulturnih vrednosti liberalnog društva, zasnovanih na principima slobode i demokratije, i uticao je, preko umetnosti i književnosti, najpre na komunističku levicu, a preko nje na elitu koja bi dalje uticala na mase.³ Drugi pristup važan je radi sagledavanja, najpre

² Vesna Stanković Pejnović, „Identitet i multikulturalizam nacionalnih država na Balkanu“, *Meridijani*, Matica crnogorska, jesen 2010, str. 128.

³ Detaljnije videti: Slobodan I. Marković, *Obaveštajne službe NATO i društvene promene u Evropi*, doktorska disertacija, Univerzitet u Novom Sadu, 1993; Gian Luigi Cecchini & Giuseppe Liani, *Il Colpo di Stato-Media e Diritto Internazionale*, AMON, 2012; Ian Macchiuan, *Miele*, Einaudi, prev. sa engl. (Sweet tooth), 2012.

same strukture društva u hladnom ratu, a zatim stepena korelacije između tradicionalnih kulturnih posebnosti i razlika u pristupima pojedinih škola u odnosu na njih u novom dobu. Ti pristupi su, u ovom radu, primarni, u posebnim, fenomenološkim pitanjima bezbednosnog značaja posle kraja hladnog rata, na relaciji *multikulturalno društvo – identitet – nacionalizam*. U praksi, manifestuju se kroz posledice nastale usled razlika u shvatanju nacije, u procesu internacionalizacije manjinskih pitanja i stvaranja nacionalne države – sa osloncem na prevaziđenu ideologiju koja vodi u nacionalizam, a što predstavlja objektivnu pretnju u izgradnji novonastalih nacionalnih država. Za nas ovaj problem ima poseban značaj, pre svega, zbog nepostojanja naučne istine o nastanku i razvoju društvenih zajednica u procesu destrukcije Jugoslavije. U nedostatku rezultata objektivnih naučnih istraživanja, na prostoru nekadašnje zajedničke države, primera radi, prisutne su različite tendencije za: promenu „*istorijskog koda srpskog naroda*“, za tradicionalizam u odavanju priznanja palim „borcima“ za „slobodu“ jednih od drugih u istoj društvenoj zajednici, i/ili u samom kulturnom preporodu i u nacionalnim homogenizacijama novonastalih država. Sve se to odvija u političkom poretku „neideološkog doba“, na početku novog veka, koji nije doveo ni do „*kraja istorije*“, a ni do „*smaka sveta*“. U očekivanju takve istine, empirija nas uči da je pad „*gvozdene zavesе*“ širom otvorio vrata, ne samo kapitalu i privrednim mehanizmima kredita i kamata, nego i da kraj prethodnog veka i „ideološkog doba“ nije ujedno označio i kraj društvenih izazova i pretnji čoveku, njegovom društvu i institucionalnom sistemu. Na te izazove i pretnje, i na uticaj njihove složenosti na društveni razvoj u novom veku, sa podjednakom ozbiljnošću ukazuju autori iz Rusije i SAD. Tako je početak novog veka Tatjana Gračova okarakterisala kao „... *vreme antihristove ideologije koja kontroliše gotovo sve oblasti ljudskog života. Centralni stubovi te ideologije su sredstva masovnog informisanja koja su isplela mrežu oko cele planete, na kojoj se sistematski razara jedna po jedna poluga društva*“.⁴ Sa druge strane, aludirajući na kraj hladnog rata, američki profesor Zbignjev Bžežinski je u jednom intervjuu na isti problem ukazao ovim rečima: „*Ubili smo veliku crvenu azdaju ali smo otvorili bezbroj gnezda malih zmija otrovnica*“.

Za razliku od „ideološkog doba“, u novom se potiskuje *kolektivizam u odnosu na individualizam*. Društvo socijalne pravde se *sekuritizuje*⁵, viševekovno bogatstvo duhovnog života se politizuje, omalovažavaju se kulturne tradicije i patriotizam, a kao

⁴ Gračova, Tatjana, *Sveta Rusija protiv Hazarije – Algoritmi geopolitike i strategije tajnih ratova svetske zakulise*, prevod sa ruskog, Sveta Rusija, Beograd, 2009, str. 3.

⁵ Termin (preuzet od Ralfa Emersona, vanr. prof. i zamenika voditelja studija na Institute of Defence and Strategic Studies [IDSS] na Nanyng tehnološkom univerzitetu u Singapuru) izvorno označava unapred definisane pretnje kao pretpostavke za „preventivno“ (često moguće i ekstenzivno) štićenje društva – države od takvih pretnji. Autor upozorava na to da upotreba termina za *nevojna pitanja* može dovesti do militarizacije drugih sektora (političkog, društvenog, ekonomskog, ekološkog) i podsticanja za suzbijanje pretnji vojnom silom.

Detaljnije videti: Ralf, Emerson, *Cooperative Security and the Balance of Power in ASEAN and the ARF*, London: Routledge Curzon, 2003, i *Non-Traditional Security in the Asia-Pacific: The Dynamics of Securitisation*, Singapore: Eastern University Press, 2006.

modus vivendi izdiže vrednost liberalnog shvatanja individualizma u formi brzine (ne)etičkog bogaćenja nove „elite“, kao (ne)moralni običaj ili samo kao (ne)moral. Taj model pohlepnog ponašanja, na svakom koraku i u svakoj prilici, nova je pretinja u posrnuloj kulturi socijalnog rascepa, u kojem se koncentriše neslućena moć za manjinu i nemoć za većinu građana. U tom modelu, dok intelektualci čute, politički predstavnici, kao produžena ruka globalista, neretko rade ono što je dijametralno suprotno interesima vlastite države i naroda. U medijskoj instrumentalizaciji sintagme „*suočavanje sa prošlošću*“ poriče se kolektivna prošlost, svest o zajedničkoj istorijskoj sudbini i kontinuitetu, omalovažava nacionalna samosvest i identitet. Pri tome se pažnja javnosti usmerava na jedan novi fenomen *društvene bezbednosti* sa rešetkama⁶ umesto cveća na prozorima, ljudskim pravima za kriminalce i amnestijama za prevarante. Za celokupan proces u „neideološkom dobu“ intelektualci prestižnih škola u svetu smatraju da se, u suštini, radi o modelu sukoba kultura, o problemima funkcionalisanja multikulturalnih zajednica zbog „nerazvijene demokratije“ i kršenja „humanitarnih prava“, o aktivnostima moćnih terističkih grupa, čak i tamo gde su multikulture bile uzor tolerancije i suživota u miru.

Siguran sam da će ljudi koji bolje od mene poznaju filozofiju kulturalizma svojim razmatranjima doprineti da se, iz ovog ugla, bolje upozna savremeni karakter socijalne bezbednosti, a koji je nemoguće razumeti bez šireg pogleda na način na koji su organizovana i na koji funkcionišu moderna društva.

Savremena shvatanja bezbednosti

Vojnici su u pravu kada prave razliku između informacije koja je dobijena u „sirovom stanju“ i obaveštenja, koje je, u stvari, informacija provučena kroz bar „trostruko sito“: *procenu izvora, procenu sadržaja informacije i proveru informacije*. Radi toga, savremeno shvatanje bezbednosti mora biti rezultat sistematskog izučavanja svih informacija i indikatora koji bi mogli da imaju karakter pretnji. Zajedno sa tradicionalnim, savremeno shvatanje predstavlja nadgradnju bezbednosti kao posebne poddiscipline međunarodnih odnosa. Još u okviru tradicionalnog shvatanja, ovom poddisciplinom međunarodnih odnosa pojedini univerziteti su počeli da se ozbiljnije bave između Prvog i Drugog svetskog rata.

Savremeno shvatanje bezbednosti vezano je za kraj XX i početak XXI veka i društvene promene koje se od tada javljaju i odvijaju u društvu, državi i u međunarodnim odnosima. Od naučnih pristupa proučavanju bezbednosti očekuje se, pre svega, da objasne filozofsku i politološku pozadinu velikih promena u kojima je došlo do pre-

⁶ O društvenoj bezbednosti detaljnije videti: Kopenhagenska škola (Ole Wæever, prof. na Odseku za pitanja nacionalne bezbednosti na Mornaričkom postdiplomskom studiju, Monterey, SAD i Buzan Barry, prof. međunarodnih odnosa na London School of Economics, UK, i dr.), *Identity, Migration and the New Security Agenda in Europe*, London, 1993, i Buzan, Barry, *People, States and Fear: An Agenda for International Studies in the Post-Cold War Era*, London, 1991, Harvester Wheatsheaf, 2nd edn.

krajanja i brisanja jedne kolektivne istorije, zatim do pojave novih rasprava o karakteru multikulturalizma i ljudskih prava, sa praktičnim implikacijama na bezbednost, a, sve to, u novoj prirodi pluralnog društva *autonomnih organizacija*.⁷ U toj novoj prirodi društva stanje je postalo zavisno od odnosa interesa različitih grupa u politici i ekonomiji, društvu i državi, pa i u najširoj društvenoj, odnosno međunarodnoj zajednici. U neoliberalnoj filozofiji bezbednosti takvog društva, izdiferencirana i veoma moćna manjina, osloncem na kamate i kredite kao institucionalizovane privredne mehanizme i političku elitu, želi da privede većinu u jedinstven poredak, u kojem *individualizam* predstavlja kamen temeljac interesovanja ličnosti. Ta nova priroda društva tumači se kao „.... moralna i politička osnova za individualističko ponašanje...“⁸, iako, istovremeno, guši mnoge ranije tendencije ka grupnom životu. U takvom društvu, od primarnog značaja za društveni razvoj (liberalizma) ističe se značaj *konvergencije političkih i ekonomskih interesa*⁹, ali i sasvim novih obrazaca „razvoja“, koji se manifestuju kao dvosekli mač u smislu „izazov/pretnja“ od individualizma do društva, države i šire. U tim obrascima zaštita ljudskih prava postavlja se *individualistički* prema ljudskoj jedinci, ali ne i prema narodu kao kolektivu. To su obrasci u kojima je civilnom društvu, odnosno nevladinim organizacijama, stavljen u zadatak da ispituju pojedinačne povrede *prava čoveka* u unutrašnjem poretku države, ali ne i u slučaju masovne povrede koje proizlaze iz nametanja sankcija, pretnji i/ili upotrebe sile, ili, pak, korišćenja nedozvoljenog oružja. Ovde bi trebalo imati u vidu da ipak sve nije tako, jer se uočavaju pojave da neke nevladine organizacije, ipak, nastoje da ispituju („istražuju“) i neke slučajeve tih masovnih povreda osnovnih ljudskih prava. Ali stiče se utisak da se to radi sa unapred zadatim stereotipima (tzv. „opšteprihvaćenim ocenama i stavovima“), pa se ta „istraživanja“ usmeravaju tako da učvrste te stereotipe, a zapravo opravdaju neke slučajeve masovnih kršenja ljudskih prava. Problem je utoliko veći ukoliko to rade nevladine organizacije koje nemaju naučnoistraživačke kapacitete i (nikakvu) naučnu reputaciju, nemaju raspravljene naučno verifikovane programe istraživanja, metodologiju itd., ali imaju, u nekim slučajevima, izraženo nastojanje da dobiju „državni pečat“ na rezultate takvih „istraživanja“. Tako se, primera radi, razvoj i unapređenje ideologije ljudskih prava neretko javlja kao mač za razbijanje nacionalnih država, koje su, inače, u ideologiji označene kao *najveća prepreka ili pretnja u razvoju procesa globalizacije*¹⁰. U tom procesu, dodatni, bezbednosni pro-

⁷ Detaljnije videti: Avramov, Smilja, *Civilno društvo i nevladine organizacije*, Nova Evropa, Beograd, 2006, str. 45–49.

⁸ Frensis Fukujama, *op. cit.*, str. 283.

⁹ *Isto*, str. 13.

¹⁰ Detaljnije videti: Simeunović, Dragan, *Novi svetski poredak i nacionalna država*, Ogledi, Beograd, 1995; Džin Šarp, *Od diktature do demokratije – rušimo prepreke gradimo mostove*, prevod sa engleskog, Beograd, 1999; Avramov, Smilja, *Civilno društvo i nevladine organizacije*, Nova Evropa, Beograd, 2006, str. 283–284.

Uporediti: Boško Jakšić, „Američka upozorenja ne plaše Egipat“, i: „Uloga Srba u egipatskoj revoluciji“, *Politika on-line*, 10-02-2012, www.politika.rs (15.45), ili *Politika* 10-02-2012, str. 2.; i Zlatko Bogatinovski, „Pakleni posmrtni globalni život Otpora“, *Pečat*, br. 195/2011, str. 35–39.

blem predstavlja tzv. zakulisni novac, koji kroz različite „*kriminalne kapije*“ uvlači u društvo kreiranjem zakulisnih instrumenata moći, pa se dalje zagovaranje demokratije, ljudskih prava i multikulturalnog društva manifestuje samo kao puka predstava. Na to detaljnije ukazuju i novije (kritičke) škole bezbednosti tumačenjem da je društvo ušlo u novu fazu razvoja u kojoj se vojne pretnje ne smatraju jedinom opasnošću za bezbednost države i društva.¹¹

Naravno, ovim ne želim reći da pretnje bezbednosti društву nisu postojale i ranije. Međutim, one su danas poprimile takve oblike i razmere da su, u praksi, teško prepoznatljive, što je i logično s obzirom na njihovu (ne)zastupljenost u društvenim naukama.

Posmatrajući bezbednost kao stanje savremenog društva, cenim da je, danas, u najnepovoljnijem položaju kuturni i nacionalni identitet mnogih društava, i da su ta pitanja za njihov održivi razvoj postala važnija i od samog nataliteta. Reč je o takvim vrstama pretnji koje proizvode društvena stanja, koja bih uporedio sa onim u gasnim komorama. U njima društvo i država, postepeno – brže ili sporije, odumiru, gubljenjem osećaja nacionalne samosvesti, identifikacije, solidarnosti i patriotske lojalnosti. Nesumnjivo, reč je o prirodi pretnji čije su posledice pogubnije za održivi razvoj i nacionalno bogatstvo društva i države od fizičke brojnosti građana ili od demografskog rasta.

Poznato je da su se kroz istoriju menjale doktrine i sredstva uticaja na bezbednost društva. Međutim, kako ističe Rože Mikijeli,¹² uvek se vodilo računa o „*stanju duha*“ u društву. To pitanje je aktuelno i danas, pre svega radi revitalizacije vertikale socijalnih vrednosti, stvaranja poštovanja i poverenja u sistem vrednosti na širem evropskom prostoru,¹³ a ne samo u novim društveno-političkim zajednicama na prostoru ex-Jugoslavije. S tim u vezi, odgovorni za „*stanje duha*“ treba da imaju ne samo osećaj za javnost i za njeno trenutno stanje, nego i za prepoznavanje pretnji i osnovnih ciljeva na koje se usmeravaju subverzivne aktivnosti u društву, kao što su:

- *demoralisanje naroda* kao ciljne grupe koju treba razjediniti na sastavne delove koji ga sačinjavaju;
- *diskreditovanje vlasti*, njenih branilaca, funkcionera, uglednih ljudi;
- *neutralisanje javnosti* da bi se sprečila svaka opšta i spontana akcija u korist vladajućeg poretka.

Ova neutralizacija podrazumeva „*da se većini nametne čutanje koje izražava apatiju, a ne osudu agitatora*“¹⁴ i, naravno, da se ne prepozna priroda akcije kao pretnja bezbednosti društву.

¹¹ Detaljnije videti: Collins, Alan, *op. cit.*

¹² Mucchielli, Roger, *La Subversion*, Bordas Paris C.L.C., Paris, 1976.

¹³ Videti: „Mai come oggi serve il senso morale“, apel predsednika Republike Italije Đordja Napolitana i kardinala Đanfranka Ravazija, *Il Piccolo*, 6. oktobar 2012, str. 5, i „La politica e inadeguata necessario un rilancio morale“, *La Repubblica*, 6. oktobar 2012, str. 1, 2 i 3, i/ili: www.repubblica.it; www.ilpiccolo.it.

¹⁴ Volkov, Vladimir, *Dezinformatacija, od trojanskog konja do interneta*, prevod sa francuskog, Naš dom i Age d'Homme, Beograd, 2002, str. 17.

U analizi savremenih problema bezbednosti multikulturalnog društva neophodna je strukturalna analiza različitih indikatora. Ovde posebno ukazujem na prilično zanemarene pretnje i, u okviru njih, na sadržaje koji ugrožavaju:

- opstanak porodice u tradicionalnom smislu;
- funkcionisanje tradicionalnih institucija;
- osećanje društvene pripadnosti ljudi;
- poverenje javnosti, kao očekivanja jednih članova zajednice da će se drugi članovi te zajednice ponašati regularno, poštено i kooperativno;
- etičke vrednosti u poslovnim odnosima;
- smisao za zajednicu (kulturnu, etničku i državu);
- nacionalni identitet i državotvornu svest;
- nacionalni prestiž kao simboličko „dobro“ i otvaranje puta u procesima ka materijalnim dobrima.

Primera radi, ako analiziramo sadržaj indeksa prosperiteta, polazeći od pretnji za porodicu kao prvu, tradicionalnu vrednost u društvu, onda možemo konstatovati da je ona već dovedena u pitanje. Za današnju porodicu u Srbiji „*postoje nalazi da su različiti nivoi ekonomskog razvoja povezani sa različitim vaspitnim stilovima. Oni koji su bogatiji trude se da kod dece podstaknu nezavisnost, toleranciju, inicijativu, kritičnost, autonomnog pojedinca..., dok siromašniji insistiraju na nekritičkoj poslušnosti i pokornosti, što su karakteristike ‘društvenog karaktera’ koji nije kompatibilan s potrebama modernog demokratskog društva. Ideal socijalnog napredovanja za porodicu u Srbiji, danas je – ulazak ‘preko noći’ u politiku, kupovina diploma ‘na brzaka’, a uzori mladih su pevačice i kriminalci*“.¹⁵

Mada Srbija nije jedino društvo na balkanskom i evropskom prostoru sa sličnim karakteristikama, za nas je ovo pitanje porodice značajno i sa aspekta funkcionisanja institucija države, pre svega u pogledu utvrđivanja *obrazovnih standarda*. Naime, ako se složimo sa pomenutim obrascima vaspitnog ponašanja porodica, onda se postavlja pitanje i obrazovnih standarda, što je u nadležnosti države a ne porodice. Dakle, ako je interes države da ima „zdravu“ porodicu i društvo onda ona mora voditi računa kakvi su standardi u obrazovnom sistemu, da li se u školama obrazuju poslušni pojedinci kao poželjna društvena vrednost, odnosno da li se u osnovnim i srednjim školama vaspitava i uči a u visokim studira i razvija kritičnost, te, na kraju – ko ih obrazuje?

U komentaru na rezultate istraživanja društvenih vrednosti engleskog instituta „Legatum“ za 2012. godinu socijalni psiholog Zoran Pavlović sa grupe za psihologiju beogradskog Filozofskog fakulteta je istakao: „*Nalazi ‘Legatuma’ pokazuju da je u našem društву nivo socijalnog vrlo nizak, a interpersonalno poverenje među najnižim u Evropi...*“¹⁶ Prema ovom sociologu, ocene pomenutog instituta ne iznenadeju, jer ih

¹⁵ Detaljnije videti: Brkić, Miša, „Za blagostanje nam fali socijalni kapital“ (komentari socijalnih psihologa – Zoran Pavlović i Đokica Jovanović), *Novi magazin*, br. 88, 3. januar 2013, str. 14.

¹⁶ *Op. cit.*, str. 12.

potvrđuju nalazi i mnogih drugih istraživanja. Uzimajući u obzir rezultate istraživanja i druga relevantna mišljenja, može se zaključiti da je naše društvo izloženo ozbiljnim pretnjama koje mogu imati drastične posledice i za Srbiju kao državu. Ovaj problem je utoliko značajniji ukoliko se imaju u vidu upozorenja da je Srbija „... *društvo u kojem niko ni u koga nema poverenja, niko ni od koga ništa ne očekuje...*“¹⁷ Posledice ovakvih saznanja o društvu mogu biti najpogubnije za mlade, školovane, ljude čije školovanje predstavlja investiciju ove države. Nažalost, isti izvor ukazuje na to da *Srbija nije dobro mesto za život, što im povećava želju da odu iz zemlje, a upravo bi oni morali da ostanu i da, u budućnosti, vode ovu državu.*

Bezbednost multikulturalnog društva podrazumeva odgovore nauke na sasvim nova pitanja o uzrocima i izvorima pretnji:

- državnog i drugih vrsta terorizma;
- destrukcije višenacionalnih i višekulturnih zajednica;
- novih oblika ponašanja državnih i nedržavnih aktera u ostvarivanju geopolitičkih i geoekonomskih interesa (npr.: pod motom „do slobode nasiljem“ ili „rušenjem prepreka i izgradnjom mostova – od diktature do demokratije“);
- prirode sukoba civilizacija i sudara kultura;
- novih formi kriminala (ekonomskog, energetskog, ekološkog i dr.);
- ilegalnog prometa, zaključno sa pretnjama identitetu.

Bez obzira na nedostajuće dimenzije državnosti i tranzicione probleme, koji prate razvoj države i javne administracije, nesporno je da konцепција savremene bezbednosti zavisi, najpre, od stepena budnosti i kvaliteta intelektualne elite, a zatim od mere u kojoj njen karakter shvataju politička, privredna, vojno-policiska i ostale društvene elite.

Polazeći od shvatanja da socijalno poverenje vodi prosperitetu, a nepoverenje naroda u elite daljem ugrožavanju društva i države, za nauku i za struku su veoma upozoravajuća saznanja da građani u Srbiji vide elitu „... *kao najcrnji deo društva koja je na te pozicije stigla kvarnim putem i ne zasluzuje nikakvo poverenje...*“¹⁸ Socijalni psiholog Zoran Pavlović napominje da Srbija ima *zarobljenu državu*, u kojoj je na delu zavera elita protiv stručnosti. U tom smislu, naš paradox je poseban jer državu moraju da modernizuju oni koji od nje žive, pa se postavlja pitanje i zašto bi se takvima isplatio da u društvu bude mnogo stručnih i kompetentnih ljudi.¹⁹ Iako deo intelektualne elite, a i nauka, ukazuje na moguća organizaciona i druga rešenja – u praksi još uvek ne postoje prepostavke, ni subjektivne, pa možda ni materijalne, za njihovu uspešnu implementaciju.

Sve ovo pokazuje da se savremena bezbednost više ne može posmatrati, primar-

¹⁷ Op. cit., str. 14.

¹⁸ Op. cit., str. 12.

¹⁹ Detaljnije videti: *Novi magazin*, op. cit., str. 12, i Frensis Fukujama, *Građenje države*, prevod sa engleskog, Filip Višnjić, Beograd, 2007.

no, kao bezbednost države, a ni sprečavanje pretnji samo osloncem na vojnu silu. Prelazak iz „doba ideologija“ u „doba kultura“, koji se poklapa sa rušenjem socijalističkog poretka, ponovo ističe *kolektivne kulturne identitete i bezbednost, koja podrazumeva „održivi razvoj tradicionalnih obrazaca jezika, kulture, verskih i nacionalnih identiteta kao i državnih običaja“²⁰*. U modernom poimanju društva, uređenog na principima „teorije grupa“, izgradnja države može se transformisati u bezbednosni problem u onim društvima koja nastoje da zadrže ideologiju *stvaranja nacionalne države utemeljene na nacionalizmu*²¹. Suština ovog problema je u suprotnim diskursima – između očuvanja nacionalnog identiteta i dominantne kulture i prihvatanja interesa grupa i zahteva manjina²², poštovanja kultura različitosti i unapređenja moralnog progresa za održivi razvoj u kome dominira zблиžavanje interesa političkih i ekonomskih elita u društvu (a ne samo u državi).

Identitet, nacionalizam i multikulturalizam

U definisanju identiteta, uopšte, možemo se složiti sa Džozefom Batlerom da je „identitet sve ono što jeste da jeste, a ne nešto drugo“²³ ili, posebno, možemo reći da je *identitet način na koji pojedinci i grupe definišu i doživljavaju sami sebe*. Analogno tome, društveni identitet predstavlja način *kako pojedinci doživljavaju svoju zajednicu i sebe u njoj*, a društvo kao zajednicu zasnovanu na kolektivnom identitetu, koji se definiše kao „ono što omogućava korišćenje reči ‘mi’“²⁴.

Nacionalni identitet, kao vrsta kolektivnog identiteta, ukazuje na sličnost unutar grupe, kao i na različitost između grupa ili u odnosu na druge grupe. Nacionalni identitet podrazumeva osećaj pripadnosti društvenoj – nacionalnoj ili etničkoj grupi

²⁰ *Op. cit.*, str. 122–123.

²¹ Detaljnije videti: Simeunović, Dragan, *Novi svetski poredak i nacionalna država*, Ogledi, Beograd, 1995.

²² Najpoznatiju definiciju manjine dao je Federiko Capotorti, specijalni izvestilac Potkomisije UN za suzbijanje diskriminacije i zaštitu manjina. Prema njemu, „manjina je grupa manja od ostatka stanovništva države, koja je u nedominantnom položaju, a čiji članovi, koji su državljeni te države, imaju etničke, verske ili jezične odlike drugačije od ostatka stanovništva i iskazuju, makar samo implicitno, osećaj solidarnosti usmeren na očuvanje svoje kulture, tradicije, vere i jezika“.

Moderno zakonodavstvo nije u sebe inkorporiralo postojanje manjina jer je usmereno samo na dva entiteta: *državu i pojedinca*, a bazira se na dva ekskluzivna principa: *identitetu i nekontradikciju*, koji nisu povezani. Naime, *manjina* nije ni *država* niti *pojedinac*. Međunarodno pravo je našlo rešenje manjinskog pitanja tako što je inkorporisalo manjine u oba entiteta; po prvom se stvaraju države, a po drugom se manjinska zaštita posmatra kao zaštita pojedinca.

Federico Capotorti, *Studija o pravima osoba koje pripadaju etničkim, verskim i jezičkim manjinama*, UN: New York, 1991, str. 91.

²³ Videti: Blekburn, Sejmon, *Oksfordski filozofski rečnik*, prevod sa engleskog, Svetovi, Novi Sad, 1999, str. 167.

²⁴ *Op. cit.*, Wæver, 1993, str. 17.

i uverenje da se te komponente, i s njima povezani interesi i ciljevi, mogu realizovati u tom *etnicitetu*, ili pomoću njega. Nacionalni identitet, istovremeno, određuju objektivni i subjektivni elementi. U objektivne elemente spadaju: *jezik, državnost i religija*, a u subjektivne elemente: *svest o vlastitoj nacionalnoj pripadnosti ili subjektivnom osjećaju nacionalnoj pripadnosti*.

U praksi, kada se analizira bezbednost multikulturene zajednice, *nacionalni identitet* se, veoma često, tumači kao društvena pretnja. Radi toga treba biti oprezan u prepoznavanju izrazito „tanke“ granice, posebno u situacijama izraženijih tendencija jačanja elemenata nacionalnog identiteta i opasnosti da se on, u procesu homogenizacije, izjednači sa *nacionalizmom* i nacionalističkom ideologijom. Suština bezbednosti multikulturene zajednice ogleda se u težnji da se kulturne i etničke razlike uzdignu na nivo „političkog principa“ i da se, na taj način, definišu kao jedini legitimni tip u društvu. Nasuprot *ideologiji nacionalističke politike* definiše se *konstitucionalna politika*, koja polazi od *realne stvarnosti*.

Ideologija *nacionalističke politike* predstavlja radikalnu politiku koja nastoji da uspostavi *primat ideološkog nad realnim* u cilju radikalne izmene stvarnosti i njenom usklađivanju sa nekakvim *a priori* konceptom. Za razliku od nje, *konstitucionalna politika* nastoji da, osloncem na političke institucije i institucije pravde, kompromisom, rešava protivrečnosti između *grupnih i individualnih interesa* u društvu.

Međutim, kada se radi o bezbednosnoj prirodi *etničkog principa* i vezi između *etnosa i demosa*, tj. *nacionalizma i građanstva* (uspostavljenoj Francuskom revolucijom), po Habermasu, ona ima privremen karakter. Po njemu, ta veza ne mora da ugrožava postojanje i poštovanje građanskih principa i funkcionisanje demokratije,²⁵ pa čak i ako se tumači u etničkom kontekstu. Analogno tome, poštovanje principa organizovanja i razvoja građanskog ili civilnog društva, u formi interesnih grupa, ukazuje na građanski identitet kao privrženost liberalno-demokratskim vrednostima, zajedno sa civilnim (građanskim) vrlinama. *Ovakvo shvatanje identiteta povezano je sa individualnim određenjem pojedinca kao političkog subjekta, bez obzira na njegovu etničku pripadnost.* Takav identitet predstavlja *građanski identitet*, a on podrazumeva toleranciju i sklonost za učestvovanje u oblikovanju političkog procesa i u njegovojo promociji kao *javnog dobra*. Zagovornici ovog pristupa smatraju da takav identitet pruža ljudima mogućnost da aktivno učestvuju u političkom procesu sa ciljem da doprinesu da javna vlast bude odgovorna i prihvatljiva. Takva javna vlast treba da doprinese *jačanju poverenja* i njihove društvene funkcije u multikulturalnom društvu, kao i većem značaju *posredujućih društvenih struktura* kao što su *susedstvo, crkva, sindikati i drugih vrednosti koje se mogu podeliti sa drugima i zajedništva sa onim koji ih okružuju*,²⁶ a imaju obeležja građanskog identiteta.

Klasično liberalno promišljanje o građanskim jednakostima i slobodama zasniva se na prepostavci da *svi ljudi žive u jedinstvenoj zajednici*. Polazeći od političkog i

²⁵ Habermas, Jürgen, „Citizenship and National Identity“, u: Omar Dahbour, Micheline R. Ishlay (ed.), *The Nationalism Reader*, New Jersey: Humanites Press, 1995, str. 335.

²⁶ Frensij Fukujama, *op. cit.*, str. 20.

kulturnog aspekta takve zajednice, smatra se da pojedinci koriste politička prava i odgovornosti koji proizlaze iz liberalističkog shvatanja pravde i da svi njihovi sugrađani žive unutar iste političke zajednice i kulturnog miljea. Takvo shvatanje, dalje, podrazumeva da, u kulturnoj zajednici, pojedinci, s vremenom, oblikuju i revidiraju svoje ciljeve i očekivanja, s obzirom na to da dele vrednosti iste kulturne zajednice (jezik, običaji i prošlost) koja određuje njihovu kulturnu pripadnost, ali ne ukazuju na to da se oni na taj način asimiluju i da gube svoj identitet. Istina je da, u praksi, postoje slučajevi u kojima se ***politička zajednica poklapa sa kulturnom zajednicom***, kao što je slučaj u nacionalnoj državi, i na šta implicite ukazuje većina savremenih političkih teorija.²⁷ Međutim, kada se analizira bezbednost multikulturalnog društva, ***problem se javlja ukoliko se ta dva oblika zajednice ne poklapaju.***

U analizi bezbednosti političke i kulturne zajednice posebnu pažnju treba obratiti na *političku zajednicu koja sadrži dve, tri ili više grupa različite kulture, jezika i kulturnih tradicija*. Takvu sliku nalazimo u multikulturalnoj državi tipa Srbije, kao i u drugim *kulturno pluralnim državama*.²⁸ Ono što je zajedničko za jedne i druge zajednice, pluralne i nepluralne, jeste uloga *kulture*. Naime, kultura i kulturni odnosi čine pretpostavku za sve ostale društvene odnose (ekonomski, politički, klasni, ideološki, moralni, obrazovni...) i za bezbednost kao društveno stanje. Kada se to pitanje posmatra u kontekstu društvene bezbednosti i izgradnje novonastalih država na prostoru ex SFR Jugoslavije, onda se ne može zanemariti pojava etnocentričkog nacionalizma u njima. Ne može se, naravno, očekivati da će on jednostavno nestati u nekom „alternativnom modelu društva“ ili u razvoju ideologije liberalizma. Smatram da, uzimajući u obzir različite naučne pristupe, izučavanju fenomena identiteta – ličnog, grupnog i nacionalnog – nije moguće, naučno zasnovano, prihvati univerzalizam i kosmopolitizam koji bi isključivali, manje-više, bitne elemente nacionalnog identiteta.

Naravno, ovde ne treba gubiti nadu o mogućnostima za ostvarivanje građanskih jednakosti uz očuvanje nacionalnog identiteta, koji u sebi sadrži liberalne i neoliberalne elemente. Valja naglasiti da građanski i nacionalni identitet, kao različiti načini ili aspekti, imaju jednu zajedničku crtu, a to je *samosvest* kao suštinsko određenje čoveka, koje ga čini društvenim i političkim bićem u zajednici i državi. To određenje kod čoveka treba izgrađivati u vaspitnom i obrazovnom procesu, razvijati u pravnom i konstitutivnom poretku, uz uvažavanje prastare konstatacije da je „... čovek po prirodi političko i državotvorno biće“ (gr. *zoon politikon*).

²⁷ Detaljnije videti: Ostron, Vincent, *Politička teorija složene republike*, Informator, Zagreb, 1989; Sase, Saskia, *Gubitak kontrole? Suverenitet u doba globalizacije*, Beogradski krug, 2004; Pašić, Najdan, *Uporedni politički sistemi*, Institut za političke studije FPN, Beograd, 1981; Vasović, Vučina, *Savremeni politički sistemi*, Naučna knjiga, Beograd, 1987; Axford, Varrie i dr., *Uvod u politologiju*, Politička kultura, Zagreb, 2002.

²⁸ Detaljnije videti: Kymlicka, Will, *Multicultural Citizenship. Liberal Theory of Minority Rights*, Oxford: Clarendon Press, 1995.

Politika bezbednosti multikulturalnog društva

Politika bezbednosti multikulturalnog društva predstavlja sastavni deo *bezbednosti održivog razvoja društva i njegovih obrazaca kao što su jezik, kultura, vera, nacionalni identitet i državni običaji*.²⁹ Ovaj neorealistički pristup bezbednosti vezuje se za evropsku školu koja bezbednost tumači u pet sektora nacionalne ili državne bezbednosti. Društvo se shvata kao samo jedan bezbednosni sektor, čije ugrožavanje predstavlja pretnju i državi. Bezbednost države i društva, svakog u svom smislu, smatra se prihvatljivom ukoliko se ostvari u političkom, ekonomskom, društvenom i ekološkom sektoru, a neprihvatljivom u svim tim sektorima ukoliko je izložena vojnim pretnjama.

Za shvatanje savremene politike bezbednosti ključno pitanje je u razumevanju same *ideje preživljavanja i vrsta pretnji*. Tako, dok se „*državna bezbednost bavi pretnjama državnom suverenitetu – ako država izgubi svoj suverenitet ne može preživeti kao država, a društvena bezbednost se bavi pretnjama vlastitom identitetu – slično tome, ako društvo izgubi svoj identitet neće preživeti kao društvo*“.³⁰ Međutim, kada je reč o bezbednosti multikulturalnog društva, važno je imati u vidu da bezbednost države može biti dovedena u pitanje i u slučaju postizanja visokog intenziteta društvene kohezije. Takva situacija je karakteristična za državne programe homogenizacije kada *jačanje identiteta* jedne ili više grupa raste do granice čijim prelaskom mogu da postanu pretnja i da pređu u sukob sa drugim grupama, javnošću ili državom.

Dakle, politika bezbednosti multikulturalnog društva predstavlja posebnu potrebu i interes njegovih činilaca za održivi razvoj društveno-političke zajednice u celini, a koja se ispoljava kao politika priznavanja ili nepriznavanja ili odnosa društva i države prema posebnostima identiteta. Na prostoru nekadašnje SFR Jugoslavije ovaj se problem aktuelizuje u sasvim novoj pravnoj prirodi pluralnih (socijalnih, političkih i ekonomskih) zajednica. Bavljenje multikulturalnim društвом u ovom smislu prepostavlja shvatanje da je, zapravo, reč o bavljenju *identitetom grupe*. Imajući u vidu da identitet predstavlja vrednost koja treba da bude *štićena i javno priznata*, onda na suštinu bezbednosnog problema ukazuje i sam put do takvog statusa, na jednoj strani, pri čemu na drugoj strani stepen društvene tolerancije, u procesu njegovog uzdizanja do granice čija percepcija, u javnosti, neće imati obeležje pretnje, bilo u formi nacionalizma, bilo u formi ugrožavanja demokratskog građanstva i jednakih sloboda.

U bezbednosnom diskursu multikulturalizma važno mesto pripada autonomiji pojedinaca kao „*sposobnost dobrog izbora*“, koja je usko povezana s njihovom kulturnom pripadnošću, ali i sa razvojem tolerancije u smislu vrednovanja autonomije pojedinaca od strane drugih. Za ovaj diskurs, u smeni društveno-političkih i ekonomskih sistema, deo evropskih intelektualnih krugova naglašava da rešenje za te

²⁹ Barry Buzan, *People, States and Fear: An Agenda for International Security Studies in The Post-Cold War Era*, Harvester Wheatsheaf, 2nd ed., London, 1991, str. 122–123.

³⁰ Navedeno prema: Alan Collins, *Suvremene sigurnosne studije*, prevod sa engleskog, Politička kultura, Zagreb, 2010, str. 193.

izazove nudi sam *liberalizam*. Njegovi zagovornici ističu da liberalizam, najpre, otvara prostor snažnom multikulturalizmu u vidu kulturnih prava, a zatim ga i zahteva u slučaju kulturne nejednakosti.³¹

U objašnjenju zahteva manjinskih grupa u multikulturalnom društvu, u savremenoj političkoj filozofiji se kaže da insistiranje na tim zahtevima doprinosi promenama opštih građanskih i političkih prava u okviru liberalne demokratije i da, kroz individualno građanstvo, vodi ka *priznavanju specifičnog identiteta*.³² Kymlicka, jedan od pobornika multikulturalizma i „*politike priznavanja*“ identiteta, ističe da nepriznavanje partikularnih kultura ugrožava mogućnost neometanog razvoja njihovih identiteta i napominje da se *identitet delimično oblikuje priznavanjem ili nepriznavanjem*. S tim u vezi, pojedinac ili grupa mogu biti izmenjeni ukoliko je njihova slika u društvu ograničena, ponižavajuća ili prezrena,³³ što za takve – pojedince ili grupe – predstavlja pretnju.

Borba protiv društvene marginalizacije pojedinaca, kojoj je posvećena politika priznavanja, usmerena je na kulturne nepravde, na praksu nepriznavanja od strane dominantne kulture i na nepoštovanje različitih kultura (potcenjivanje, kroz stereotipno predstavljanje u javnoj kulturi).³⁴ Habermas daje jednu varijantu politike priznavanja koja bitno ne narušava princip nediskriminacije. On taj stav zasniva na umerenom i branjivom stanovištu o konstitutivnim mogućnostima upravljanja imperativima multikulturalizma u uslovima ustavne i demokratske države. Habermas smatra da prava pripadnika etničkih ili drugih grupa ne mogu biti adekvatno konzumirana ukoliko pripadnici tih grupa nemaju mogućnost da ih artikulišu u *javnoj sferi*. Zapravo, Habermas u politiku bezbednosti multikulturalnog društva uvodi pojam *javne sfere*, temeljeći ga na izrazito političkom viđenju građanstva razvijenog unutar evropskih država-nacija.

Bez obzira na to da li javnu sferu prihvatali kao vrednosnu kategoriju i potrebu ili ne, ovaj pojam predstavlja metaforu za konceptualizaciju savremenih društvenih sistema. Društvo je u njima izloženo pritiscima, bar sa dve strane: sa jedne strane pritisku za *proširenje javne sfere* po zahtevu grupa koje smatraju da su nepravedno isključene iz tog prostora i koje vrše pritisak za ravnopravno uključenje u njega, a, sa druge strane, dolazi do pritiska za promenu i proširenje sadržaja unutar tog prostora. U javnoj sferi takvi pritisci mogu naići na specifične odgovore. U jednom slučaju zahtevi nosilaca različitih kultura mogu se tumačiti kao pretnja homogenosti društva i time otvoriti problem bezbednosti, a u drugom mogu potencirati dilemu društvene orientacije između „tradicionalnog“ i „savremenog“ u ambicijama da se, svojevr-

³¹ Kymlicka, Will, *Multicultural Citizenship. Liberal Theory of Minority Rights*, Oxford: Clarendon Press, 1995, str. 374.

³² Kymlicka, Vil, *Savremena politička filozofija*, Nova srpska politička misao, Beograd, 2009, str. 374.

³³ Taylor, Charles, „The Politics of Recognition“, u: Amy Gutmann (ed.), *Multiculturalism and the Politics of Recognition*, Princeton, NJ: Princeton University Press, 1994, str. 25.

³⁴ Kymlicka, Wil, *op. cit.*, 2009, str. 366.

snim paralelizmom, očuva kontinuitet održivog razvoja i, istovremeno, prihvati širenje heterogenosti društva.

Ukoliko prihvatimo da, kada je reč o politici bezbednosti multikulturalnog društva, je, zapravo, reč o vrednostima liberalnog društva, onda uvođenje tih vrednosti u praksi održivog razvoja u „nova“ društva otvara pitanje prirode konflikata u tim društвима.

Međutim, treba imati u vidu da je i liberalno društvo, u samoj svojoj osnovi, *konfliktno društvo*, da je u liberalnoj ekonomiji izražen takmičarski „tržišni“ odnos, da u liberalnoj politici postoje stalni sukobi oko pitanja *identiteta*, ali i da sve to ne znači da u tom društву, istovremeno, ne može biti reči i o problemu *nacionalizma*. Naprotiv, želi se reći da je u tim demokratskim društвима reč o političkim sukobima oko pitanja *identiteta koji se individualizuje i svodi na privatni karakter, što ga lišava javnih obeležja*.

Analogno zagovornicima ovih gledišta, smatra se da su u izgradnji liberalnog društva specifična dva politička gledišta, i to: gledište na *identitet* i gledište na *priznavanje identiteta*. U prvom slučaju radi se o *identitetu baziranom na etnicitetu, klasi, rasi ili nacionalnosti*, a u drugom slučaju se radi o *identitetu baziranom na demokratskom građanstvu jednakih sloboda i politici odgovornosti za pojedince koji traže javno priznavanje svoga identiteta*.³⁵ Za analizu bezbednosti multikulturalnog društva značajno je i jedno i drugo gledište.

U analizi bezbednosti multikulturalnog društva, između identiteta i nacionalizma težište treba da bude na problemu identiteta baziranog na etnicitetu, klasi, rasi i nacionalnosti. Međutim, kako je fenomen bezbednosti nedeljivo društveno pitanje, potrebno je uzeti u obzir i identitet baziran na demokratskom građanstvu i na jednakim ljudskim pravima i slobodama. Radi toga, polazno pitanje za analizu ova dva gledišta treba da bude u karakteru njegove *javne sfere kao spoja dva fundamentalna principa – otvorenog i neotvorenog*. Otvoreni model javne sfere podrazumeva javni publicitet i strukturnu odvojenost suverenih grupa građana, tj. njihove privatne sfere u društву, od javne sfere, odnosno odvojenost referentnih pitanja za društvo i državu. U ovom modelu otvara se prostor za *javnost* i za njenu bezbednost, kao posrednika između jednih i drugih (društva i države). Pojam javnosti podrazumeva građane, koji racionalno raspravljuju o pitanjima od opшteg značaja, na bazi normativnih polazišta, kao što su *racionalnost* (kritičnost), *otvorenost* (transparentnost ili opšta dostupnost) i *suverenost* (odsustvo bilo kakve prinude).

Na osnovu dosadašnjeg razmatranja možemo zaključiti da se politika bezbednosti multikulturalnog društva, pred problemom identiteta u njemu, lomi na *samosvesti javnosti* i „*etnokulturne pravde*“. Na prostoru Srbije i novih društveno-političkih zajednica na prostoru ex-Jugoslavije mogu se zapaziti protivrečni procesi jačanja *identiteta baziranog na etnicitetu*, kao i *identiteta baziranog na demokratskom građanstvu jednakih sloboda* u kome su brojna manjinska prava iz privatne sfere dobila javni

³⁵ Habermas, *op. cit.*

status od „*opšteg interesa*“. U tim procesima uloga javnosti je neprepoznatljiva, bilo u pogledu konfrontacija sa jačanjem identiteta na bazi etniciteta, kao potencijalne pretnje u prevazilaženju tolerantnih granica, bilo u pogledu njihove komunikacione uloge između društva i države.

Multikulturno društvo i društveni identitet

Kada se govori o društvu može se postaviti pitanje zašto je potrebno govoriti i o njegovom identitetu? Pitanje je na prvi pogled i jednostavno i složeno. Jednostavno je ako imamo u vidu da je predstava o društvu upravo u predstavi o njegovom identitetu. Naime, na osnovu identiteta stvara se predstava o zajednici i o pojedincima iz te zajednice, a, sa druge strane, sa tom zajednicom se identificuju njeni članovi. Međutim, mnogo složenije pitanje se odnosi na društva sa više kultura. Ipak, tu složenost, kao priznanje da u društvu postoji više kultura, treba smatrati prednošću, a ne nedostatkom, jer se svaka kultura obogaćuje dodirom s drugom kulturom, ukoliko se pri tome ne narušava vlastiti identitet. Kada je reč o bezbednosti takvog društva – ona je složeno pitanje jer predstavlja više od običnog zbira bezbednosti pojedinaca i pojedinih kulturnih grupa.

U praksi se javljaju poteškoće u definisanju veze između *bezbednosti društva i društvenog identiteta*. S tim u vezi, Viver upućuje na Gidensovo shvatanje da su „... savremena društva kao ‘jedinice’ najčešće nacionalne države ili se temelje na ideji nacionalne države“³⁶. Poseban politički značaj za analizu bezbednosti u njima imaju objektivni pristupi *etnonacionalnim i verskim entitetima*. Saznanja mogu doprineti definisanju bezbednosti društva, kao garancije za njegov opstanak, u uslovima promenljivih uticaja, potencijalnih ili stvarnih pretnji. Opstanak društva podrazumeva održivost njegovih tradicionalnih karakteristika, kao što su jezik, kultura, način udruživanja, vera, nacionalni identitet i običaji.

Zaključak

Iz ovog pokušaja da dam prilog shvatanju bezbednosti kao veoma specifičnog obeležja multikulturalnog društva može se zaključiti: prvo, da potpuniji odgovor na ovaj problem zahteva svestran istraživački projekt, posebno u oblasti socijalne psihologije; i, drugo, da se na osnovu ovog rada može govoriti, na nivou opštih prepostavki, o pretnjama i o identitetu pojedinih zajednica različitih kultura.

Na prostoru ex-SFRJ multikulturalni problemi su dodatno opterećeni: procesom „novog“ pluralizma; izgradnjom „novih“ nacionalnih država praćenih ideološkim predrasudama o ulozi većinske nacije; te izazovima da se, na račun nacionalnog iden-

³⁶ Wæver, Ole, *Societal Security: The Concept*, London, 1993, str. 19.

titeta, generišu nepravde i pretnje drugim etničkim i kulturnim grupama. Posmatrano kroz optiku intelektualnih krugova evropskih škola i jednog dela domaćih autoriteta povoljnije izglede za civilizacijski iskorak iz ideooloških predrasuda prošlosti obećava sve izvesnije učvršćivanje liberalnog modela multikulturalizma, kao mogućeg (kom-promisnog) rešenja između protivrečnih tendencija:

- podrške individualnim građanskim zahtevima (lična ostvarenja, unutrašnjost bića, subjektivnost);
- sociokulturoloških zahteva (vrednosti, stilovi života, privatna sfera); kao i
- zahtevima za identitetom (potreba za priznavanjem, afirmacijom posebnosti itd.).

Za bezbednost Srbije, kao multikulturalnog društva, neophodno je ostvariti pretpostavke za revitalizaciju „prvih“ – tradicionalnih vrednosti porodice i socijalnog kapitala kao društvene vrednosti, a zatim obrazovanja i državne uprave.

Nesporno je da sa interesima bezbednosti društva nije spojivo da se, jačanjem jednog identiteta, brišu obeležja multikulturalnosti društveno-političke zajednice, marginalizuje uloga javnosti ili favorizuje moć državne birokratije. Naspram težnje države da se širi i totalno kontroliše sve sfere društva, vredi uložiti više npora za izgradnju civilnog društva i građanskog identiteta. Sve upućuje na zaključak da, u uspostavljenom poverenju između ljudi, multikulturalizam može biti bogatstvo i doprinos dominantnoj kulturi društva i da se mogu ojačati transakcije i podsticati sve vrste kooperativnosti u državi i društvu.

Popis korišćenih i konsultovanih izvora

a) Knjige i studije

1. Avramov, Smilja, *Civilno društvo i nevladine organizacije*, Nova Evropa, Beograd, 2006.
2. Axford, Varrie i dr., *Uvod u politologiju*, Politička kultura, Zagreb, 2002.
3. Barry Buzan, *People, States and Fear: An Agenda for International Security Studies in The Post-Cold War Era*, Harvester Wheatsheaf, 2nd ed., London, 1991.
4. Blekburn, Sejmon, *Oksfordski filozofski rečnik*, prevod sa engleskog, Svetovi, Novi Sad, 1999.
5. Capotorti, Federico, *Studija o pravima osoba koje pripadaju etničkim, verskim i jezičkim manjinama*, UN: New York, 1991.
6. Collins, Alan, *Suvremene sigurnosne studije*, prevod sa engleskog, Politička kultura, Zagreb, 2010.
7. Divjak, Slobodan, *Problem identiteta: Kulturno, etničko, nacionalno i individualno*, Službeni glasnik, Beograd, 2006.
8. Frencis Fukujama, *Kraj istorije i poslednji čovek*, CID – Podgorica, 1997.

9. Frencis Fukujama, *Sudar kultura*, Zavod za udžbenike i nastavna sredstva, Beograd, 1997.
10. Frencis Fukujama, *Gradenje države*, Filip Višnjić, Beograd, 2007.
11. Gračova, Tatjana, *Sveta Rusija protiv Hazarije – Algoritmi geopolitike i strategije tajnih ratova svetske zakulise*, prevod sa ruskog, Sveta Rusija, Beograd, 2009.
12. Guskova, Jelena, *Jugoslovenska kriza i Rusija*, IMPP, Beograd, 1996.
13. Habermas, Jürgen, *Racionalnost i politika*, Srpska politička misao, Beograd, 1996.
14. Hantington, Semjuel, *Sukob civilizacija*, Izvori, Zagreb, 1998.
15. Kis, Janos, „Građenje nacije i iza toga“, u: Magda Opalski i Vil Kimlicka (ur.), *Može li se izvoziti liberalni pluralizam*, Beograd, 2002.
16. Kymlicka, Will, *Liberalism, Community and Culture*, Oxford: Clarendon Press, 1991.
17. Kymlicka, Will, *Multicultural Citizenship. Liberal Theory of Minority Rights*, Oxford: Clarendon Press, 1995.
18. Kimlicka, Vil, „Etnički odnosi i zapadna politička teorija“, *Habitus*, 1 (99), Novi Sad: Centar za multikulturalnost, 1999.
19. Kymlicka, Will, Opalski, Magda, *Can Liberal Pluralism Be Exported?*, Oxford: Oxford University Press, 2001.
20. Kimlicka, Wil, *Savremena politička filozofija*, Nova srpska politička misao, Beograd, 2009.
21. Kuznjecov, Vjačeslav Nikolajević, *Sociologija bezbednosti*, Московский государственный университет им. М. В. Ломоносова, Moskva, 2007.
22. Mancur Olson, *The Logic of Collective Action*, Harvard University Press, 1965.
23. Mucchielli, Roger, *La Subversion*, Bordas Paris C. L. C., Paris, 1976.
24. Mill, John Stuart, *O slobodi*, Filip Višnjić, Beograd, 1988.
25. Ostron, Vincent, *Politička teorija složene republike*, Informator, Zagreb, 1989.
26. Pašić, Najdan, *Uporedni politički sistemi*, Institut za političke studije FPN, Beograd, 1981.
27. Rawls, John, *Teorija pravde*, Službeni list – Beograd & CID – Podgorica, 1998.
28. Sesen, Saskia, *Gubitak kontrole? Suverenitet u doba globalizacije*, Beogradski krug, 2004.
29. Simeunović, Dragan, *Novi svetski poredak i nacionalna država*, Ogledi, Beograd, 1995.
30. Stanković Pejnović, Vesna, „Identitet i multikulturalizam nacionalnih država na Balkanu“, *Meridijani*, Matica crnogorska, jesen 2010.
31. Stiglitz, Joseph, *Protivrečnosti globalizacije*, SBM.x, Beograd, 2002.
32. Vasović, Vučina, *Savremeni politički sistemi*, Naučna knjiga, Beograd, 1987.
33. Volkov, Vladimir, *Dezinformacija, od trojanskog konja do interneta*, prevod sa francuskog, Naš dom & Age d'Homme, Beograd, 2002.
34. Wæver, Ole, *Societal Security: The Concept*, London, 1993.
35. Todorova, Marija, *Imaginarni Balkan*, Biblioteka XX vek, Beograd, 1999.
36. Taylor, Charles, „The Politics of Recognition“, u: Amy Gutmann (ed.), *Multicul-*

- turalism and the Politics of Recognition*, Princeton, NJ: Princeton University Press, 1994.
37. Džin Šarp, *Od diktature do demokratije – rušimo prepreke gradimo mostove*, prevod sa engleskog, Beograd, 1999.

b) Časopisi, dnevni listovi i veb stranice

1. *Novi magazin*, br. 88, 3. januar 2013.
2. <http://www.li.com>.
3. www.politika.rs, *Politika on-line*, 10. februar 2011.
4. *Politika*, 10. februar 2011.
5. www.larepubblica.it.
6. *La Repubblica*, 6. oktobar 2012.
7. www.ilpiccolo.it.
8. *Il Piccolo*, 6. oktobar 2012.
9. *Pečat*, br. 195/2011.

SECURITY MULTICULTURAL SOCIETY

SUMMARY: In the understanding of multiculturalism, European and Anglo-Saxon school, it is about a phenomenon that is related to modern processes in the economy, politics and culture. As such, the establishment is located in a neo-liberal vision of society development, revival and protection of social capital and multicultural values in it. This vision of multiculturalism, at the beginning of the XXI century, the practice is seen in two ways – as a challenge of civilization, but also as a threat to the security of society. Although there is no general consensus regarding the particularities of multiculturalism in contemporary society, as well as indicators of possible threats to the security of society, the paper starts from the socio-economic characteristics, inherent to the practice of liberal society, and threats to security such understandings of society and the state. In the case of this paper, we start from the question of cultural patterns in the structure of the threats of a multicultural society, in the change of ideology at the expense of individualism, collectivism, with a strong tendency to strengthen the identity of the factors of a pluralistic society. The focus in this paper is on the analysis of these issues in South Eastern Europe and the former Socialist Federal Republic of Yugoslavia in the past two decades. I appreciate that the expected results can help define the scientific forecasts of social development for the future. I believe that this work will be a contribution to the study of security as a contemporary social phenomenon in a very complex socio-economic and cultural processes. This paper is based on secondary sources, such as research contributions by prestigious schools in the world, from Habermas and Francis Fukuyama, Huntington and to one part of the works of local artists.

KEY WORDS: *culture, multicultural, identity, prosperity, well-being, social values, public good, civic identity, liberal society, social capital, security companies, security of the state.*

Mr Svetlana Lukić
Mr Slobodan Cvetković
Vojvodanska banka AD
Novi Sad

UDK 336.77/.78:631
Predmetni rad
Primljen: 15. 11. 2012.
Odobren: 15. 12. 2012.

RAZVOJNE BANKE KAO OSLONAC U KREDITIRANJU POLJOPRIVREDE

REZIME: Bez obzira na primetno ignorisanje realnosti, poljoprivreda predstavlja stratešku delatnost za srpsku ekonomiju, i ona je jedina privredna grana u kojoj imamo komparativne prednosti u odnosu na okruženje. S obzirom na svoje specifičnosti, kreditiranje poljoprivrede ne može biti prepusteno slobodnom komercijalnom bankarstvu. Komercijalno bankarstvo, kao i lizing kuće kao supsidijarna preduzeća banaka, nije se pokazalo kao zainteresovana strana u razvojnem kreditiranju poljoprivrede iz razloga njene rizičnosti i loših iskustava sa plasmanima koji su bili namenjeni poljoprivredi. Kreditiranje poljoprivrede mora za svoj oslonac imati državne razvojne banke koje neće funkcionalisati po principima profitabilnih finansijskih institucija nego po principu prelivanja propuštenog bankarskog profita u realan sektor. Osnovni problem razvojnih banaka su jeftini izvori sredstava, koji se na komercijalnom tržištu ne mogu obezbediti. Kao osnovni izvor sredstava koja će se kasnije transformisati u razvojne kredite prepoznaju se sredstva javnih preduzeća na svim nivoima vlasti. U tom kontekstu, razvojne banke bi bile samo posrednici u protoku državnih sredstava iz javnih preduzeća prema korisnicima kredita.

KLJUČNE REČI: *poljoprivreda, kredit, banka, razvoj.*

Uvod

Srbija je izrazito poljoprivredna zemlja i poljoprivreda je jedina delatnost u kojoj imamo komparativne prednosti u odnosu na druge zemlje u okruženju, kao i na zemlje Evropske unije. Kao osnovne podatke koji argumentuju navedeno možemo spomenuti da od ukupne površine na kojoj se Srbija rasprostire, i koja čini 8.840.000 hektara, poljoprivredno zemljište čini 5.734.000 hektara (0,56 ha/stanovniku), odnosno 64,9% ukupne teritorije, dok se obradivo zemljište prostire na 4.867.000 hektara (0,46 ha/stanovniku), odnosno na 55,1% ukupne površine. Sem navedenog, jako je važno navesti postojanje veoma povoljnih klimatskih i pedoloških uslova, kao i postojanje široke mreže kanala koja omogućava navodnjavanje čak 1/3 ukupno obradivih površina.

Bez obzira na navedene komparativne prednosti, poljoprivreda danas nije nosilac državnog ekonomskog razvoja jer se prema njoj ne postupa kao prema strateškoj delatnosti. Posledica toga je nekonkurentnost naših proizvoda na evropskom tržištu i izostanak značajnije proizvodnje proizvoda iz više faze prerade.

Kao ključni problem poljoprivrede hronično se navodi pitanje subvencija, koje i jesu bitno pitanje, ali smatramo da je mnogo važnije i problematičnije pitanje načina i izvora finansiranja poljoprivrede, koje se danas svelo na puko komercijalno bankarstvo. Drugi isto tako važan problem jeste shvatanje poljoprivrede. Pod poljoprivredom se kod nas podrazumeva samo primarna poljoprivredna proizvodnja, a poljoprivreda i poljoprivredni lanac u stvari počinju sa primarnom proizvodnjom a završavaju se sa robom na rafovima supermarketa.

Specifičnosti kreditiranja poljoprivredne proizvodnje

Poljoprivredna proizvodnja, a pre svega njen primarni deo, po mnogo čemu se razlikuje od ostalih vrsta proizvodnji i ostalih delatnosti, a te razlike proističu iz samog karaktera poljoprivrede. Nažalost, te specifičnosti nisu privlačne za finansijere/kreditore koji, po pravilu, traže brzu i sigurnu zaradu. Na želeći da se bavimo specifičnostima poljoprivredne proizvodnje, navešćemo samo njene najosnovnije karakteristike koje dominantno utiču na potreban način finansiranja poljoprivrede:

1. Biološki karakter proizvodnje i uticaj prirodnih faktora na rezultate proizvodnje.
  - Ova specifičnost poljoprivrede čini je nepredvidivom i potpuno zavisnom od prirodnih uslova. U tom kontekstu, posledice eventualno nepovoljnih vremenskih uslova trpe i prerađivači i potrošači, kroz smanjenu ponudu i kasnije veće cene gotovih proizvoda. Navedena specifičnost se iz ugla poslovnih banaka vidi kao rizik koji je potrebno obezbediti putem dodatnih kolaterala koji su prihvatljivi za banku.
2. Sezonski karakter proizvodnje utiče na to da poljoprivrednici nisu u mogućnosti da svoje obaveze prema bankama izmiruju mesečno, već prema dinamici koju diktira uspostavljena struktura proizvodnje. Kroz mesečno izmirivanje obaveza putem kreditnih anuiteta banke prate likvidnost svojih korisnika kredita, dok odustajanje od principa mesečnog plaćanja obaveza izlaže banke većem riziku nego što je potrebno i, po pravilu, to rezultira i većom kamatnom stopom, koja se pravda povećanim rizikom poslovanja.
3. Spor obrt kapitala. – Obrt kapitala u ratarskoj proizvodnji iznosi 0,9, s tim da je, ako naplatu robe uzmemo kao završetak jednog obrta, obrt kapitala u našim uslovima čak i do 0,8. Ovako dug proizvodni proces zahteva njemu primeren period korišćenja kreditnih sredstava i period dospeća kamata na naplatu. Za banke, kao izrazito profitabilne institucije, prihvatljiv je što veći koeficijent obrta kapitala jer se time povećava mogućnost kratkoročnog predviđanja događaja i smanjuje se rizik plasmana. Prehrambena i prerađivačka industrija, kao karike u poljoprivrednom lancu, imaju za banke prihvatljiv koeficijent obrta kapitala, ali njihovo funkcionisanje je direktno zavisno od primarne poljoprivredne proizvodnje.
4. Neujednačena ekonomska opravdanost (efikasnost i efektivnost) između pojedinih linija proizvodnje. – Banka koja bi suštinski bila vezana za poljoprivrednu moralu bi da poštuje i uvažava razlike između efektivnosti i efikasnosti u proiz-

vodnji žitarica, industrijskog bilja, krmnog bilja, povrtarske proizvodnje, stočarske proizvodnje, proizvodnje voća itd. Zbog različite „isplativosti pojedinih linija proizvodnje, banke koje za ciljnu grupu komitenata imaju poljoprivrednu moraju da razviju ‘sistem selektivnih kamatnih stopa’“. U sistemu selektivnih kamatnih stopa linije poljoprivredne proizvodnje bile bi opterećene za njih prihvatljivom kamatnom stopom, a to je ona stopa koja omogućava kreditiranoj proizvodnji da ostvari zadovoljavajuću ekonomičnost, s tim da u isto vreme banka od plasirane kamatne stope ostvari zadovoljavajuću dobit. Ovakav pristup kreditiranju poljoprivrede nije realno očekivati od komercijalnih banaka.

5. Ulaganje u višegodišnje zasade i u osnovno stado, što predstavlja razvojno ulaganje, zahteva kreditiranje na duži niz godina, uz grejs period od tri do četiri godine. Ovakva potreba kreditiranja je u suprotnosti sa interesima privatnih poslovnih banaka, pa se od njih i ne može očekivati da svojom kreditnom politikom pomognu razvoju voćarstva, stočarstva, hmeljarstva, vinogradarstva i ostalog.

Sem navedenog, domaća poljoprivreda trenutno tehnički i tehnološki dosta zaostaje za poljoprivredom Evropske unije. Posledica toga je nemogućnost pune afirmacije domaće poljoprivrede na navedenom tržištu, a rešenje je ulaganje u razvoj kvaliteta i standarda koji su potrebni kako bi se uopšte dobila mogućnost ozbiljnijeg izvoza na evropsko tržište.

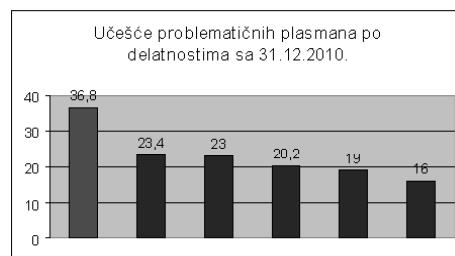
Zbog svih navedenih i nenavedenih rizika finansiranja poljoprivrede, kao i zbog njene tehničko-tehnološke zaostalosti, komercijalne banke i lizing kuće u Srbiji nisu spremne da značajnije podrže razvoj poljoprivrede, što je potpuno razumljivo jer se radi o privatnim bankama kojima je sopstveni profit imperativ bez alternative. Trenutno među bankarskim plasmanima možemo u tragovima sresti kratkoročno finansiranje poljoprivrede koje je namenjeno održavanju tekuće likvidnosti, dok razvojno kreditiranje praktično i ne postoji. To možemo videti i na primeru lizing kuća koje su supsidijarna preduzeća banaka i koja sprovode kreditnu politiku banaka prema delatnostima i prema objektima finansiranja za koje banka proceni da su rizičniji. Da su lizing kuće samo sateliti banaka može se videti i iz vlasničke strukture dela lizing kuća.

R. br.	Lizing kuća	Većinsko vlasništvo
1.	CA Leasing	Credit Agricole banka
2.	EFG Leasing	EFG banka
3.	Hypo Leasing	Hypo banka
4.	Intesa Leasing	Banca Intesa
5.	NBG Leasing	NBG banka
6.	NLB Leasing	NLB banka
7.	OTP Leasing	OTP banka
8.	Pireus Leasing	Pireus banka
9.	Raiffeisen Leasing	Raiffeisen banka
10.	S Leasing	Erste banka

Zašto Banke beže od ozbiljnijeg finansiranja poljoprivrede može se videti i u pregledu učešća spornih plasmana banaka zaključno sa 30. junom 2012. godine. Tu se jasno može videti da je čak 36,8% plasmana poljoprivredi sporno. Kada kažemo da je sporno, smatramo da korisnici kredita kasne u izmirivanju svojih obaveza više od 90 dana.

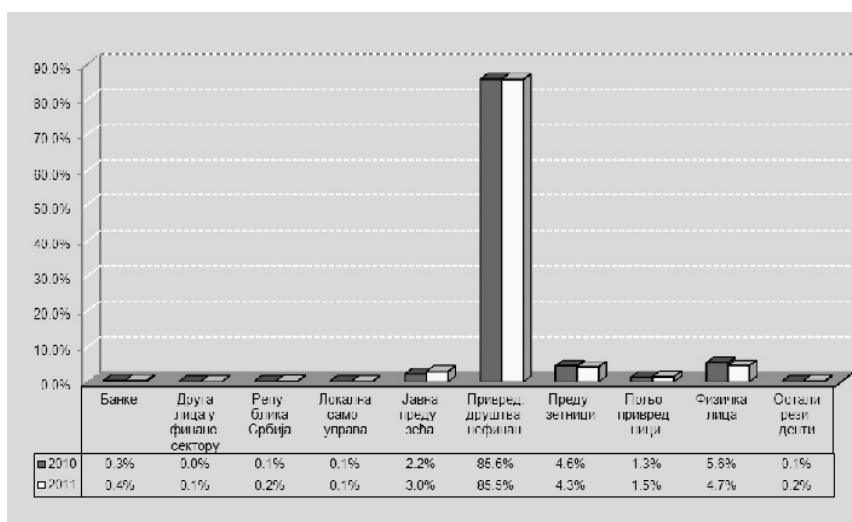
Tabela/Grafikon 1. Učešće problematičnih plasmana po delatnostima zaključno sa 30. junom 2012.

Delatnost	%
Poljoprivreda	36,8
Nekretnine	23,4
Prerađivačka industrija	23
Trgovina	20,2
Gradevina	19
Hotelijerstvo	16

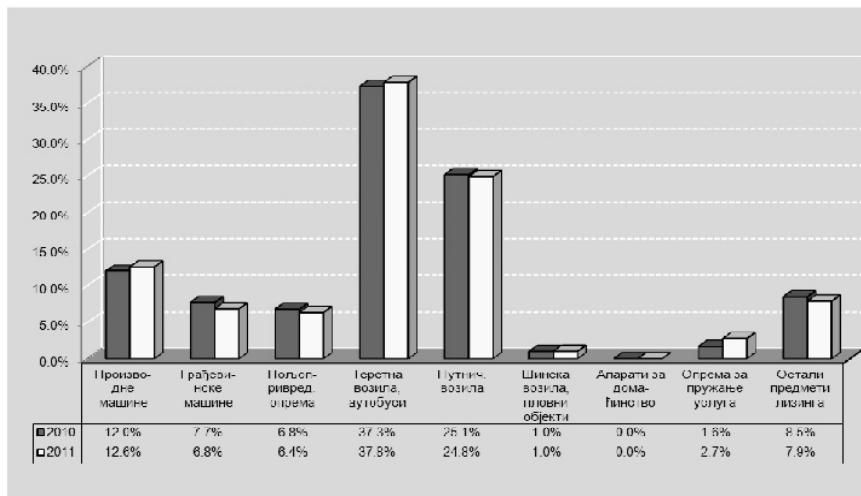
U strukturi plasmana lizing kuća prema primaocima lizinga, u 2012. godini poljoprivrednici su učestvovali sa svega 1%. Raspodela lizing aranžmana prema primaocima lizinga u 2012. godini bila je sledeća:

- privredna društva koja ne pripadaju finansijskom sektoru – 85,5%;
- fizička lica – 4,7%;
- preduzetnici – 4,3%;
- javna preduzeća – 3%;
- poljoprivrednici – 1%.

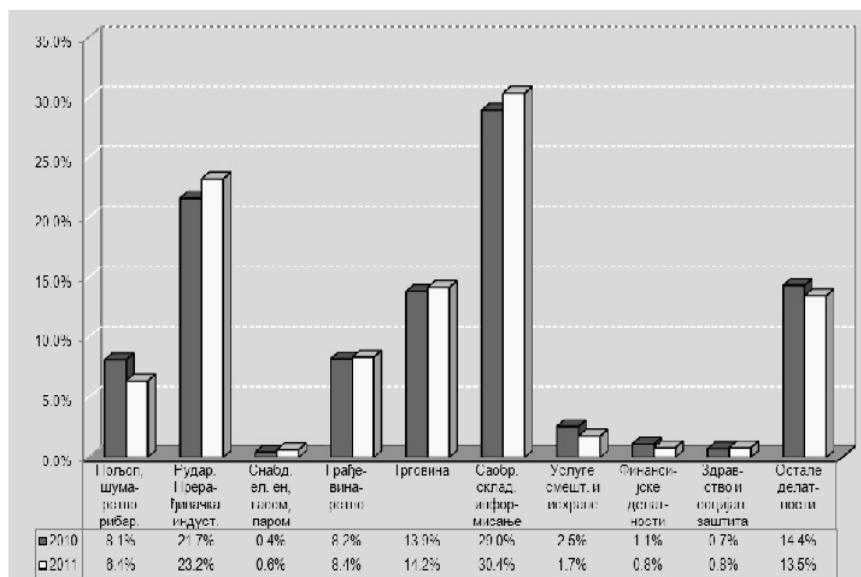
Grafikon 2. Struktura plasmana prema primaocima lizinga

U strukturi plasmana lizing kuća prema predmetu lizinga učešće poljoprivredne opreme je sa 6,8% u 2011. palo na 6,4% u 2012. godini. Struktura plasmana lizing kuća prema predmetu lizinga u 2012. godini data je na grafikonu 3.

Grafikon 3. Struktura plasmana prema predmetu lizinga

Što se tiče sektorske strukture plasmana, najznačajnija negativna promena odnosi se na poljoprivredu, šumarstvo i ribarstvo, gde je sa 8,1% učešća u 2011. godini ono u 2012. palo na 6,4% učešća. Sektorska struktura plasmana lizing kuća u 2012. godini predstavljena je na grafikonu 4.

Grafikon 4. Sektorska struktura plasmana

Neophodnost postojanja razvojnih banaka

Na osnovu svih prethodno prezentovanih pokazatelia jasno je da komercijalne banke nisu adresa na koju treba kucati radi kvalitetne finansijske podrške poljoprivredi. S obzirom na to da je poljoprivreda u svim državama strateška delatnost koja se subvencionije i obilato pomaže od strane države kako bi se što manje zavisilo od uvoza, državne razvojne banke su jedine finansijske institucije koje mogu biti suštinska finansijska potpora razvoju poljoprivrede. Kao neke od osnovnih premissa funkcionisanja razvojne ili razvojnih banaka koje bi podupirale poljoprivrednu možemo navesti sledeće:

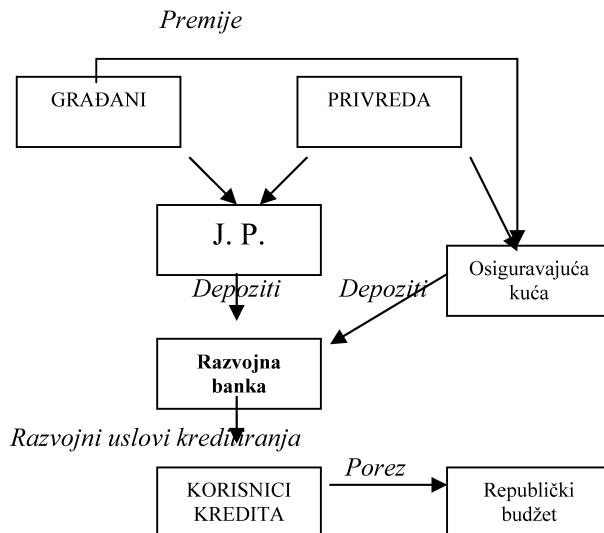
- primarni objekat finansiranja moraju biti razvojni projekti koji za rezultat imaju povećanje izvoza, povećanje društvenog bruto proizvoda i povećanje zaposlenosti;
- sekundarni objekat finansiranja moraju biti obrtna sredstva za tekuću proizvodnju u delatnostima koje su od strane države proglašena za strateška;
- razvojna banka mora finansirati infrastrukturne objekte koji doprinose ekonomskom i kvalitativnom poboljšanju života u lokalnim zajednicama. Tu možemo navesti melioracione sisteme, gasifikaciju, odbrambene nasipe, putnu mrežu i ostalo;
- razvojna banka mora ostvarivati minimum profita kako bi se preostali deo profita prelio u realan sektor;
- razvojna banka sredstva mora plasirati na duže rokove i po kamatnim stopama koje su umnogome konkurentnije od uslova kreditiranja komercijalnih banaka;
- razvojna banka se ne sme baviti komercijalnim bankarstvom;
- razvojna banka se ne sme baviti *retail* poslovanjem jer bi na taj način ušla u polje komercijalnog bankarstva kroz razvoj sopstvene mreže poslovnica.

U Srbiji je postojala Razvojna banka Vojvodine, koja je nastala na dobrim idejama i čiji je strateški interes trebalo da bude poljoprivreda. Ono što se pokazalo kao ključni problem u funkcionisanju Razvojne banke Vojvodine, i što se prepoznaje kao potencijalni problem i u budućoj razvojnoj banci Srbije, jesu izvori sredstava i njihova cena. Razvojna banka Vojvodine nije imala dovoljno razvojnih izvora finansiranja, pa je u ponudi imala štednju, gde su kamatne stope na dinarska sredstva iznosile 8–12% (1–12 meseci), dok su na deviznu štednju kamatne stope iznosile 2,7–4,8% (1–12 meseci).

Navedena komercijalna visina kamatnih stopa na štednju onemogućila je razvojne uslove kreditiranja zato što su kamate na štednju bile visoke i što su za posledicu imale najmanje duplo veće kamate na kredite, a drugi razlog je taj što je štednja bila dominantno kratkoročna, što je za posledicu imalo isključivo kratkoročno kreditiranje.

Kao osnovni zaključak i problem nameće se pitanje izvora finansiranja. Ono ne može biti budžetsko jer je jednokratno i nepouzdano, što se moglo videti na primeru Razvojne banke Vojvodine, već mora biti tržišno. Izvori finansiranja moraju biti

tržišni, a kao jedini realni izvor finansiranja kod razvojnih banaka nameću se javna preduzeća, i to na svim nivoima vlasti. Osnovna šema funkcionisanja razvojnih banaka bila bi sledeća:

Grafikon 5. Dijagram funkcionisanja razvojnih banaka

1. Građani i privreda redovno uplaćuju svoje obaveze prema javnim preduzećima.
2. Javna preduzeća moraju imati svoje račune isključivo u razvojnoj banci i moraju se odreći kamata na depozite.
3. Građani i privreda svoje premije osiguranja uplaćuju u osiguravajuću kuću čiji je osnivač razvojna banka.
4. Sredstva od premije su beskamatni depoziti osiguravajuće kuće u razvojnoj banci.
5. Sredstva javnih preduzeća i sredstva iz osiguravajuće kuće razvojna banka plasira korisnicima kredita po kamatnoj stopi koja omogućava banci minimalan profit neophodan za samoodrživost banke.
6. Dobiti od kamate na depozite kojih su se odrekla javna preduzeća i osiguravajuća kuća i dobit koje se banka odrekla kroz spuštanje svojih aktivnih kamatnih stopa prelivaju se u realan sektor.
7. Prelivena dobit u realan sektor vraća se u budžet kroz poreze (PDV, porez na dobit, porez na plate).

Suština navedenog funkcionisanja razvojne banke jeste da se postojeća državna sredstva, koja trenutno u cilju postizanja sopstvenog profita u najvećem delu koriste komercijalne banke u stranom vlasništvu, upotrebe za finansiranje državnih ekonom-

skih interesa. Uloga razvojne banke je samo u transferu državnih sredstava prema krajnjim korisnicima tih sredstava.

Predstavljena šema funkcionisanja nije funkcionalna u periodu poslovanja Razvojne banke Vojvodine jer su sredstva javnih preduzeća bila razasuta po komercijalnim bankama i dobit se zadržavala u javnim preduzećima (kamate po depozitima) i u bankama, a na štetu krajnjih korisnika kredita. Po predstavljenom konceptu, najviše trpe korisnici skupih kredita i budžet koji se ne puni od korisnika kredita, a na dobiti su banke koje nisu u sistemu PDV-a i koje porez na dobit veoma lako artikulišu kroz sistem klasifikacije bilansne i vanbilansne aktive (izbegava se plaćanje poreza na dobit).

Dokle god izvori finansiranja ne budu kvalitetno rešeni razvojne banke će poslovati na komercijalnim principima, i to neće biti nikakav novi kvalitet u finansijskom i bankarskom sistemu Srbije.

Zaključak

Postojanje državnih banaka koje podržavaju razvoj strateških ekonomskih interesa nije novina već praksa u svim razvijenijim zemljama. U težnji ka približavanju tržištu Evropske unije uspostavljanje državne razvojne banke, u pravom smislu reči, predstavlja imperativ koji nema ekonomski opravданu alternativu. Alternativa predstavlja komercijalno bankarstvo koje je vođeno isključivo ličnim interesima, a i ako postoje neki širi interesi oni nama nisu naklonjeni jer je najveći broj banaka u Srbiji u stranom vlasništvu, i to baš iz zemalja kojima mi želimo da budemo konkurenti.

Uloga razvojne banke nije kratkoročne prirode i rezultati njenih delovanja neće biti odmah niti brzo vidljivi. Pravi rezultati rada i delovanja razvojne banke, koja kao strateškog partnera ima poljoprivrednu, biće vidljivi tek nakon pet godina. To je minimalan period koji je potreban da bi se spora poljoprivredna proizvodnja transformisala u intenzivnu proizvodnju proizvoda viših stepena finalizacije sa usvojenim kvalitetima i standardima diktiranim od strane tržišta Evropske unije.

Literatura

1. Andrić, J. (1991). *Troškovi i kalkulacije u poljoprivrednoj proizvodnji*, Poljoprivredni fakultet, Beograd.
2. Babović, J., Tomić, D. (1998). *Koncept finansiranja poljoprivrede u uslovima tržišne orientacije*, Ministarstvo poljoprivrede, šumarstva i vodoprivrede Republike Srbije i Institut za ekonomiku poljoprivrede, Beograd.
3. Bjelica, V. (1997). „Problemi finansiranja agrarne proizvodnje – (ne)aktuelna tema“, zbornik radova sa naučnog skupa *Troškovi, cene i pariteti u poljoprivredi Srbije*, Novi Sad.
4. Bjelica, V., Vasiljević, Z., Vasić, Lj., Doroški, N., Njegovan, Z., Tomić, R.,

- Radmilović, S. (1998). *Koncept finansiranja poljoprivredne proizvodnje u uslovi ma tržišne orijentacije privrede*, Institut za ekonomiku poljoprivrede, Beograd.
- 5. Jakovčević, K. (1994). *Teorija troškova*, Ekonomski fakultet, Subotica.
  - 6. Vasiljević, A. (2001). „Influences of the Specific Agricultural categories to Conditions of Crediting“, 43rd Georgikon Napok Scientific Conference, Keszthely.
  - 7. Vasiljević, A. (2008). *Finansijski menadžment u poljoprivredi*, Mediterran Publishing, Novi Sad.
  - 8. Vasiljević, A. (2009). *Upravljanje rizicima*, Mediterran Publishing, Novi Sad.
  - 9. Vasiljević, A., Radović, M., Maroš, M. (2010). *Finansijski menadžment*, Symbol, Novi Sad.
  - 10. Vunjak, N. (1994). *Finansije i menadžment*, Ekonomski fakultet, Subotica.
  - 11. Vunjak, N., Kovačević, Lj. (2006). *Bankarstvo*, Ekonomski fakultet, Subotica.
  - 12. www.nbs.rs (30. april 2012).

DEVELOPMENT BANKS AS A MAINSTAY IN AGRICULTURE LENDING

SUMMARY: Regardless noticeably ignoring reality agriculture is a strategic activity for the Serbian economy, and it is the only economic sector in which we have comparative advantages in relation to the environment. Due to its specificity, lending to agriculture can't be left to the free commercial banking. Commercial banking and leasing companies as well as subsidiary companies of banks, have not proved to be an interested party in the development of agricultural credit, given its risk and because of bad experiences with placements that were for agriculture. Lending to agriculture must have the support of your government development banks will operate according to the principles of profitable financial institutions rather than by the principle of spillover missed banking profits in the real sector. The basic problem of development banks are inexpensive sources of funds to the commercial market can't provide. As a primary source of funds that will later be transformed into development loans, are recognized of public enterprises companies at all levels of government. In this context, the development banks would be the only intermediaries in the flow of state funds from public enterprises by the borrowers.

KEY WORDS: *agriculture, loan, bank, development.*

Мр Станимир Ђукић
Министарство унутрашњих послова
Републике Србије
Београд
stanimirdj@hotmail.com

UDK 336.76(497.11)
UDK 338.124.4(497.11)
Оригинални научни рад
Примљен: 15. 11. 2012.
Одобрен: 15. 12. 2012.

УТИЦАЈ БЕРЗАНСКИХ МАНИПУЛАЦИЈА НА УСПЕШНОСТ ПОСЛОВАЊА ПРИВРЕДЕ У УСЛОВИМА СВЕТСКЕ ЕКОНОМСКЕ КРИЗЕ

САЖЕТАК: Берзанске манипулације на савременим финансијским тржиштима у великој мери утичу на успешност пословања привредних друштава. И у теоријском и практичном смислу, заинтересованост читавог низа стјекхолдера одувек је изазивала успешност пословања трговачког друштва. Зато се при анализи индикатора по појединим подручјима (за које се сматра да указују на успешност пословања), користе: подаци из финансијских извештаја конкретног предузећа које је предмет анализе, затим општи икуствени подаци (који служе као икуствена мера) и, најзад, екстерни подаци из других предузећа сродне групације којој припада и анализирано предузеће. Привреде свих држава у свету су углавном суочене са оштротом финансијском и економском кризом, која није задесила светску привреду још од периода велике депресије из тридесетих година XX века. Стане привредног и јавног сектора у Србији, поред проблема које је до садашњи начин привређивања оставио као последице, је и последица светске економске кризе, која је захватила углавном цео свет. Највећи проблем који једнако погађа јавна и предузећа других облика својине у Србији јесте висок ниво задужености, текућа неликвидност, недостатак инвестиција и извршена или најављена отпуштања радника. Могло би се рећи да је проблем незапослености највећи проблем у Србији, поред недовољног нивоа инвестицирања. Као могуће привредне гране које би могле да покрену смањење незапослености, раст инвестиција и, на крају, раст потрошње, односно развој домаће привреде, наводе се грађевинарство, пољопривреда, енергетика и инфраструктура. Иако неки статистички подаци говоре о завршетку кризе у Србији, неки економисти сматрају да ће тек када се тренд незапослености заустави привреда ући у период изласка из рецесије.

Кључне речи: берзе, манипулације, правила манипулисања, методе манипулисања, привреда, економска криза, рецесија, незапосленост.

1. Увод

Уколико привредна друштва послују у окружењу типичном по високом степену корупције и манипулација (берзанских и рачуноводствених) може се говорити о њиховом изразито неуспешном пословању, које има за последицу обарање њихове укупне тржишне вредности на „непристојан“ ниво. Има

ли бољег примера (који ће поткрепити ову констатацију) од лоше позиције берзанског тржишта Србије. Наиме, на Београдској берзи котира око 1.800 српских компанија (од којих су неке значајне, капитално јаке компаније са ликвидним акцијама, али има и оних беззначајних, мерено капиталом и резултатима пословања, па чак и оних којима прети стечај), чија је укупна тржишна вредност, крајем 2009. године, износила око врло скромних 10 милијарди €. Међутим, пође ли се од чињенице да је код непликвидних акција доста компликовано утврдити стварну тржишну цену, реална тржишна цена поменутих 1.800 компанија сигурно је значајно нижа. Величину укупне тржишне вредности српских компанија тестираћемо служећи се методом компарације. Наиме, упоредићемо тржишну вредност само једне хрватске компаније, „ХТ-Р-А”, са укупном тржишном вредношћу 1.800 српских компанија.

О лошем стању берзанског тржишта Србије индицира, дакле, тржишна вредност Хрватског телекома са укупном тржишном вредношћу од 3 милијарде €, наспрот око 10 милијарди € укупне тржишне вредности 1.800 српских компанија. Највеће учешће у тржишној капитализацији, посматрано по секторима, односи се на сектор производње прехранбених производа, пића и дувана (са око 2 милијарде €), затим сектор финансијског посредовања (са 2,2 милијарде €). Тржишна капитализација фирм које чине индексну корпу Belex 15 је око 900 милиона €.

Глобална криза је указала на висок степен корелације у савременој глобалној привреди. Практично ниједна привреда није остала ван домаћаја кризе, укључујући и српску привреду, а посебно јавна предузећа, која у свакој држави запошљавају велики део становништва. Тиме је феномен кризе указао на слабости глобализације. Престанком дотадашњих извора финансирања осетно је смањен обим светске трговине, што је посебно погодило државе које су свој привредни развој заснивале на извозу. Мултилатерална трговинска либерализација је доведена у питање, чиме су ојачали знакови деглобализације. Неолиберално уверење у исправност *laissez-faire-a* (слободног тржишта), као доминантног водећег принципа организације тржишта, доведено је у питање. Светска криза је указала на ограничења преобимне тржишне либерализације, јер тржиште препуштено само себи не може да пружи ниједној држави остварење ширих друштвених интереса.

2. Берзе – специјализована тржишта хартија од вредности

Под појмом берза подразумева се стално место трговања на којем се, према строго одређеним правилима и узансама, али и временским секвенцама, купује одређена роба. Сам назив берза има више тумачења: неки сматрају да потиче од француске речи *bourse*, која је означавала место где су се састајали трговци још почетком XV века, неки од италијанске речи *borsa*, што значи кеса или новчаник, трећи сматрају да овај термин води порекло од грчке речи

byrsa, што представља одерану кожу, а неки мисле да назив води порекло од имена богате породице *Van der Burse* из Брижа, испред чије куће се у средњем веку налазила једна од првих берзи. Према томе, први трагови организованих берзи јављају се у XV веку. Међутим, модерне берзе, какве данас познајемо, почињу свој развој крајем XVIII века. Предмет трговања на берзи мора да буде типизиран и стандардизован тржишни материјал како би његова трговина била једноставна, брза и ефикасна. То омогућава одсуство предмета трговања са места на коме се тргује. Правила трговања на берзи проистекла су из обичајног трговинског права и уобличавала су се заједно са постепеним настанком берзе током развоја тржишта и тржишних односа. Квалитет функционисања берзе као значајне компоненте тржишта капитала, односно финансијског тржишта, зависи у великој мери од извора, тј. која се средства трансформишу у хартије од вредности. Значај и ефикасност берзе зависиће пре свега од тога којим ће интензитетом и у којем обиму бити ангажовани финансијски потенцијали из штедње и из других извора (Целетовић, 2006: 173).

Да би механизам берзе играо све већу улогу у мобилисању националне штедње потребно је да држава, најпре кроз регулативне мере у домену пореза, заштитом инвеститора, побољшањем транспарентности тржишта, створи повољан општи амбијент за инвестирање у хартије од вредности. Под претпоставком да је у домену регулативе обезбеђена атрактивност улагања у хартије од вредности, за фактичку експанзију берзе од пресудног значаја су: 1) привредна експанзија уз снажан економски раст; 2) повећање стопе штедње сектора становништва; 3) отклањање фундаменталних узрочника инфлаторних тензија; и 4) стабилизовање стопе инфлације на релативно ниском нивоу. Предмет куповања и продаје на берзама могу бити новац, девизе, хартије од вредности и роба. Све берзе се могу поделити на: **берзе ефеката, новчане берзе, девизне берзе и робне или продуктне берзе.** Берзе ефеката – део финансијског тржишта на којем се тргује финансијским капиталом (акцијама, обвезницама, цертификатима) представља специјализовано тржиште капитала на којем се врши комисиона продаја хартија од вредности *дугорочног карактера*. Новчане берзе представљају део финансијског тржишта на којем се купују и продају *краткорочна новчана средства и краткорочне хартије* од вредности које се котирају на њему. На девизним берзама се врши куповина и продаја девизних средстава и утврђује девизни курс као цена девизе. Основне карактеристике берзи ефеката су следеће: 1. берзански послови се обављају посредством представника или посредника, или непосредно међу члановима берзе; 2. чланови берзе могу бити само регистровани берзански трговци или берзански посредници; 3. на берзи се ради по одређеним, унапред утврђеним правилима; 4. берзански послови подлежу контроли берзанских органа и управе, као и надзору државе и њених органа; 5. послови су организовани на најбржи могући начин путем увођења електронских система. Без обзира на тип и организациону форму, све берзе ефеката имају следеће органе: а) органе руковођења или

пословодне органе; б) комисију за регистрацију ефеката; в) коморе, односно удружења банкарских маклера; и г) берзанску арбитражу и суд части.

У историјском развоју берзи искристалисала су се три основна типа берзи ефеката. У *англосаксонском систему* берзе су самостална удружења њихових чланова, која су независна од државе у свом управљању. Држава задржава право строге контроле њиховог пословања у циљу обезбеђења поштене и уређене трговине. На таквим берзама чланови берзе су истовремено и учесници у котацијама, било као трговци, било као посредници. Типични представници овог типа берзе су Лондонска и Њујоршка берза.

У *романском систему* берзе су државне установе, тј. службе које немају својство правног лица. Државни службеници имају искључиво право посредовања у трговини берзанским материјалом, те се свако неовлашћено бављење њиховим послом сматра кривичним делом. Берзански посредници су професионалци који не смеју да врше берзанске послове за свој рачун, нити да се баве било којим другим занимањем. Представници овог система су берзе ефеката у Француској и Италији.

У *германском систему* берзе имају статус акционарског друштва или удружења чланова у својству правног лица. Берзе овог типа оснива држава, која организује контролу, управљање и руковођење берзом, због чега се још и називају полујавните берзе. Представљају мешавину англосаксонског и романског система берзи. Представници овог типа берзе су берзе у Немачкој, Швајцарској и Аустрији. Сва три система организовања берзи у свету имају одређене предности и мање, које указују на то да не постоји један супериоран систем берзанског организовања.

У САД постоје две централне националне берзе смештене у Њујорку и више локалних и регионалних берзи широм земље. Највећа и главна национална берза је Њујоршка берза – *NYSE (New York Stock Exchange)* или тзв. „*Big Board*“. На њој се, по правилу, котирају акције великих предузећа са дугом пословном традицијом. Укупан број котираних акција на NYSE креће се око 1.500, а просечани дневни промет превазилази 200 милиона деоница (Шошкић, 2007).

Механизам трговања на берзи

Берза се у тржишним економијама јавља као централна институција економског механизма, преко којег пулсира укупан привредни живот. Она представља барометар стања привреде и главни индикатор конјунктуре у привреди. Она омогућава власницима капитала да свој капитал уложе уносно, а инвеститорима да дођу до свежег капитала. На берзама се може трговати само хартијама од вредности које су примљене на листинг берзе. Сама трговина на берзи је изузетно динамична и, за неупућене, доста неразумљива. Споразумевање се врши одређеним гестикулирањем руку у дворани, са тачно утврђеним сигналима; тако, нпр., отворена шака значи продато, длан окренут лицу значи куповину акција итд. Компанија се означава посебним гестом, док

се бројеви шифрирају прстима. Када се ускладе понуда и тражња одређене компаније трансакција је закључена. То се одмах региструје на посебној та-статури и усмерава у централни компјутер, где се курс акција показује на зидном семафору.¹ Подаци о трансакцијама се сређују и служе за израчунавање укупног индекса берзанског промета – упросечених цена свих акција на берзи. О обављеној трансакцији обавештава се купац који је изразио жељу за куповином одређене акције. Савремене берзе су дематеријализоване па купац не добија акције већ потврду о власништву, док акције остају у трезору, односно централном депоу.

Берзански индекси

У савременим условима пословања берзи постоји велики број показатеља који одсликавају њихову квалитативну страну.² Међутим, као базични показатељ развијености и стања неке берзе користе се берзански индекси.

Индекси су индикатори тржишта који се рачунају као пондерисани просек цена и обима трговине акцијама (обвезницама). Овај пондерисани просек, који представља тржишну капитализацију у одређеном временском периоду (најчешће дневну), дели се са одговарајућим износом капитализације на дан када је индекс конструисан, а добијени износ множи се арбитрарно утврђеном почетном вредношћу индекса (обично – 100). Индекси се сматрају за репрезентативније показатеље тржишних кретања од обичних просека. Колики је значај индекса видимо из чињенице да се они у формулисању економске политike у САД третирају као водећи индикатори тржишта уопште, чије кретање 3–4 месеца претходи одговарајућим кретањима у привреди. Основна карактеристика тржишних индекса јесте да они не говоре како ће се цене кретати у будућности, већ показују колико су цене акција промењене у односу на претходни период, тј. ти индекси имају *ex post*, а не *ex ante* карактер.

3. Појам и претпоставке берзанских манипулација у привреди

Значај послова који се обављају на берзама за националну економију намеће потребу да се законском регулативом забране трансакције које имају за циљ непосредан утицај на понуду и тражњу, односно цену финансијских инструмената на берзи. Такође, забрањено је коришћење инсајдер информација. Историја берзи познаје низ манипулативних облика којима се плански утиче

¹ М. Џелетовић, *Финансијска тржишта*, Беопринт-Петровић, Београд, 2006.

² Постоји око 70 различитих критеријума – време салдирања, транспарентност, ликвидност, висина тржишне капитализације, висина трансакционих трошкова, број листингованих хартија, колебљивост на берзи итд.

на трговину ради реализације профита који не одговара тржишним условима. После велике економске кризе донети су многи прописи у циљу повећања сигурности берзанског пословања.

Неки од значајнијих облика **манипулација** (*преварних радњи*) на берзама су:

1. Фиктивна продаја (*Wash Sale*) је трансакција у којој нема промене власништва над финансијским инструментом који се размењује. Фиктивна продаја је облик берзанске манипулације која, у ствари, и не представља праву продају, јер хартије од вредности не мењају власника. Власник акције споразумева се са купцем да изврше симулирану купопродају по цени која је изнад преовлађујуће на тржишту. Оваква трансакција на тржишту ствара привид активности, тако да може да наведе друге инвеститоре на улагања, пошто је створена илузија да цена акције расте.

2. Гласине (*Rumors and Tips*) – ако су намерно лансиране могу изазвати раст или пад цена акција. Гласине су усмерене на оцену из „добро обавештених извора“ да треба куповати или продавати одређени финансијски инструмент због добрих пословних резултата, предстојећег повећања дивиденди, нових послова, фузија.

3. Супротни налози (*Matched Orders*) су облик утицаја на цене који врше инвеститори истовременим давањем налога за куповину и продају исте акције. Налози се дају већем броју брокера, тако да се ствара привид трговине. Сврха овог типа трансакције је у томе да се распродадују залихе акција по вишој цени од цене по којој су куповане. Он може бити усмерен на иницирање пада цене (*Vear market*), када учесник у трговини продаје велике блокове акција на кредит, проузрокујући пад цене, а затим купује по нижој цени да би покрио кратку позицију. Овај механизам постоји и код растућег тржишта (*Bull market*), када учесник у трговини купује велики број акција изазивајући раст цена, а онда приступа продаји залиха по вишој цени.

4. Корнер (*Corner*) представља креирање монополске ситуације у располагању одређеним финансијским инструментом, тако да га инвеститори морају куповати искључиво од монополског власника и по вишој цени. Ретко када се корнер јавља као резултат нормалних околности, јер је најчешће вештачког карактера. Формирање вештачког корнера има три фазе: 1) куповина свих расположивих акција једног емитента; 2) креирање околности које изазивају масовну продају на кредит; и 3) контрола испоруке позајмљених акција које су продате на кредит. Ценовни манипулатори тако могу остварити велику добит. Или, пак, могу створити корнер у нади да ће ухватити у замку продавца који је заузeo кратку позицију и који мора да набави акције како би испунио обавезу из уговора. Коришћење оваквих трансакција забрањено је на свим добро организованим берзама.

5. Талисање (*churning*) представља злоупотребу клијентовог поверења за личну корист брокера, који честим и великим трансакцијама, које су несразмерне величине и природи клијентовог рачуна, остварује велику зараду. Брокери остварују профит од талисања јер они зарађују провизију на сваку куповину и продају, без обзира на то да ли клијент зарађује или губи. Талисање се обично јавља када брокер нуди клијентима надуване препоруке које клијенте мотивишу да дају налоге за продају или куповину.

Глас који прати берзе да су то места на којима се лако може зарадити новац, а лако и изгубити, у највећој мери је, заправо, резултат манипулација из прошлости. Манипулација је у ширем смислу активност где једна особа или група људи илегално подиже или спушта цене роба, што на берзи, заправо, значи вештачко подизање или спуштање цена вредносних папира. Манипулацијама се, како смо већ рекли, баве појединци или групе који се заједнички називају манипуланти. Манипулације на берзама су резултат изостанка стриктне регулативе берзанске трговине. Спровођењем манипулација манипуланти имају директне или индиректне финансијске користи. У спровођењу те намере манипуланти полазе од три основне претпоставке:

1. јавност је глупа;
2. јавност ће углавном куповати акције када цене расту; и
3. јавност ће углавном продавати акције када цене падају.

Под јавношћу се подразумевају инвеститори који подлежу тржишним манипулацијама. Што дуже манипуланти буду у могућности да контролишу инвеститоре то ће дуже остваривати своје циљеве и корист. Манипуланти контролишу тржишну *похлепу и страх*. Похлепа јавности, у овом случају инвеститора, јавља се када цене расту, те стицањем што већег броја деоница инвеститори желе да остваре што већу финансијску корист у будућности.³ Страх јавности наступа приликом пада цене деоница на берзама, при чему долази до неконтролисане продаје због страха од већих губитака у будућности. При томе, искуства о манипулацијама с финансијских тржишта говоре да је лакше заплашити јавност приликом продаје него приликом куповине деоница.⁴ Ове и друге активности, између осталог, довеле су до еволуције берзи ка садашњем облику скоро перфектног тржишта. Ценовне манипулације су законски санкционисане, а оснивање регулаторног органа у виду Комисије за хартије од вредности допринело је да се у потпуности маргинализују утицаји на цене који делују насупрот тржишног механизма.⁵

³ Д. Гулин, Финансијске и рачуноводствене манипулације и њихов утицај на пословни успјех по-дuzeћa, *Финансије, рачуноводство и ревизија у банкарству, привреди и јавном сектору*, зборник радова, Неум, 2002, 296.

⁴ www.dimgroup.com.

⁵ www.mvi.rs/blog/?p=56.

4. Типови тржишта као подручја манипулације и правила манипулација на берзама

Манипулације на берзама и њихов утицај на понашање цена акција манифестишују се на следећим типовима тржишта: *флуктуирајућим* финансијским тржиштима; *падајућим* финансијским тржиштима и *растућим* тржиштима. *Флуктуирајућа финансијска тржишта* имају циклична кретања цена, тј. имају карактеристичне непрекидне промене цена вредносних папира тако да у одређеним интервалима цене расту а затим падају. *Падајућа финансијска тржишта* (*bear market* – берзанске манипулације на пад цене) су карактеристична по томе што у једном дужем временском периоду цене акција непрекидно падају, чиме се у сталном паду тих цена прикривају манипулације на снижењу цена акција. *Растуће финансијско тржиште* (*bull market* – берзанске манипулације на раст цена) је карактеристично по континуираном расту цена акција у дужем временском периоду, при чему се прикривају манипулације на раст цена акција.

Наведени типови тржишта на којима се манипулише могу се илустровати примером.

Улагање 500 евра у акције свака два месеца, и то 1. јануара, 28. фебруара, 30. априла, 30. јуна, 31. августа, 31. октобра и 31. децембра.

Датум	Флуктуирајуће тржиште			Падајуће тржиште			Растуће тржиште		
	Улагање у еврима	Цена акције	Број купљених акција	Улагање у еврима	Цена акције	Број купљених акција	Улагање у еврима	Цена акције	Број купљених акција
1. 1.	500	25	20	500	30	17	500	10	50
28. 2.	500	30	17	500	25	20	500	10	50
30. 4.	500	20	25	500	20	25	500	20	25
30. 6.	500	15	33	500	15	33	500	25	20
31. 8.	500	20	25	500	10	50	500	25	20
31. 10.	500	25	20	500	10	50	500	30	17
31. 12.	500	20	25	500	5	100	500	35	14
	3.500		165	3.500		295	3.500		196

Као што се види из примера, инвеститори који улажу на падајућем тржишту акумулираће на крају највећи број акција, али њихова просечна цена најнижа ($11,86$ евра = $3500/295$). Продајом стечених акција по падајућим ценама инвеститори би остварили капиталне губитке, тј. расходе од продаје акција, јер је трошак проданих акција био већи од прихода (31. децембра цена акције је износила 5 евра, а 1. јануара је износила 30 евра; на уложенih 3.500 евра продајом би се остварило 1.475 евра и био би забележен губитак од 2.025 евра). Манипулацијама на падајућим тржиштима ситуација се у тренутку може окренути у корист манипуланата тако да цене поприме узлазну путању. У овом случају би се 295 акција купљених у години продавало по цени од 30 евра по акцији. Остварило би се 8.850 евра, што је за 5.350 евра више од уложеног. Манипуланти продају акције када утврде да су постигли зацртану финансијску корист. Код растућег тржишта цене акција су у сталном порасту па се стиче све мање акција. Просечна цена акције на том тржишту је већа од просечне цене падајућег тржишта ($17,86$ евра = $3500/196$). Трошкови стицања тих акција су мањи од цене за коју се акције могу продати, па се стога очекују капитални добици (акције су 1. јануара вределе 10 евра, а 31. децембра вреде 35 евра, што значи да се са постојећих 196 акција остварује 6.860 евра, што је за 3.360 евра више од уложеног). Берзанским манипулацијама може доћи до пада цена акција и губитака, и то реализованих (ако су инвеститори присиљени да продају те акције) или нереализованих губитака (ако инвеститори не продају акције већ их држе и чекају опоравак берзе).

Десет правила манипулисања на берзама

Да би се разумели инструменти и активности манипуланата са циљем повећања или смањења цена акција на берзама потребно је упознати основна правила манипулисања на берзама, и то:⁶

1. Све нагле промене цена акција, било према горе или према доле, резултат су манипулисања, било појединача или групе (обично групе) професионалних манипуланата. Ако манипулант (који контролише похлепу и страх инвеститора) жели да наговори инвеститора на улагање у акције неке компаније тада ће проспект те компаније бити представљен у што бољем светлу. Међутим, ако манипулант жели да инвеститор распродаде акције компаније, која је њима пожељна, тада ће почети кампању емитовања јако лоших информација о компанији са чијим акцијама желе да манипулишу.
2. Ако манипуланти желе да распродаду претходно стечене акције тада ће предузети све могуће пропагандне активности и емитоваће добре вести о компанијама чије акције желе да продају.
3. Када манипулант прода акције компаније поново емитује лоше инфор-

⁶ www.greatstockpicks.com.

мације о компанијама чије акције жели да стекне или настоји да се о тим компанијама створи информацијски вакуум који им иде наручу за стицање акција по низним ценама.

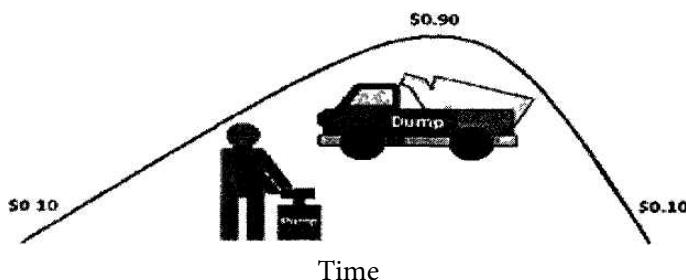
4. Уколико се акције продају у великом броју по високим ценама то је знак да се ради о распродажи акција професионалних манипуланата. Када се тражи мањи број акција по низним ценама то је знак да манипуланти акумулирају акције које након одређеног времена желе да продају по већим ценама.
5. Професионални тржишни манипуланти увек ће настојати да купе акције по што је могуће већој цени, као и да прода акције по што нижој цени.
6. Када је реалан дил у манипулатији тада ћете бити последњи који је упознат с тим и вероватно последња особа која ће „изаћи“ из акција неке компаније по низним ценама.
7. Вероватно ћете бити последњи који ће сазнати да дил бележи знакове неуспеха, те ћете, још у страху, продавати акције по низним ценама.
8. Манипуланти ће вас присилити на улазак у акције неке компаније тако што ће им подизати цене.
9. Манипулант је свестан јурњаве кроз коју пролазите, као и колапса, те ће се играти са вашим емоцијама.
10. Финансијско тржиште је окрутно, нељубазно и опасно игралиште, те место где аматере брутално шишају, углавном они који знају претходна правила.

5. Уобичајене методе берзанских манипуланата

Постоји већи број манипулатија на финансијским тржиштима, а посебно се истичу: 1. *pump & dump*; 2. *trash & cash*; и 3. *insider trading*.

Метода *pump & dump*

Ово је најпознатија метода међу берзанским манипулантима. Врши се тако што берзански манипуланти купују већи број акција на плитком финансијском тржишту, након чега желе да им подгну цену (*pump*) разним промотивним кампањама, позитивним причама и гласинама. *Pump and dump* шема позната је и као *Hype and Dump Manipulation*, а обухвата манипулисање акцијама компаније кроз неистините и непотпуне изјаве на тржишту. Након подизања цена (вредности акција) следи продаја или искрцавање (*dump*) акција по већим ценама. На тај начин манипуланти стичу екстрапрофите (Видаковић, 2009: 72).

Pump and dump шеме данас се најчешће јављају посредством интернета, где је уобичајено да се објављују новости које подстрекују читаоце да брзо купе акције или да их продају пре него што цена падне. Шема се спроводи и путем телемаркетинга. Промотери ће вас контактирати користећи се тврђњама да имају проверене информације „изнутра“ (*inside information*) о страшном развоју или ће користити „необориву“ комбинацију економских и маркетиншких података који подржавају њихове тврђње. У стварности, промотере вероватно плаћа компанија или су то људи из компаније који ће зарадити на продаји акција након што њихова цена буде увећана (*pumped*) куповином франшизе коју су они створили. Након што ти преваранти продају (*dump*) своје акције и престану манипулисати, цена акција пада и инвеститори губе свој новац.⁷

Манипуланти обично користе за мамац мале компаније због тога што је лакше манипулисати акцијама компанија о којима имају мало информација или их нема уопште. Због тога се препоручује темељно истраживање пре инвестирања.⁸

⁷ www.sec.gov/answers/pumpdump.htm.

⁸ Пре инвестирања у акције обавезно:

а. Обратити пажњу на извор од кога добијамо информације. Кад год видите понуду на интернету претпоставите да је у питању превара док се сами својим истраживањем не уверите у то. Имајте на уму да би људи који лобирају за куповину акција лако могли бити људи из компаније или плаћени промотери који ће зарадити ако ви купите акције.

б. Распитајте се на којој берзи се тргује акцијама компаније. Већина најмањих акција и најслабије тргованих не могу испунити захтеве за излиставање на Nasdaq Stock Exchange. Уместо тога, оне тргују на берзама (*over-the-counter*) и котиране су на ОТЦ системима, као што су ОТЦ Bulletin Board или Pink Sheets. Акције којима се тргује на ОТЦ берзи су генерално међу најrizичнијим и најсумњивијим.

в. Независно испитати тврђње. Компанијама или њиховим промотерима је лако да дају информације о развоју нових производа, примамљивим уговорима или веома добром стању компаније у финансијском сектору. Али, пре него што инвестирате, уверите се у те тврђње независним истраживањем.

г. Темељно истражити шансе које се пружају. Увек питајте и пажљиво проучите перспективу и тренутне финансијске извештаје. Проверите SECs EDGAR базу података да бисте проверили да ли је инвестиција регистрована.

д. Обратити пажњу на „јако добрe прилике“, које су обично временски ограничene (под притиском времена). Будите опрезни са промотерима који вас пожурују да купите акције пре него што нађете довољно времена да размислите о куповини и истражите детаљно такозвану „добру куповину“. Немојте пасти на причу да је то прилика која се указује једном у животу да зарадите новаца и да ће вам промаћи ако не обавите куповину одмах.

Фазе реализације *rump and dump* методе

1. Куповина акција („утовар“) по нижим ценама.
2. Промотивна кампања или ширење позитивних прича и гласина о компанијама којима треба повећати цену акција. То се шири новинама, реклами спотовима, а данас посебно интернетом. Настаје јурњава типа „златне грознице“ за акцијама којима непрекидно расте цена (*rump*). Јурњава за одређеним акцијама брзо се шири финансијским светом.
3. Распродаја акција или „истовар“ (*dump*) је следећа нечасна и логична радња манипуланата у којој ће се јефтино стечене акције продати по већој цени коју је манипулант вештачки створио.
4. Тишина и информацијски вакуум је фаза која следи након „искрцавања“ свих акција, а значи припрему за поновно рушење цене и преузимање пакета акција одређених фирм. Тишина и непостојање информација о компанијама и њиховим акцијама изазива страх код акционара и они настоје да се реше таквих акција страхујући од већег пада цене и већих губитака. Тако манипуланти „акумулирају“ нове акције и припремају се за понављање методе *rump and dump*.⁹

Метода *trash and cash*

Метода *trash and cash* (обезвреди па уновчи) је метода берзанских манипулација која се састоји из две фазе:

1. Обезвређивање или шкартирање вредности акција (*trash*) путем негативних прича и гласина које се шире новинама, рекламама и интернетом у циљу обарања цене оних акција које берзански манипуланти желе.
2. Након стицања акција престају негативне гласине, па се медијском пропагандом и интернетом финансијским светом шире позитивне информације о стеченим акцијама. Након тога манипуланти распродаду или „искрцавају“ акције и на томе профитирају (*cash*).¹⁰

Метода *insider trading* (манипулисање изнутра)

Insider trading је метода берзанских манипулација у којој примарно учествују службеници компаније или инсајдери (менаџмент, директори, запослени, њихове породице, пријатељи и слично). На темељу проверених информација инсајдери купују или продају акције по повољним ценама. Такође, инсајдери трагују поузданим информацијама које су им доступне, због чега имају финансијску корист

⁹ Д. Гулин, *нав. дело*, стр. 301.

¹⁰ Исто.

или „напојнице“ (*tipples*). Инсајдери могу ширити и нереално позитивне или негативне информације ако желе да подижу или обарају цене акција, па се понашају по методама *rip up and dump* или *trash and cash*. Берзански манипуланти помоћу интернета све ефикасније контролишу похлепу и страх инсајдера, те од тога профитирају. Посебно подручје манипулисања инсајдера јесу трансакције откупа властитих емитованих акција (трезорске акције). Манипулише се ценама, као и „изабраним“ инвеститорима од којих се откупљују трезорске акције.¹¹ Расте број инвеститора који тргују он-лајн, али истовремено расте и број консултаната и финансијских саветника склоних берзанским манипулацијама који савете продају путем интернета.¹² Лиценцирани саветници и брокери нуде он-лајн своје услуге, те је све више *internet-base-services* које сервисирају инвеститори.

Нови веб-сајтови се креирају из неколико разлога:

- с намером да се шире гласине (позитивне или негативне); као и
- с намером да се шире истините (поверљиве) информације, али и лажне о финансијској ситуацији и успешности компанија.

Insider trading, као нечасна манипулација, познат је од почетка 20. века. Већ 1934. године у САД је донет закон (*Security Exchange Act*)¹³ којим се америчка Комисија за вредносне папире (SEC) овлашћује за борбу против инсајдера и њихових манипулација. По том закону (члан 10.6, на који се данас SEC позива), награђују се сви они који дају информације или откривају инсајдере. Супротстављање *insider trading*-у захватило је и ЕУ. Доносе се амандмани на већ усвојене директиве ЕУ. Пре више од једног десетлећа усвојена је Директива под називом *The Insider Dealing Directive* (89/592/EEC).¹⁴ Међутим, наступиле су нове околности, те је 2001. презентован предлог на Комисији ЕУ да се изради нова директива за инсајдер дилинг и тржишне манипулације. Та иницијатива представља део *Financial Services Action Plan-a* који је усмерен ка интеграцији финансијског тржишта ЕУ.

6. Успешност пословања привредних друштава према терминологији коришћеној у међународним рачуноводственим стандардима

Аутори рачуноводствених извештаја су приликом обављања свог посла везани за домаћа правна, стручна и друга правила и обичаје струке. Међутим, када

¹¹ Исто.

¹² www.harvestroad.com.au.

¹³ www.stocks.about.com.

¹⁴ <http://europa.eu.int>.

се финансијски инвеститор, поверилац или неки други корисник финансијско-рачуноводствених извештаја налазе у једној држави, а треба да се упознају са целовитом или парцијалном економском сликом привредног ентитета у иностранству, настају велики проблеми проузроковани садржинским и формалним разликама финансијско-рачуноводствених извештаја различитих земаља. Глобализација економије, упркос економским, културним и другим разликама, подстиче унификацију годишњих извештаја и финансијског рачуноводства привредних друштава. На потребу за међународним разумевањем рачуноводства утицао је развој привреде, посебно међународне трговине робом и капиталом. Бројни су и видљиви докази који индицирају да је на нашим просторима квалитет финансијско-рачуноводственог извештавања предузећа и других извештајних ентитета (њихова разумљивост, релевантност, поузданост и употребљивост, укључивост и конзистентност) на врло ниском нивоу. Пође ли се од елементарних захтева рачуноводствене професије, сасвим је јасно зашто земље примитивне и неразвијене привреде, као и тоталитарне државе, немају потребу за истинитим, објективним и поштеним финансијским извештавањем (Видаковић, 2009: 4). Наиме, у поменутим земљама не постоји ницији интерес да се посредством рачуноводствене професије утврди реално стање и резултат пословања поједињих сиротињских предузећа. Као истина се намеће само и искључиво оно што, путем „слободних“ медија, партијско-државни врх пласира народу. У таквим условима се, по природи ствари, ни од рачуноводствене професије не може очекивати да сагледа истинско и поштено стање и резултат пословања, посебно повлашћених предузећа и банака.¹⁵

Из свега тога произилази да код нас не постоји квалитетна рачуноводствена професија. Корак са савременим условима привређивања ћемо, објективно, моћи ухватити само онда када покажемо реалну вољу и жељу да раскинемо са праксом незаинтересованости за истином и поштеним финансијским извештавањем свих заинтересованих корисника. У процесу управљања у земљама тржишне економије, међутим, ситуација је потпуно другачија, јер рачуноводствена професија има кључну улогу. Главни циљ менаџмента предузећа јесте да заштити и максимално увећа вредност капиталног удела инвеститора у предузећу. Квалитет финансијског извештавања, као и квалитет ревизорске професије у погледу међународних рачуноводствених стандарда и ревизије (поред менаџмента културе у тржишној економији) представљају кључну компоненту у минимизирању инвестиционог ризика.

Нова хармонизација рачуноводства – за потребе и могућности „нове економије“

У последње време долази до развоја тзв. „нове економије“, постепеним брисањем баријера националних економија, који је започео оснивањем акционарских

¹⁵ Мисли се на предузећа и банке у којима политички естаблишмент има директне противправне користи.

друштава, чиме, заправо, почиње постепена интернационализација светских берзи и глобализација светских тржишних токова. Услед развоја „нове економије“ јавља се и потреба за „новом“ међународном хармонизацијом рачуноводства, која се мора, по логици ствари, прилагодити наведеним трендовима.¹⁶ Финансијски и остали извештаји, посебно због светске глобализације, треба да постану транспарентни и међународно препознатљиви да би њима могли да располажу „међународни корисници“ рачуноводствених информација.¹⁷ Кориснике рачуноводствених информација то доводи до тога да се у скоријој будућности мора уважити низ ограничавајућих фактора, као што су, нпр., неравномеран економски развој држава у свету, различит степен развоја рачуноводства у појединим државама, као и напуштање традиционализма у појединим државама света итд., да би се могло реално говорити о целокупној међународној хармонизацији рачуноводства. У процесу међународне хармонизације рачуноводства оквир финансијског извештавања (за презентирање транспарентних финансијских извештаја значајних компанија на међународном нивоу) је, по нашем мишљењу, примаран. У суштини, он укључује примењене методе за вредновање имовине, обавеза, капитала, прихода, расхода, и на основу тога исказани резултат пословања. Европска унија је 1. јануара 2005. године потписала договор о примени Међународних стандарда финансијског извештавања (МСФИ) за консолидовање извештаја компанија чијим се акцијама активно тргује на организованим берзама, и на тај начин учинила позитиван корак у правцу међународне хармонизације рачуноводства.

Финансијски извештаји – основна информациона база оцене успешности пословања привредног друштва

Финансијске извештаје припремају и издају многа предузећа широм света за екстерне кориснике. Иако ти финансијски извештаји могу да изгледају слично у различitim земљама, ипак постоје разлике које су вероватно изазване разноврсношћу друштвених, економских и правних околности, а и због тога што многе земље имају на уму потребе различитих корисника финансијских извештаја када установљавају своје националне захтеве. Комитет за Међународне рачуноводствене стандарде (КМРС) се обавезао да сузи постојеће разлике, тражећи хармонизацију регулације рачуноводствених стандарда и поступака који се односе на припрему и приказивање финансијских извештаја. Он верује да хармонизација данас може најбоље да се одвија усмеравањем на финансијске

¹⁶ Рачуноводство као информациона функција корисницима пружа информације које су потребне за доношење пословних одлука у „новом“ окружењу.

¹⁷ Улагачи, брокери, дилери и остали корисници рачуноводствених информација на берзама у Њујорку, Лондону, Токију итд.

извештаје који се припремају за потребе обезбеђења информација које су корисне за доношење економских одлука. Одбор Комитета за МРС верује да финансијски извештаји припремљени за ту намену задовољавају заједничке потребе највећег броја корисника.

Заинтересованост економиста, и у теоријском и практичном смислу, одувек је изазивала анализа успешности пословања трговачког друштва. Зато се најчешће и користи анализа индикатора по појединим подручјима, за које се сматра да указују на успешност пословања. У поменутом смислу се користе: подаци из финансијских извештаја конкретног предузећа које је предмет анализе, затим општи искрствени подаци који служе као искрствена мера и, најзад, екстерни подаци из других предузећа сродне групације.

7. Карактеристике привреде у међународном окружењу и светска економска криза

Самит лидера двадесет најразвијенијих држава света Г-20, одржан почетком априла 2009. године у Лондону, редефинисао је улогу Међународног монетарног фонда (*International Monetary Fund – IMF*) у борби против економске кризе и јачању финансијског система. На основу тога направљене су нове претпоставке ММФ-а, које су од великог значаја приликом дефинисања планова за излазак из кризе на нивоу Сједињених Америчких Држава, Европске уније и глобалне светске привреде. У табели 1 приказан је почетни сценарио глобалних привредних кретања, на основу оцена економиста Међународног монетарног фонда. Стручњаци Фонда истовремено указују на негативне последице дефинисане визије, како финансијског тако и реалног и јавног сектора, уколико се не поштују претпоставке дате у табели, чиме се опоравак привреде свих земаља одлаже до 2012. године.

Табела 1. Глобални економски индикатори

	2007.	2008.	2009.	2010.
Реални раст бруто домаћег производа				
Глобални – светски ниво	5,2	3,2	-1,3	1,9
Европска унија	3,1	1,1	-4,0	-0,3
Сједињене Америчке Државе	2,0	1,1	-2,8	0,0
Раст светске трговине	7,2	3,3	-11,0	0,6
Индекс потрошачких цена, годишње промене				
Европска унија	2,4	3,7	0,8	0,8
Сједињене Америчке Државе	2,9	3,8	-0,9	-0,1

Извор: IMF, World Economic Outlook, април 2009, Washington, D.C, стр. 10.

Међутим, тренутне претпоставке међународно признатих економиста нису нимало оптимистичне. Наиме, Пол Кругман, добитник Нобелове награде за економију 2008. године, напомиње да глобалној привреди прети трећа велика привредна криза (*Вести РТС*). Кругман сматра да су потребне мере штедње и буџетска кресања, али да би њихово увођење у овој години било огромна грешка која би могла да покрене „трећу велику кризу“. Уколико се не промени начин вођења финансијске политike финансијска криза, која је почела 2007. године и најтеже погодила привреде 2008, може да пређе у дуг период рецесије. Овај угледни економиста сматра да је неопходно новчано стимулисати економију у смислу повећања запослености. У супротном случају, постоји реална опасност да висока незапосленост и континуирана дефлација доведу привреду у стање стагнације. Потрошачи одлажу потрошњу чекајући ниже цене робе и услуга и тиме дестимултивно делују на производњу и утичу на нагомилавање залиха. Исто мишљење има и нобеловац Џозеф Стиглиц, који наводи да је „прерано да се смањује подршка фискалних политика и да је превремено смањивати подршку банкарском сектору“ (*исто*). Предлози угледних економиста се крећу у смеру адекватне политike која подстиче раст запослености, а који ће повећати

потрошњу. Уштеде у буџету јесу нужне али, према ставовима ових економиста, још није време за вођење такве политike.

Глобална криза, која је почела као финансијска криза у Сједињеним Америчким Државама, прво је захватила економије Ирске и Велике Британије, да би се проширила на до тада јаке привреде Западне Европе (Јовановић-Гавriloviћ, 2009). Привреде Источне Европе су релативно дugo успевале да избегавају кризу, али када су и јаке економије на Западу ушле у фазу рецесије криза је захватила и земље Источне Европе. Индивидуалне економске мере које владе већине земаља предузимају, укључујући и Србију, нису довољне да зауставе негативне ефекте светске кризе. Према прогнозама Бечког института за међународне економске студије, макроекономска кретања земаља нису идентична. Успоравање раста је било очекивано и за Чешку, Польску, Словачку, Албанију, Казахстан, Русију и Кину. Према тадашњим претпоставкама Бечког института, Естонија, Мађарска, Летонија, Литванија, Хрватска, Македонија, Турска, Босна и Херцеговина, Црна Гора, Србија и Украјина ће имати озбиљних проблема са знатним падом бруто домаћег производа. Претпоставке Бечког института из 2009. године су се оствариле. Размере и коначан период опоравка од текуће рецесије у различитим земљама нису истоветне.

Економски амбијент, привредна структура и начин функционисања привредних и јавних субјеката, упркос значајног напретка оствареног после 2000. године, још увек није задовољавајући. Чињеница је да Србија заостаје за многим референтним земљама у транзицији. Да би се обезбедио неопходан интензивнији, дугорочно одрживи привредни развој и унапређење конкурентности пословања непоходно је спровођење бројних, сложених и узајамно повезаних коренитих промена у економској сфери.

Смањење незапослености као императив привредног развоја Србије

Иако је, према статистичким подацима Републичког завода за статистику, Србија формално гледано изашла из кризе, други подаци, који се односе на број незапослених, указују на супротно. Национална служба за запошљавање је саопштила да у Србији посао чека 735.053 незапослених грађана, док су процене да ће у овој години без посла остати још најмање 150.000 радника (Ранка Савић, Асоцијација слободних и независних синдиката). Према подацима Института за тржишна истраживања, главна карактеристика српске привреде и велики друштвени проблем је континуирани пораст незапослености, како у јавном тако и у приватном сектору. Из тог разлога се не може сматрати да је привреда Србије изашла из рецесије, нити да је изашла из кризе, тако да се и даље налази у дубокој економској и друштвеној кризи. Подаци Економског института су слични, али са неповољним прогнозама. Према Републичком заводу за статистику, крајем новембра 2011. године стопа незапослености у Србији била је око 23,7 одсто, што је раст у односу на крај априла исте године, када је та стопа била 22,2 одсто. Србија никада није имала мање запослених јер

плату прима само 1.743.411 радника, што је историјски минимум у Републици Србија је у неславном врху по броју незапослених. У ЕУ је незапосленост 9,8% становника, а рекордер је Шпанија са 22,9%. На простору бивше СФРЈ највећа стопа незапослености је у Македонији – 31,2%; Босни и Херцеговини – 25%; Црној Гори – 18%; Хрватској – 12,7% а у Словенији је она најмања – 8,2%.

Привредне гране у којима је било највише отпуштања су текстилна и грађевинска индустрија. Претпоставке су да ће број отпуштених радника до краја 2012. године бити већи од броја запослених радника, јер су и јавни и приватни субјекти углавном нееликвидни и презадужени код банака. Оно у чему се слажу економисти, статистички подаци и подаци разних института јесте да је најтеже санирати проблем незапослености, те су интервенционистичке мере државе у том домену потпуно оправдане. Држава улаже напоре да домаће и стране инвеститоре подстакне на отварање нових радних места финансијском подршком, што у стабилнијим економским ситуацијама сигурно води стварању бољег привредног амбијента (Буквић, 2011).

Слично становиште, које се односи на нужност раста запослености, што тренутно представља највећи проблем јавног и приватног сектора у Србији, а које имају Крутман и Стиглиц, деле углавном и економисти у Србији. Сматра се да је за раст привреде Србије од кључног значаја улагање у четири привредне гране: *грађевинарство, пољопривреду, енергетику и инфраструктуру*. Од четири наведене привредне гране две (енергетика и инфраструктура) су углавном у домену јавног сектора. Грађевинарство је традиционално привредна грана која ланчано покреће највећи број других привредних грана: производњу грађевинског материјала, кооперанте, рад занатлија и сл. (Поповић, 2011). Мада је буџет намењен сектору пољопривреде у последње две године смањен три пута, ова привредна грана је и даље најуспешнија, и у том сектору је забележен позитиван салдо у спољнотрговинској размени.

Потенцијал Србије у смислу значајног регионалног партнера у домену енергетике није искоришћен. Међутим, нужно је унапређење законодавног и институционалног оквира у енергетском сектору Србије у складу са преузетим обавезама по основу Уговора о стварању регионалне енергетске заједнице земаља Југоисточне Европе. Европска банка за обнову и развој (EBRD) пројекте који се односе на раст енергетске ефикасности сматра међу значајнијим пројектима за раст конкурентности српске привреде.

Развијена инфраструктура је од крајијалног значаја за развој и одржавање економских активности, међународни проток робе преко Србије, развој туризма и неразвијених региона у Србији. За сада, инфраструктура Србије представља „црну рупу“ на транзитној мапи Балкана због лоших путева и високе цене горива. Став Међународне банке за обнову и развој (*International Bank for Reconstruction and Development – IBRD*) јесте да је за српску привреду и раст њене конкурентности најважније улагање у инфраструктуру. Три услова за смањење незапослености, према ставовима Међународне банке за обнову и

развој, су: развијена инфраструктура, смањење бирократије и домаћи извори финансирања (домаћа штедња и др.) (Николић, 2011).

8. Закључак

Генерални закључак до кога смо дошли односи се на чињеницу да је финансијско тржиште окрутно, нељубазно и опасно игралиште, те место где аматере брутално шишају, углавном они који при анализи успешности пословања привредних друштава воде рачуна о берзанским манипулацијама (и добро их познају).

С обзиром на то да је главни циљ менаџмента предузећа да заштити и максимално увећа вредност капиталног удела инвеститора у предузећу, од модерног рачуновође се захтевају специфична знања и вештине везане за финансијски менаџмент, менаџерско рачуноводство, корпоративно финансијско управљање, порески систем, интерну ревизију, стратеџиско планирање и маркетинг.

Из свега наведеног јасно се може извести закључак да је Србија и даље у кризи и да тек почиње да излази из рецесије, што је веома дуг и болан процес за јавна и приватна предузећа. Главни проблем привреде у Србији је и даље незапосленост. Када стопа незапослености престане да расте, то ће бити најава да су предузећа и цела привреда почели са реалним (а не само номиналним) опоравком. Наравно да има и позитивних промена у домену запошљавања. После дужег периода тренда раста, незапосленост се смањила, али то није до вољан показатељ да се ситуација на тржишту рада поправља. Евиденција Бироа о смањењу незапослености за неколико хиљада људи је пре свега последица запошљавања младих путем програма „Прва шанса“. Паралелно са процесом смањења незапослености нужна су интензивнија улагања у јавна предузећа, односно у оне привредне гране које могу да отворе највише радних места. То су грађевинарство, пољопривреда, енергетика и инфраструктура. Како је наглашено, привредни раст не може да се базира на потрошачком него на проинвестиционом моделу – на расту, пре свега домаћих инвестиција.

Литература

1. Ђуквић, Ј., Незапосленост ће и даље рasti, *Данас*, 14. јул 2011, стр. 2.
2. Видаковић, С., *Екстерна ревизија финансијских извештаја*, ФАБУС, Нови Сад, 2007.
3. Гулин, Д., Зборник радова са Петог међународног симпозија на тему *Финансије, рачуноводство и ревизија у банкарству, привреди и јавном сектору*, реферат Финансијске и рачуноводствене манипулације и њихов утјеџај на пословни успјех подuzeћа, Неум, 2002.

4. Ђоговић, С., *Прво запосленост па крај рецесије*, извор: Бета, Институт за тржишна истраживања – ИЗИТ, мај 2010.
5. IMF, *World Economic Outlook*, април 2009, Washington, D.C, стр. 10.
6. Јовановић-Гавриловић, Б., *Глобална криза, квалитет привредног раста и транзиција у Србији*, Економски факултет, Београд, Научно друштво економиста, 2009/01, стр. 70.
7. Костадиновић, С., *Управљање јавним сектором*, Универзитет „Браћа Карић“, Београд, 2005, стр. 5.
8. Ненад Слободан Видаковић, Утицај корупције и манипулација на успешност пословања привредних друштава, магистарска теза, ФАБУС, Нови Сад, децембар 2009.
9. Николић, А., Три услова за раст запослености, *Политика*, 12. јул 2011, Београд, стр. 15.
10. Поповић, Н., Програм развоја Србије од 2010. до 2015. године, *Нова српска политичка мисао*, Београд, 2010.
11. Целетовић, М., *Финансијска тржишта*, Беопринт-Петровић, Београд, 2006.
12. Шошкић, Д., *Хартије од вредности: Управљање портфолијом и инвестициони фондови*, Чутура прнт, Београд, 2007.
13. www.iasb.org.uk.
14. www.dimgroup.com.
15. www.mvi.rs/blog/?p=56.
16. www.greatstockpicks.com.
17. www.sec.gov/answers/pumpdump.htm.
18. www.harvestroad.com.au.
19. www.stocks.about.com.

THE EFFECT OF STOCK MARKET MANIPULATION ON SUCCESS OF BUSINESS OPERATIONS OF COMPANIES IN IMPACT OF GLOBAL ECONOMIC CRISIS

SUMMARY: STOCK manipulation in modern financial markets, greatly influence the performance of the companies. Both in the theoretical and practical terms, a series of shareholders interest have always caused successful performance of the company. Therefore, the analysis of indicators in individual areas (which are thought to indicate the success of the business), use the following: data from financial statements of the firm being analyzed, general information (serving as an empirical measure) and finally, external data that include other companies in the related group as the company being analyzed. The economies of all countries in the world are generally faced with the harsh financial and economic crisis that struck the world economy (not experienced since the Great Depression of the thirties of the 20th century). The condition of business and public sector in Serbia, are part of the problems that the current way of doing business produced as consequences, and the global economic crisis, which is generally spread throughout

the world. The biggest problem that equally affects public companies and other forms of property in Serbia, is a high level of indebtedness, current liquidity, lack of investment and made or announced layoffs. We could say that the problem of unemployment is the biggest problem in Serbia, in addition to the lack of investment. Investment and ultimately growth and consumption, development of local economy, the construction business, agriculture, energy and infrastructure are some of possible industries that could trigger reduction of unemployment. Although some statistics are showing the end of the crisis in Serbia, some economists believe that only once the unemployment trend is stopped, the economy entered a period out of the recession.

KEY WORDS: *stock market, manipulation, manipulation of the rules, methods of manipulation, ekonomic crisis, recession, unemployment.*

Проф. др Борис Н. Кршев
Факултет за правне и пословне студије
„Др Лазар Вркatiћ“, Нови Сад
krsevboris@sbb.rs

UDK 316.323.6(091)
UDK 330.342.142
Прегледни рад
Примљен: 15. 10. 2012.
Одобрен: 15. 12. 2012.

ИСТОРИЈСКИ УСУД КАПИТАЛИЗМА – КРИЗА КАО ПОСЛЕДИЦА НЕКОНТРОЛИСАНОГ РАСТА¹

Сажетак: Рад анализира настанак и развој капитализма, када је још у његовим најранијим фазама уочено да се човек у циљу остварења што већег профита користи свим могућим средствима, која су често у супротности са основним моралним начелима друштва. Постепено, та његова „глад“ за новцем постаје неконтролисана и покреће ланац узрочно-последничких односа који се редовно завршавају кризама са несагледивим последицама. Нагли економски раст увек је еуфоричан, а прати га повећана потрошња и невероватни скокови цена робе на тржишту. У почетку се ствара привид благостања и потпуне контроле ситуације. Код најширих друштвених слојева улива се оптимизам у погледу будућности, а чини се и да је новац „бесплатан“ и да су „добитници“ они који га не размишљајући троше, односно да су „губитници“ они који оклевају. Затим се редовно нешто дододи, нешто што доведе у питање читав систем који је до тада функционисао и манија прераста у панику. Са нестанком поверења све почиње да се руши – све оно што се до тада еуфорично куповало, сада се још еуфоричније продаје. Историјско искуство је показало да је разорна моћ финансијских криза – које је произвео човек, много већа по њега самог од елементарних непогода – које је произвела природа.

Кључне речи: капитализам, криза, Фугери, „тулипоманија“, Џон Ло, Компанија за Јужна мора, Вол стрит.

Бавити се привредном историјом, а посебно економским кризама, по свему судећи значи пронаћи „ever-green“ тему која никада не излази из моде. Заправо, вечиту актуелност ова тема може да захвали самој природи капитала, коју је почетком тридесетих година прошлога века уочио и образложио Николај Кондратјев (1892–1938). Његова истраживања открила су да и капитал има свој „век трајања“ – животни циклус у ком настаје, развија се, доживљава свој успон и након тога неизбежни пад. Постојање тих циклуса, који су по Кондратјеву и добили назив, указују нам на то да су кризе неминовне – у већој или мањој

¹ Рад саопштен на научном скупу одржаном 4. маја 2010. у Београду на тему *Порекло и исход криза*, у организацији Српске академије наука и уметности (САНУ – Одбор за економске науке) и Друштва за привредну историју. Кратко саопштење објављено је у *Зборнику Матице српске за друштвене науке*, бр. 130, 2010.

мери, у зависности од друштвених односа, прилика на тржишту, степена развијености и величине капитала, као и улоге човека у свему томе. Историјске анализе порекла криза показале су да је управо човек пресудан фактор и да од његове иницијативе, намера и жеља зависи све – па и он сам на крају као биолошко биће [Braudel 1992: 86–88].

Уколико прихватимо чињеницу да је појава финансијског капитала условљена појавом реформације, онда се можемо сложити и са констатацијом да се ова врста капитала и хронолошки и географски јавила у првој половини XVI века у средишњој Немачкој, тачније у Augзбургу, где се тамошње велетрговачке куће, попут Фугера и Велсера, претварају у прве професионалне банке [Weber 1989: 60–66].²

Успон ових породица није био брз – напротив, представљао је дугу фазу преласка феудалне у капиталску обичајност која се одвијала током XV века. У том периоду ове породице успевају да пређу из занатлијског у трговачки сталеж и да након кредитирања у роби прве почну са кредитирањем у новцу, тако да их с правом можемо сматрати родоначелницима модерног банкарства. Међутим, иако се у свом пословању доследно придржавају кодекса протестантске етике, који је налагао самоконтролу, умереност и штедљивост – не толико у стицању колико у располагању и трошењу новца, на крају ни Фугери, ни Велери нису могли да се одупру његовој магнетској привлачности и утицају [Živojinović 1985: 89–91].

На врхунцу своје моћи и Фугери и Велери покрећу ланац „сигурних инвестиција“ кредитирајући ратне потхвate Максимилијана I (1459–1519), а након тога и долазак на власт Карла V (1500–1558) и његовог сина Филипа II (1527–1598). За те услуге добијају бројне поседе и концесије – попут Канарских острва, Санта Доминга и Венецуеле, експлоатацију готово свих рудника соли, бакра, сребра и злата у земљама Хабзбурга и монополе у трговини са америчким потконтинентима. У јавности се створио утисак да су извори добре зараде непресушни и да је боље инвестирати у Фугере и Велсере и њихове пласмане него у сопствени обрт и трговину (рачуна се да се Фугерима за три деценије капитал увећао 30 пута или 3.00%). Тако је настао ланац дужничко-пoverилачких односа са крајње неизвесним исходом и последицама.

У међувремену ратовање почиње узимати свој данак – све више је верност терциоса зависила од плате, а да би задржали војску на окупу владари се изнова задужују обећавајући будући „ратни плен“ као покриће за нова задужења. Како ланац не би „пукao“, немачки банкари несвесно пристају на дубиозне пласмане

² Веза између Јакоба Фугера (1478–1525) и реформаторског покрета вишеструко је испреплетена. Наиме, иако у почетку католик, позајмљује протестантима 30.000 дуката како би откупили од римске курије надбискупују у Мајнцу, за шта добија право на благајну од индулгенције како би намирио своја потраживања (иако је индулгенција била један од основних узрока за појаву реформације). На крају је и сам пришао лутеранима, но то није сметало његовим синовима да финансирају католичке владаре у борби против „протестантске јереси“.

дајући зајмотражиоцима нове кредите, иако су знали да им је и хипотекарно и концесиона обезбеђење све неизвесније. Тако су не само Фугери и Велсери, него и сви они који су њима поверили новац, своју судбину везали за „шпанску грану“ Хабзбурга. А када је 1575. године Филип II прогласио банкротство срушила се и читава пирамида или „кула од карата“ – пропаст једних изазвала је пропаст других и њихових поверилаца и прва велика финансијска криза била је на помolu.

После Фугера и Велсера, своје „банкарске радње“ затварају и остали познати финансијери попут Паумгартнера, Нитхарта и Мајнлиха. Више никоме нису требале аугзбуршке менице и свако ко их је поседовао, и до тада вредно чувао, сада их је у паници продавао. Све што се стицало током више деценија нестало је за мање од годину дана – као да никада није ни постојало [Kulischer 1957: 233–237].³

Била је то уједно и прва велика економска криза која је изменила ток историје, јер је за последицу имала револуцију у Низоземској, слом непобедиве армаде и појаву Енглеске као светске велесиле. Истовремено, како је капитализам постајао светски процес и систем, тако су и његове кризе по свом обиму и последицама све више имале међународни карактер, јер су укључивале све већи број (привредно развијених) земаља – било истовремено или на начин домино-ефекта, односно узрочно-последичног редоследа [Wallerstein 1986: 275–281].

Наредни век је обележила тзв. „тулипоманија“ или невероватне (и необјашњиве) инвестиције у луковице лале у Холандији, које су довеле до пада вредности акција чувене *Источноиндиске компаније*. Помаму за тим цветом изазвала је његова јединствена особина, а то је да после неодређеног времена садње луковице, која даје увек једнобојан цвет, један изданак у некој генерацији доживи генетску модификацију и промени боју у пругасти цвет. Луковица тог изданка била је предмет маније и потражње која је владала у западној Европи током тридесетих година XVII века. Најтраженија је била луковица беле лале *Semper Augustus*, чијих су дванаест пругастих изданака власници љубоморно чували све до 1634. када је холандски двор за њих понудио цену од 1.200 флорина по комаду (једна овца је у то време коштала 10 флорина). Кад се то сазнalo настало је права помама за луковицама лале како би се селекционисала она која ће дати пругasti цвет, а са њиме и огромно богатство. Сејало се где год се стигло, јер је свако очекивао да ће управо његова луковица дати јединствено лепу и скупоцену лалу. Луковица једне такве лале достигла је у лето 1636. тржишну вредност од невероватних 4.600 флорина. Обичним луковицама трговало

³ Већ почетком педесетих година XVI века Антон Фугер (1493–1560) је намеравао да „доконча послове пуштајући да се докрајче и сврше“, али се није могао одупрети притиску туђег новца који је банка примала на депозит. У једном писму из 1554. констатовао је само „да би требало ту велику господу већ да мине жеља за ратовима“. Али показало се да је моћ новца већа од моћи разума. Да се на време стало са кредитирањем и штета би била мања, овако је преко 12 милиона гулдена у злату отишло у неповрат, а од свег богатства Фугера, Велсера и других остали су само презадужени земљишни поседи.

се преко читаве године, што је подразумевало да је и њима цена непрекидно расла, а шта се купило – видело би се тек током маја, када би засејана луковица процветала.

Манији куповине и сејања лале свуда и на сваком месту нико није могао да одоли. Луковицама се трговало попут деоница неке компаније. Грозница је трајала готово пуне три године, а тресла је не само Амстердам, него и Лондон и Париз. Како се у огромној већини случајева радило о „изневереним очекивањима“, до слома „берзе“ долази фебруара 1637, када су (изненада) сви желели да продају а нико да купи на стотине хиљада тона луковице. Стргмоглави пад цена за више од 90% изазвао је панику у свим слојевима друштва. На губитку су били сви, а само неколико срећника – који су се на време повукли и стали, успело је да из те помаме изађе с добитком [Barzun 2003: 225].

Следећа велика криза додорила се почетком двадесетих година XVIII века, када су поново економије најразвијенијих европских држава биле уздрмане услед пада акција *Компаније Мисисипи* и *Компаније за Јужна мора* (South Sea Company) и банкротства неколико великих банака попут *Banque Royale* и *Banque Générale*. Куриозитет те кризе, за разлику од претходних, али и свих будућих криза, био је тај да ју је иницирао један човек – Џон Ло (1671–1729), син шкотског златара, својеврсни банкарски геније, али и коцкар и авантуриста.

Француска се након смрти Луја XIV (1638–1715) налазила пред банкротством. Национални дуг се попео на 3,5 милијарде златних ливри, док је камата на њега износила колико и годишњи прорачун. На беспарцу су додатно утицали и привилеговани сталежи, бојкот неколико покрајина да плаћа порезе, као и велике количине (кованог) новца која се током ратова изнела из земље. Као „*deus ex machina*“ Ло 1715. износи план којим ће ковани новац (златнике и сребрњаке) заменити папирним.

Његова теорија је полазила од становишта да није важна врста новца који се употребљава, него да добро употребљен новац одржава и повећава трговину, а да добро вођена трговина одржава и повећава количину новца у оптицају. У тој својеврсној игри речи Ло је само преформулисао слоган под којим је пословала *Амстердамска банка*, а који гласи да „новац није вредност за коју се размењују robe, него вредност с којом се размењују robe“. Он заправо схвата новац као робу и отуда га не везује за племените метале због њихових променљивих вредности које датирају још из времена „револуције цене“. Ло верује да би папирни новац, који би рационално емитоваље државне банке и који би био заложен (везан) за земљу (земљишни посед), имао већу стабилност него новац везан за злато. Преузимајући државни дуг на себе у целости, а у циљу стицања поверења у јавности, на сваком његовом папирном апоену гарантовало се да ће доносиоцу бити исплаћена противвредност у злату – у фиксном износу и по оној вредности новца која је важила у моменту његовог штампања.

Када је убрзо то поверење и задобио, није ни размишљао о могућности навале власника банкнота у том правцу – иако је знао да је много више папирног новца издато (емисиона вредност била је у вези са величином и вредношћу обрадивог

земљишта) него што су то биле банчине резерве у злату и сребру. Држећи се девизе „добра је банка она која не плаћа“, Ло је веровао да због задобијеног поверења никоме неће пасти на памет да доведе у питање вредност папирног новца, а камоли да ће некоме морати да плаћа његову противвредност у племенимитим кованицама.

А поверење је задобио захваљујући сталном кварењу дотадашњег кованог новца и одлуком регента да добије монопол на дуван, бродоградњу и на убирање пореза. Убрзо су његове банкноте потпуно истисле из употребе ковани новац, трговина је цветала, а депозити су расли из дана у дан.

Као врхунац свега, Ло 1719. године оснива *Компанију Мисисипи* у циљу насељавања колониста у Њу Орлеанс и Луизијану, док од француске државе добија концесије на искључиво право на трговину са Индијом, Кином и Африком.

До тада невиђен обим тих операција потпуно је засенила јавност и јавља се манија за акцијама његове компаније. За мање од годину дана вредност акција се са номиналних 500 попела на 18.000 ливри. Позната је прича о грбашцу који је изнајмљивао своју грбу шпекулантима испред париске берзе, јер слободних столова није било. Међутим, крајем јануара 1720. неколико разборитијих власника акција продали су их на берзи, инсистирајући при томе да им се предате банкноте исплате у злату и сребру. Та вест је била довољна да наруши поверење у читав систем дужничко-поверилачким односа. Цене акција су почеле нагло да падају, а људи су се ускоро у агонији тукли да их продају – готово исто онако како су се до јуче у заносу тискали да их купе. До октобра све је било готово – пропала је не само компанија, него и банке које су гарантовале за њене акције – *Banque Royale* и *Banque Générale*, док је сам Ло морао да побегне из земље [Vilar 1990: 308–313].

Манија која је захватила Француску није могла а да не прође неопажено у Енглеској. И тамо ничу разноразне компаније за све и свашта, али пресудну улогу за пренос кризе на острво одиграла је *Компанија за Јужна мора (South Sea Company)*, коју је исте, 1719. године основао извесни Џон Блант, син лондонског обућара, а сада успешни предузетник. Копирајући Лоа, и он преузима национални дуг лобирајући у парламенту и влади – да државни повериоци уместо годишњег ануитета приме акције његове компаније.

Наиме, парламентарци су поверовали у причу и усвојили закон по ком је основана *Компанија за Јужна мора*, како би се задовољили повериоци који су државу кредитирали у неколико претходних ратова. Уместо новца, они су добили вредносне папире компаније, која је одлуком владе добила монопол над трговином између Енглеске и њених јужних колонија (у Индији, Африци и Америци).

Међутим, за разлику од „Мисисипи мехура“, који није био превара, „мехур Јужног мора“ (*South Sea Bubble*) је – и превара и обмана. Наиме, Блант и његови инсајдери настојали су да остваре профит на деоницама које су издали сами себи на темељу зајмова осигураних тим деоницама, док су поверење код јавности

задобили ширећи гласине о пронађеним огромним количинама злата и сребра у Јужној Америци.

Иако се очекивало да ће компанија остваривати енормне добитке, с обзиром на њен монополистички положај, она је од почетка бележила губитке, који су прикривани од јавности. Губитак се константно покривао новим емисијама акција, за којима је увек владала велика тражња. Тако се за нешто мање од годину дана на Лондонској берзи вредност акција компаније удесетостручила, скочивши са номиналних 100 на 1.050 фунти, док се укупна вредност свих акција попела на 500 милиона фунти стерлинга, што је било пет пута више од укупне вредности готовог новца у оптицају у свим земљама тадашње Европе(!).

У лето 1720. Блант доноси кобну одлуку по њега – да се ослободи три конкурентске компаније, које су пословале по истом „принципу“. Захваљујући везама, успео је да код надлежних органа издејствује њихово затварање, што је довело до банкротства њихових акционара. Међутим, међу тим акционарима било је и његових деоничара, који сада, финансијски принуђени, продају акције Компаније за Јужна мора како би макар делимично надокнадили штету. Тада се сазнало за велике губитке и догодио се први берзански крах у историји. И убрзо је уследила паника – безвредне акције нико није хтео да прими. Пропаст је била општа. Тек ће Роберт Волпол (1676–1745) петнаест година касније успети да поврати поверење у енглеска акционарска друштва, берзе и банке, након што је парламент усвојио тзв. Закон о мехурима (*Bubble Act*) у циљу заштите инвеститора од сличних обмана [Kingston, Lambert 1982: 170–171].⁴

Ни XIX век није био поштеђен кризних ситуација – а најпознатија је била свакако криза основних животних намирница из 1846. и „паника“ из 1847, започете лошим жетвама и падом тзв. „железничких акција“ на острву. Британска влада, држећи се принципа либерализма, није предузимала ништа, тако да долази до социјалних немира и затварања бројних банака и трговачких компанија. Та криза се наредне године пренела у Француску, а затим и у Немачку, што је довело до револуционарних превирања у читавој Европи [Godšo 1987: 139–145].

Међутим, ниједна од наведених криза не може се поредити, у погледу обима, јачине и последица, са кризом с почетка тридесетих година XX века, коју с правом многи називају „Првом глобалном економском кризом“.

Хронологија велике економске кризе из 1929. године не представља непознаницу, премда се о њеним узроцима још увек расправља – како у економској, тако и у историјској науци. Сигурно је да су берзански слом у Америци и

⁴ Да се манији мало ко могао одупрети показује и случај Исака Њутна (1643–1727), који је помаму за акцијама Компаније за Јужна мора прокоментарисао реченицом: „Могу прорачунати кретање небеских тела, али не и људску глупост“. Био је власник 35 акција и продао их је „на време“ за 100% профита, добивши за њих 7.000 фунти. Али ни он није могао да се заустави и стане, него је наставио и даље да окушава срећу све док на крају није изгубио и својих 20.000 фунти.

финансијски крах, који је затим уследио, само манифестација много дубљих слабости које је носила завршна фаза либералног капитализма.

Крај треће деценије XX века донео је невиђену хиперпродукцију у привреди Сједињених Држава. Новац се лако стицао на основу сталног скока цена, што се нарочито односило на акције и њихову вредност на берзама. Економија, заснована на Фишеровој квантитативној теорији новца, довела је дотле да се на берзама куповало све, једино је било битно да се акције продају у што краћем року и за што већу добит. Међутим, стопа повећања цена акција била је многоструко већа него стопа раста новца у оптицају [Kindleberger 1986]. Просечно је пет милиона долара у акцијама мењало власнике у току само једног дана. Искривљена свест о могућности брзог и лаког богаћења довела је до праве јагме за акцијама. Рад на берзама постао је најуноснији посао. У току лета 1929. године нестало је сваке опрезности, тако да су од краја маја до краја августа цене акција скочиле за преко 70% [Kingston, Lambert 1982: 174–177].⁵

Међутим, акције се нису куповале за стварни новац, него краткорочним позајмицама код банака, уз минимално обезбеђење таквих кредита. Половином октобра професор Ервин Фишер (1867–1947) даје историјску изјаву: „Изгледа да су се високе цене акција усталиле... Очекујем да ће цене акција за неколико месеци бити много више него данас“. Тачан одговор зашто је само десет дана касније настало неповерење које је довело до слома берзе – нико не зна. Почело се са принудним продајама акција, да би се оне касније претвориле у паничне, по принципу „дај шта даш“. После слома берзи, на ред је дошао нагли пад цена производа, због чега фабрике смањују радну снагу, тако да се са осетним падом производње и огроман број економски активног становништва нашао на улици без посла [Butler 1934: 20–37].⁶

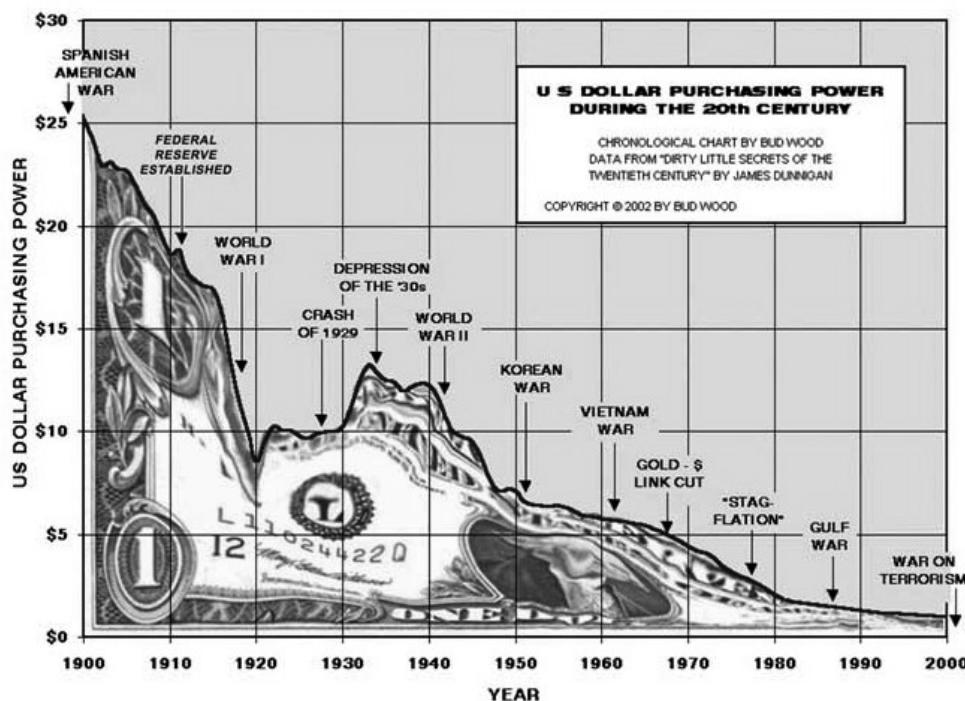
Светска економска криза, започета спектакуларним падом хартија од вредности 25. октобра 1929. године (тај дан је назван „црни петак“) на њујоршкој берзи (*Wall Street*), имала је најпресуднији утицај на даљи ток историје. За само неколико дана 40.000 милиона долара у акцијама изгубило је своју вредност, а са пропашћу америчке берзе обустављени су и сви њени зајмови Европи.

Велики недостатак европског благостања, насталог после споразума у Локарну, био је тај што је оно зависило од нестабилног напретка америчке привреде. Пошто су сви амерички кредити били искључиво краткорочни, њихово нагло повлачење имало је катастрофалне последице за европске кориснике. Без преко потребних средстава, европски дужници су убрзо престали да исплаћују ратне

⁵ О каквим се скоковима цена радило навешћемо пример за акције *Њујорк тајмса* (*The New York Times*): њихова номинална вредност износила је 25 \$, током 1927. године просечна цена на берзи једне акције износила је 181 \$, током 1928. просечно 245 \$, почетком 1929. године 331 \$, 3. септембра 469 \$, 1. октобра 510 \$, а половином новембра 224 \$.

⁶ Незапосленост, као последица рецесије, кретала се у размерама које се више никад нису поновиле у историји – у периоду 1932–1933. проценат незапосленог економски активног становништва износио је, по земљама: Велика Британија 22%, Белгија 23%, Шведска 24%, САД 27%, Аустрија 29%, Норвешка 31%, Данска 32% и Немачка 44%.

репарације и остала дуговања. На другој страни, Хуверова администрација је, подижући увозне таксе, онемогућила страним дужницима да их компензују путем повећаног извоза. Како су земље једна за другом тежиле да уравнотеже своје билансе кроз обустављање увоза, то је неизбежно довело до замирања светске трговине. Криза током 1930–1932. доприноси јачини депресије и добија карактер светске економске кризе.

Кретање куповне моћи америчког долара у XX веку

Слом берзе и паника која је настала након тога открила је бројне махинације и злоупотребе службеног положаја до којих је долазило у време маније. Историјско искуство упућује на чињеницу да су бројне преваре биле само реакција на човеков незасит апетит за богаћењем. Најпознатија афера из тог времена свакако је „Понзијева афера“, која је добила име по бостонском банкарлу Карлосу Понзију (1882–1949), који је својим депонентима обећао да ће им плаћати камату и до 30% месечно, рачунајући на стални прилив средстава и стални раст акција. А када је све то престало, Понзи је завршио у затвору [Kindleberger, Alibert 2006: 34].

На финансијском плану, парализа емисионог тржишта довела је до потпуног поремећаја кредитног тржишта. Услед великог губитка који су трпеле банке (готово све инвестиције су биле „промашаји“) дошло је до тога да и оне не извршавају своје обавезе према депонентима, завршавајући у принудним сте-

чајевима и банкротству. Поврх свега, опадањем привредне делатности смањивао се и национални доходак, што је проузроковало и смањење државних и јавних прихода. Са овом каузалном везом нису били синхронизовани и јавни расходи, тј. расходи се нису смањивали сразмерно и у исто време, те је дошло до појаве буџетског дефицита који је проузроковао пад националног дохотка. Повезаност финансијског, индустријског и трговачког капитала резултирала је ланчаном реакцијом, те су после банкарских – на ред дошли стечајеви у индустрији и трговини [Sause 1972: 342–343].⁷

Председник Херберт Хувер је тражио одговорност Европе за депресију у коју су запале Сједињене Државе, прихватујући само делимично сопствену одговорност за шпекулације на *Wall Street*-у. Он је посебно осудио прецењену енглеску фунту и везивање готово свих европских валута за злато, као и постојање ратних репарација које су довеле до слома немачке привреде [Hoover 1952: 61–62].

На другој страни океана, у Европи, догађаји изазвани крахом берзе на *Wall Street*-у убрзо су проузроковали кризу новчаног и кредитног система – прво у Немачкој, Француској и Аустрији, а затим по систему ланчане реакције и у осталим државама.

У Немачкој се буџет за 1930. годину завршио дефицитом већим од милијарде марака, да би већ почетком наредне године била ликвидирана једна од највећих европских банка – *Darmstädter und Nationalbank*. Убрзо потом почеле су да престају са радом и друге банке, што је имало за последицу затварање фабрика, масовна отпуштања с посла и обуставе исплате зарада. Слична је ситуација била и у Француској где су банкротирале *Banque Adam* и *Banque Oustric*, као и у Аустрији где је под стечај отишао чуvenи *Credit Anstalt* [Vučo 1970: 348].

Како је Немачкој претила економска катастрофа, а с њом и политичка криза, на молбу председника Паула фон Хинденбурга (1847–1934) америчка администрација доноси јула 1931. године одлуку о проглашењу мораторијума (обуставе плаћања) по свим међународним обавезама (укључујући ту и репарације). Годину дана касније, на конференцији у Лозани, чланице Антанте закључиле су да Немачка више није у стању да сервисира своје обавезе и да уместо свих преосталих дуговања уплати једнократно обештећење у износу од три милијарде марака. Том уплатом скинуто је једно велико бреме са немачке привреде, али је то за последицу имало долазак нациста на власт. Тако се Хитлер појавио као „deus ex machina“ нудећи спасоносна решења немачком народу за излазак из дубоке рецесије.

Друштво народа је током 1931. и 1932. године тражило излаз из новонастале ситуације. Поред Лозане, организују се конференције у Женеви, Берлину, Бечу и Лондону. Плод тих разговора било је оснивање релативно великог броја

⁷ Индекс индустријске производње у САД у јуну 1929. износио је 127, а пет месеци касније 99. За време економске кризе која је тада уследила под стечај је отишло 9.096 банака и 28.285 предузећа.

међународних банака и других финансијских организација за санацију привреде путем давања дугорочних кредита, попут *Међународног привредног института*, *Банке за међународне обрачуне* и *Међународне банке за пољопривреду*, које – дугорочно гледано – нису дале жељене резултате. У оквиру националних економија, владе европских земаља су на депресију покушале да одговоре дефлацијом и на тај начин очувају вредности својих валута. Убрзо су уследиле рефлаторне мере – јавни радови, девалвација, преференцијални царински аранжмани или комбинација свих тих метода [Šećerov 1936: 194–195].

Тешко се могу објаснити разлози дужине и жестине трајања кризе и депресије, али влада једно опште уверење да су стечајеви банака и пад међународне трговине највише допринели томе. Земље које су се нашле на њеном удару нису имале развијену адекватну алтернативну монетарну и фискалну политику како би макар мало ублажиле њене последице.

Узрок стечајева новчаних завода била је пре свега њихова велика бројност, уз релативно мали капитал у односу на волумен банкарских послова. На другој страни, стечајеви малих банака су проузроковали губитак поверења јавности у остале, знатно веће и „прживеле“ банке, што је довело до масовних повлачења депозита. То је приморало „здраве“ банке да ограниче кредите привреди на најмању могућу меру, што је довело до затварања и онако малог броја активних привредних предузећа.

Систем федералних резерви (The Federal Reserve System), као централна – национална банка САД, није био у стању да финансијски прати такву ситуацију. Знајући да ниједан банкарски систем не може одједном издржати конверзију депозита у готов новац, гувернери по савезним државама уводе нерадне дане за банке, јер је то био једини начин да се банке затворе и законски онемогуће исплате.

Већина солвентних банака је том приликом престала са радом, све до тренутка док Френклин Делано Рузвелт (1882–1945) 4. марта 1933. године није и званично ушао у Белу кућу. Дан пре тога, амерички Конгрес усваја његов *Програм мера општег привредног опоравка земље*, познатијег под називом Њу дил (*New Deal*), који се заснивао на државној интервенцији у привреди, интензивном инвестирању и јавним радовима. Нова монетарна политика донела је неколико закона по хитном поступку, међу којима се по свом значају истицао *Закон о банкама* (Glass-Steagall act).

Главни задатак Рузвелтове администрације односио се на оснапобљавање комерцијалног банкарства за нормалан рад. Први корак у томе било је објављивање тзв. „банкарског празника“, којим су истовремено затворене све банке у САД на недељу дана. Банка се могла поново отворити тек пошто се испитивањем утврдило да је то оправдано и да постоје економски разлози. Тада корак је, пре свега, имао за циљ да код јавности превазиђе психозу неповерења и панике. Након поновног отварања банке јавност је могла бити сигурна да је држава са своје стране, дајући јој „зелено светло“ за рад, дала све потребне гаранције о исправности пословања тог новчаног завода. *Законом о банкама*

регулисан је промет злата – долар је напустио златно важење, а *Систем федералних резерви* је почeo са кредитирањем привреде уз гаранције државних обvezница, услед чега је контрола кредитног пословања преšла у надлежност федералне администрације. Реформа банкарског система представљала је један од успешнијих делова Рузвелтовог програма, јер је трајно враћено поверење у финансијску и монетарну политику [Vučo 1975: 116–117].

Концепција Њу дила у потпуности је била заснована на новој макроекономској теорији Џона Мејнарда Кејнса (1883–1946), изложеној у делима *Трактат о монетарној теорији* (1923) и *Расправа о новцу* (1930), у којима је упозоравао на то да се либерализам ближи крају и да је нужна појава државне интервенције у спречавању криза и могуће пропасти капитализма. Политика јефтиног новца (ниске каматне стопе) и пуне запослености постају основни постулати кејнсијанизма – теорије коју прихватају све земље са развијеном тржишном економијом [Fridman 1973: 220–221].

Инвестиције у јавне радове су врло брзо постале главно средство којим се, уз државну интервенцију, могла одржати – како равнотежа у привреди, тако и привредни развој у смислу пуне запослености. Електрификација и увођење телефона у домаћинства у Америци доживљавају прави бум, док су петрохемијска и аутомобилска индустрија, као и изградња ауто-цеста у сталној експанзији. Сличне рецепте примениће и државне економије европских земаља, с том разликом што ће Енглеска прва изаћи из рецесије, јер је већ почетком 1932. године *Bank of England* прва одлучила да напусти некорисну фикцију везивања фунте за злато [Mišić 1960: 7–8].

Мало је земаља изашло из депресије и кризе без већих унутрашњих промена. Издиференцирани путеви изласка били су засновани на етатистичко-демократским принципима и крајње десничарским – фашистичким моделима. Појава нацизма у Немачкој стоји у директној вези са сломом берзе на *Wall Street*-у [Hobsbaum 2004: 83]. Криза светског капитализма, настала услед немоћи либерализма да контролише догађаје у економији изазване хиперпродукцијом, са предиспозицијама да доведе у питање и сам поредак, нужно је натерала владе високоразвијених земаља да преузму контролу у привреди, спрече нежељене токове и изврше консолидацију која ће им омогућити опстанак – сада у облику државног капитализма.

*

Како је Други светски рат привремено зауставио реализацију пројектованих задатака, до њихове конкретизације долази на конференцији у Бретон Вудсу (САД) 22. јула 1944. године. Конференција је била посвећена монетарним и финансијским проблемима с којима ће се друштво сусрести након окончања рата. Основу „Бретонвудског монетарног система“ чини политика фиксних девизних курсева – заснована на фиксном односу између долара и злата.

Успостављени паритет се одређивао у односу на злато или у односу на долар,

па је због тога читав тај систем назван Системом златно-девизног стандарда. Наступа ера стабилне економске политике (стабилних курсева и цена), која ће се одржати све до почетка седамдесетих, када ће амерички председник Ричард Никсон (1913–1994), 15. августа, донети одлуку о укидању конверзије долара у злато. Тим чином престао је да функционише међународни монетарни систем на принципима установљеним у Бретон Вудсу. Уз цену злата, која више није била фиксирана, није се гарантовала ни паритетна конвертибилност долара. Тако је успостављен нови – флуктуирајући („пливајући“) валутни систем.

Распадом Бретонвудског система 1971. године и доласком на власт Роналда Регана (1911–2004) стекли су се услови за повратак „шпекулантске економије“. У наредној деценији долази до постепеног демонтирања постдепресионе регулаторне реформе кроз процес дерегулације тржишта. Са продором неолиберализма почетком деведесетих година отворена је Пандорина кутија, доводећи до све учесталијих економских криза.

Литература

1. Barzun, Jacques. *Od osvita do dekadencije* – 500 godina zapadне културе – Od 1500. do данас, Zagreb: Masmedia, 2003.
2. Braudel, Fernand. *Vrijeme svijeta* – materijalna civilizacija, ekonomija i kapitalizam od XV do XVIII stoljeća, Zagreb: August Cesarec, 1992.
3. Butler, Harold. *Svetski ekonomski i socijalni problemi* – izveštaj sa XVIII međunarodne konferencije rada održane marta 1934. u Ženevi, Beograd: Centralni sekretarijat radničkih komora Jugoslavije, 1934.
4. Friedman, Milton. *Teorija novca i monetarna politika*, Beograd: Rad, 1973.
5. Godšo, Žak. *Revolucije 1848*, Beograd: Nolit, 1987.
6. Hobsbaum, Erik. *Doba ekstrema* – istorija kratkog dvadesetog veka 1914–1991, Beograd: Dereta, 2004.
7. Hoover, Herbert. *The memoirs of Herbert Hoover III*, New York: Macmillan, 1952.
8. Kindleberger, Charles i Aliber, Robert. *Najveće svjetske financijske krize*, Zagreb: Poslovni dnevnik – Masmedia, 2006.
9. Kindleberger, Charles. *The World in Depression 1929–1939*, Berkeley: University of California Press, 1986.
10. Kingston, Džeremi; Lambert, Dejvid. *Velike svetske katastrofe i krize*, Beograd: Narodna knjiga – Vuk Karadžić, 1982.
11. Kulischer, Josef. *Opća ekonomска povijest srednjega i novoga vijeka*, II knjiga, Zagreb: Kultura, 1957.
12. Mišić, Dimitrije. *Investicije i privredni razvoj*, Beograd: Naučna knjiga, 1960.
13. Sause, George. *Novac, bankarstvo i ekonomska aktivnost*, Beograd: Naučna knjiga, 1972.
14. Šećerov, Slavko. *Problemi svetske i naše privrede*, Beograd: Geca Kon, 1936.
15. Vilar, Pierre. *Zlato i novac u povijesti*, Beograd: Nolit, 1990.

16. Vučo, Nikola. *Državna intervencija u privredi*, Beograd: Savremena administracija, 1975.
17. Vučo, Nikola. *Ekonomска историја света*, Beograd: Ekonomski fakultet, 1970.
18. Wallerstein, Immanuel. *Suvremenih svjetski sistem*, Zagreb: Centar za kulturnu djelatnost, 1986.
19. Weber, Max. *Protestantska etika i duh kapitalizma*, Sarajevo: Svjetlost, 1989.
20. Živojinović, Dragoljub. *Uspon Evrope 1450–1789*, Novi Sad: Matica srpska, 1985.

LE DESTIN HISTORIQUE DU CAPITALISME – LA CRISE EN RAISON D'UNE CROISSANCE INCONTRÔLÉE

RÉSUMÉ: L'article analyse l'émergence et le développement du capitalisme, quand il a été encore à ses débuts remarqué que l'homme afin de réaliser davantage de bénéfices en utilisant tous les moyens possibles, qui sont souvent en conflit avec les principes moraux fondamentaux de la société. Peu à peu, que sa "faim" de l'argent devient incontrôlée et commence la chaîne de relations causales qui se terminent régulièrement avec la crise aux conséquences imprévisibles. La croissance économique soudaine est toujours euphorique, suivie par la consommation augmentée et le prix incroyable de marchandises sur le marché. Au début, il se crée une illusion de la prospérité et le plein contrôle de la situation. Dans les couches sociales les plus larges se fait de l'optimisme quant à l'avenir, et il semble que l'argent est "libre" et que les "gagnants" sont ceux qui dépensent sans réfléchir, en effet, des "perdants" sont ceux qui sont réticents. Puis quelque chose se produit toujours, ce qui remet en question tout le système qui a fonctionné jusqu'à là et la manie se transforme en panique. C'est avec la disparition de la confiance que tout a commencé à s'effondrer – ce que a été acheté alors euphoriquement se vend maintenant encore plus euphoriquement. L'expérience historique a montré que la puissance destructrice de la crise financière-produite par l'homme est beaucoup plus grave pour lui que les catastrophes naturelles – produite par la nature.

MOTS CLÉS: capitalisme, crise, Fugger, tulipomanie, John Law, la South Sea Company, Wall Street.

Prilozi
Supplements

Doc. dr Milica Radović¹
Dr Vladimir Vračarić²
Fakultet za pravne i poslovne studije
„Dr Lazar Vrktić“, Novi Sad

UDK 339.7
Originalni naučni rad
Primljen: 15. 10. 2012.
Odobren: 15.12. 2012.

PRIMENA BETA KOEFICIJENTA NA TRŽIŠTU KAPITALA U SRBIJI

REZIME: Cilj ovog rada je analiza primene beta koeficijenta na tržištu kapitala u Srbiji. U radu su izložene osnovne postavke savremene porfolio teorije zasnovane na skupu efikasnog portfolija, linija tržišta kapitala, rizik portfolija i model vrednovanja kapitala. U savremenoj portfolio teoriji veliki značaj u odabiru akcije ima beta koeficijent. Autori su pošli od prepostavke da se osetljivost prinosa finansijskog instrumenta u odnosu na prinos tržišnog portfolija može primeniti na tržište kapitala u Srbiji. Rezultati beta koeficijenta za proizvoljno odabrane akcije na osnovu procentualnih promena cena i procentualnih promena indeksa Belex15 i BELEXline u periodu od 15. juna 2009. do 14. juna 2010. godine potvrđuju da je izračunavanje beta koeficijenta i njegova primena značajna pri donošenju investicionih odluka na nerazvijenom tržištu.

KLJUČNE REČI: *tržište kapitala, beta koeficijent, tehnička analiza, prinos, rizik.*

Uvod

Beta koeficijent je najpoznatija mera sistematskog rizika i predstavlja relativnu meru osetljivosti prinosa aktive na promene u prinosu tržišnog portfolija, tj. meri relativno odstupanje cene HOV u odnosu na referentni tržišni prosek.

Teorijske osnove savremenoj portfolio teoriji postavio je Harry Markowitz 1952. godine modelom očekivane stope prinosa i rizika portfolija. U osnovi, teorija polazi od mogućeg rizika i smatra da investitor od dve investicione alternative jednako očekivanih prinosa bira onu koja ima niži rizik i uvršćuje ga u svoj portfolio.

Rizik investiranja

Sama reč rizik potiče od italijanske reči „risicare“, koja znači „usuditi se“. Prema tome, rizik predstavlja izbor, a ne sudbinu. Aktivnosti koje preduzimamo zavise od

---

¹ e-mail: mizrad@eunet.rs.

² vvracaric@yahoo.com.

toga koliko smo smeli pri odabiru i koji nivo rizika smo spremni da preuzmemos.

Rizik se uopšteno definiše kao neizvesnost budućeg ishoda. On je, po nekim teoretičarima, ekvivalentan pojmu neizvesnost, koji podrazumeva da profit nije unapred poznat sa apsolutnom izvesnošću, ali su zato poznate mogućnosti investiranja (mogući profit) i njima odgovarajuće verovatnoće. Pored pojma neizvesnost, u svakoj od definicija rizika nailazimo i na pojam gubitak. Jer, kada je rizik prisutan, postoji bar dva moguća ishoda, a najmanje jedan od njih je nepoželjan.

Mnogi rizici investiranja su međusobno vrlo usko povezani i nije uvek moguće pouzdano odrediti gde prestaje jedna vrsta rizika, a gde počinje druga. Iz tog razloga, osnovni cilj svakog investitora je: naučiti da prepozna i minimizuje rizik.

Kod donošenja odluke cilj je da se izabere najbolja alternativa. Uzimaju se u obzir i prednosti i nedostaci, a pri tome izabrana alternativa ne mora da bude baš ona koja nosi najmanji rizik. Naprotiv, može se izabrati i alternativa sa najvećim rizikom, ako ona pruža odgovarajuće prednosti. Izbor alternative je veoma složen problem. Izbor zavisi od mogućih alternativa, posledica, vrednosti, činjenica uzetih u obzir za vreme donošenja odluke i primenjenih metoda.

Portfolio teorija

Zbog neizvesnosti koje sa sobom nosi investiranje na tržištu kapitala, po pravilu, ne ulaze se u jedan finansijski instrument, jer je u tom slučaju koncentracija rizika izuzetno velika. Zbog toga se formira portfolio, odnosno više različitih finansijskih instrumenata. *Portfolio* je, dakle, skup različitih finansijskih instrumenata pomoću koga investitori diversifikuju svoja ulaganja, što dovodi do smanjenja rizika ulaganja. U portfoliju se posmatra prinos i rizik finansijskih instrumenata, a ne samo performanse jednog finansijskog instrumenta.

Portfolio teorija omogućava izbor različitih finansijskih instrumenata, čija će kombinacija dati najbolji prinos za dati rizik. Izbor portfolija će zavisiti od postavljenog cilja za prinos i rizik, odnosno težnja je da se formira *efikasan portfolio* [J. Rutherford, 1985: 202]. Portfolio finansijskih instrumenata je efikasan ako nijedan drugi portfolio ne obezbeđuje viši očekivani prinos uz isti ili niži rizik, odnosno ako ne obezbeđuje niži rizik uz isti ili viši očekivani prinos.

Očekivani prinos portfolija računa se po formuli:

$$E(r_p) = \sum_{i=1}^n x_i E(r_i)$$

gde je:

- x_i – učešće hartije od vrednosti u strukturi portfolija;
- $E(r_i)$ – očekivani prinos pojedinačnog finansijskog instrumenta.

Rizik portfolija finansijskih instrumenata meri se varijansom ili standardnom devijacijom portfolija. Da bismo izračunali varijansu portfolija treba da poznajemo varijansu svakog finansijskog instrumenta u portfoliju, kao i uzajamni odnos očekivanog prinosa svakog instrumenta, tzv. koeficijent korelacije ili kovarijansa.

Dakle, varijansa portfolija se računa kao suma proizvoda vrednosti kovarijansi akcija i pripadajućih portfolio pondera:

$$V_p = \sum_{i=1}^n x_i^2 V_i + \sum_{i=1}^n \sum_{j=1}^n x_i x_j Cov_{ij}$$

Standardna devijacija portfolija predstavlja kvadratni koren varijanse, pa je formula:

$$\delta_p = \sqrt{V_p}$$

gde je:

- x_i – ponder pojedinačne hartije od vrednosti u portfoliju;
- V_i – varijansa stope očekivanog prinosa hartije i ;
- Cov_{ij} – kovarijansa stopa prinosa hartija i i j .

Kovarijansa predstavlja odnos smerova kretanja prinosa instrumenata i jednaka je proizvodu standardnih devijacija prinosa instrumenata portfolija i koeficijenta korelacije. Dakle, formula je:

$$Cov(r_A r_B) = \delta_A \delta_B \rho_{AB}$$

gde je:

- δ_A – standardna devijacija akcije A;
- δ_B – standardna devijacija akcije B;
- ρ_{AB} – koeficijent korelacije akcija A i B.

Koeficijent korelacije [http://sr.wikipedia.org] je mera zajedničkog variranja dve ili više varijabli i stepena njihove povezanosti. On pokazuje da li postoji povezanost između varijabli, kao i kvalitet povezanosti. Pozitivna korelacija je ako porast mera jedne varijable prati porast mera druge. Negativna povezanost postoji ako porast jedne varijable prati opadanje druge.³

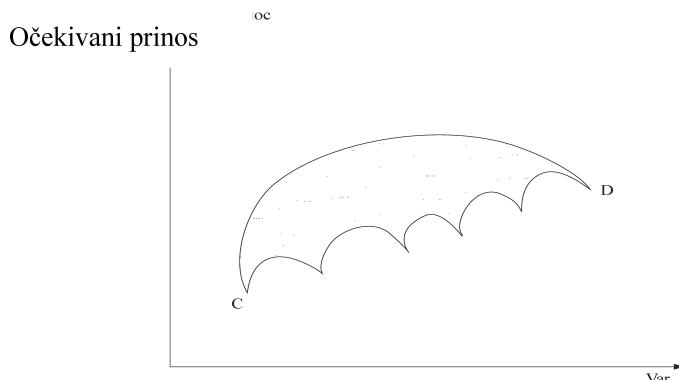
Iz navedenih formula možemo uočiti da svako dodavanje novog instrumenta u portfolio dodatno otežava izračunavanje stope prinosa portfolija, odnosno zaključujemo da je to jedan vrlo složen i dugotrajan proces.

³ Ovaj koeficijent je ograničen i kreće se u intervalu (-1, +1). Koeficijent +1 ukazuje na perfektnu pozitivnu korelaciju, tj. prinos akcija varira na identičan način. Koeficijent korelacije -1 ukazuje na perfektnu negativnu korelaciju, tj. prinosi akcija variraju u suprotnim smerovima. Što je koeficijent korelacije bliži nuli, prinosi imaju težnju da ne budu u korelaciji.

Jedan od portfolio modela razvio je Harry Markowitz 1952. god. On je pokazao da je varijansa stope prinosa portfolija ujedno i mera rizika portfolija uz određeni skup realnih pretpostavki. Razvijajući matematički model varijanse prinosa portfolija, Markowitz je ukazao ne samo na značaj diversifikacije, već i na način na koji se diversifikacija efikasno izvodi.

Skup efikasnih portfolija

Pri formiranju portfolija, čak i onog od samo dva elementa, broj mogućih kombinacija dobijenih variranjem proporcija ulaganja u dva elementa bio bi beskonačno velik. Ukoliko dvoelementni portfolio dopunimo samo još jednom hartijom, broj kalkulacija očekivanog prinosa i rizika takvog portfolija bio bi gotovo beskrajan. Ipak, takav odabir mora biti izведен u cilju identifikacije najpoželjnijeg portfolija.

Slika 1. Skup mogućih i efikasnih portfolija [izvor: Šoškić, 2007: 138]

Rešenje ovog problema nalazimo u *teoremi skupa efikasnih portfolija (efficient set theorem)*, koja upućuje na analizu samo podskupa skupa mogućih rešenja koja ispunjavaju uslove efikasnosti. Prema toj teoremi, investitor će izabrati optimalan portfolio tako da on obezbeđuje:

- maksimalni očekivani prinos za dati nivo rizika; i
- minimalni rizik za dati nivo očekivanog prinosa.

Skup mogućih portfolija grafički se predstavlja kao oblast koja podseća na oblik kišobrana, kod koje je broj „špiceva“ jednak broju hartija od vrednosti koje su uvrštene u portfolio. Gornja granica te oblasti, predstavljena krivom CD na slici 1, predstavlja skup efikasnog portfolija koji je determinisan zadovoljavanjem oba uslova prethodno navedene teoreme. Oblasat unutar kišobrana na slici 1 predstavlja oblast mogućih portfolija.

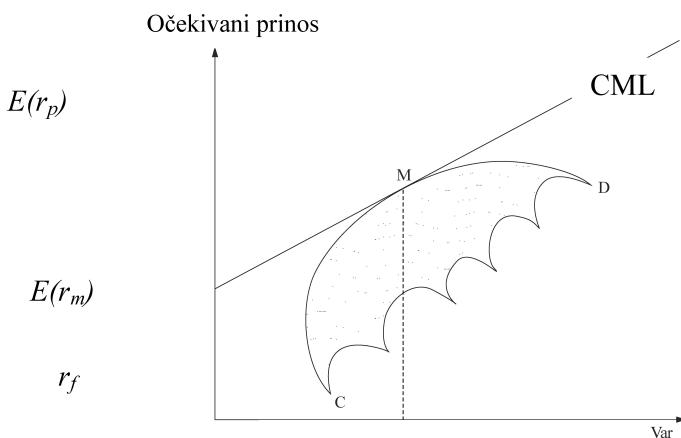
Linija tržišta kapitala (CML)

U realnom tržišnom okruženju moguće je ulaganje sredstava i u bezrizične investicije. Tipičan primer su bankarski krediti sa unapred dogovorenom kamatnom stopom. U tom slučaju očekivani prinos je jednak stvarnom prinosu, te je standardno odstupanje nula. S obzirom na to, skup efikasnih portfolija koji se tom prilikom formira je linearan, odnosno predstavljen je pravom koja se naziva tržišna linija portfolija ili skraćeno CML (*Capital Market Line*). Ta prava tangentno se dodiruje sa efikasnim skupom akcija, što je prikazano na slici 2.

Prava CML predstavlja skup efikasnih portfolija, strukturiranih kombinovanjem rizične i bezrizične aktive. Povlači se iz tačke koja označava stopu prinosa državne obveznice (r_f), a u tački M tangentno se dodiruje sa efikasnim skupom akcija. Nagib te prave se računa po sledećem obrascu:

$$\frac{E(r_M) - r_f}{\delta_M}$$

i predstavlja dodatni iznos očekivanog prinosa ostvarenog jediničnim uvećanjem rizika.⁴

Slika 2. Linija tržišta kapitala (CML) [izvor: Krneta, S., 2006: 49]

⁴ Gde su: $E(r_M)$ i δ_M očekivani prinos i rizik tržišnog portfolija, r_F je nerizični prinos (*risk-free*). Da bismo dočarali ovaj obrazac, poslužićemo se primerom u kome je $E(r_M) = 16\%$, $\delta_M = 3\%$ i $r_F = 10\%$. Dakle, nagib prave će iznositi +2, što govori da će za svakih 1% preuzetog rizika investitor biti nagrađen sa dodatnih 2% iznad nerizičnog prinosa.

Očekivani prinos efikasnog portfolija koji leži na pravi CML predstavljamo izrazom:

$$E(r_{pM}) = r_f + \frac{E(r_M) - r_f}{\delta_M} \delta_{pM}$$

gde je:

- $E(r_{pM})$ – očekivani prinos portfolija M;
- r_f – nerizičan prinos;
- $E(r_M)$ – očekivani prinos tržišnog portfolija;
- δ_M – rizik tržišnog portfolija;
- δ_{pM} – rizik efikasnog portfolija M.

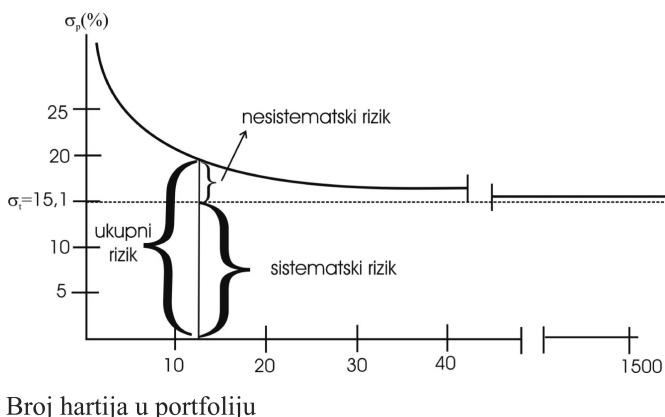
CML usmerava formiranje jedinstvenog portfolija rizičnih elemenata – portfolija M. Shodno tome, portfolio M je najbolji mogući rizični portfolio. Za manji rizik, veću sigurnost, kupovaće se nerizični instrumenti za veći deo aktive, a manji deo će se ulagati u rizične elemente, locirane na potezu r_f – M. Za veći rizik rezervisan je drugi deo prave, od tačke M ka severoistoku.

Rizik portfolija

Formiranje portfolija finansijskih instrumenata omogućava diversifikaciju i smanjenje ukupnog rizika u odnosu na ulaganje u pojedinačne finansijske instrumente.

Rizik ulaganja u hartije od vrednosti na tržištu kapitala sadrži sistematski i nesistematski rizik. Totalni (ukupni) rizik predstavlja ukupni varijabilitet stopâ prinosa posmatrane aktive i meri se standardnom devijacijom stopâ prinosa. Sistematski (tržišni) rizik obuhvata ukupne tržišne rizike, tj. rizike koji su od uticaja na sve hartije od vrednosti: inflatorni rizik, kamatni rizik, rizik deviznog kursa i sl. Ovaj rizik se ne može otkloniti diversifikacijom. Deo rizika koji predstavlja razliku između totalnog i sistemskog rizika nazivamo nesistematski rizik. To je rizik koji je vezan za pojedinačne hartije od vrednosti i pojedinačne kompanije koje ih emituju. Ovaj rizik se može smanjiti diversifikacijom.⁵ On može da se odnosi na poslovni rizik, rizik nelikvidnosti, rizik neplaćanja, štrajkove, promene u menadžmentu i sl.

⁵ Diversifikacijom portfolija investitor izbegava da preuzme isuviše veliki totalni rizik pojedine HOV, već podjednako snosi rizik svih HOV na tržištu – kombinacija HOV čiji se prinosi kreću u različitim smerovima.

Slika 3. Uticaj veličine portfolija na kretanje rizika portfolija [izvor: Šoškić, 2007: 120]

Tradicionalni pristup diversifikaciji podrazumeva investiranje u veći broj različitih hartija od vrednosti. Diversifikacija portfolija utiče na smanjenje rizika, ali je važno uočiti da porast broja hartija od vrednosti u portfoliju približava njegov rizik tržišnom. Ali ni portfolio sa najvećim brojem hartija od vrednosti u svom sastavu ne bi spustio rizik ispod nivoa tržišnog rizika. Dakle, diversifikacijom se može eliminisati deo rizika koji se odnosi na tržište u celini (Šoškić, 2007: 119).

Doprinos svakog finansijskog instrumenta ukupnom riziku portfolija meri se senzitivnošću njegovog prinosa u odnosu na prinos tržišnog portfolija. *Senzitivnost* predstavlja stepen promene prinosa jednog finansijskog instrumenta ako se menja prinos portfolija u koji je on uključen. Ta osetljivost prinosa pojedinačnog instrumenta na prinos portfolija meri se beta koeficijentom – β . Dakle, ovaj koeficijent izražava rizičnost finansijskog instrumenta u odnosu na tržišni rizik.

Posedovanje tržišnog portfolija i efekti tog posedovanja na prinos i rizik investitora usmereni su na pokušaj formiranja cene rizika. Zadatak je da se utvrdi koliko veći prinos donosi ulaganje u rizične finansijske instrumente u okviru tržišnog portfolija u odnosu na držanje nerizičnih finansijskih instrumenata, kao i kakva kombinacija rizičnih i nerizičnih finansijskih instrumenata u portfoliju donosi optimalan prinos u odnosu na ukupan rizik portfolija. Prvi model koji je pokušao sa merenjem odnosa rizika i prinosa finansijskih instrumenata je model cene kapitala aktive, tzv. *Capital Asset Pricing Model (CAPM)*.

Model vrednovanja kapitala – CAPM (*Capital Asset Pricing Model*)

Model vrednovanja kapitala je ekonomski teorija koja opisuje odnos između rizika i očekivanog prinosa na hartije od vrednosti i predstavlja model vrednovanja rizičnih hartija od vrednosti. Pretežno se odnosi na individualne hartije od vrednosti i

njihovo ravnotežno stanje odnosa rizika i prinosa. Model omogućava da odredimo korektnu cenu investicije, a pod korektnom cenom podrazumevamo cenu koja ne daje mogućnost arbitražne zarade.⁶ Suština modela je u jednostavnoj logici da kapital na istom nivou sistematskog rizika mora imati istu očekivanu stopu prinosa.

CAPM prepostavlja da je optimalan onaj portfolio u kome investitor sa averzijom prema riziku kombinuje tržišni portfolio sa nerizičnim portfoliom (uz prepostavku da je nesistematski rizik u potpunosti diversifikovan) (Vasiljević, 1999: 69). Preko tržišnog portfolija investitor održava nivo rizika konstantnim, a prinos ukupnog portfolija povećava, odnosno smanjuje kombinovanjem obima nerizične finansijske aktive.

Model vrednovanja kapitala bazira se na nekoliko prepostavki kako bi se pojednostavila stvarnost i kako bi se investitori razlikovali samo u pogledu raspoloživih sredstava za ulaganje i odnosa prema riziku. CAPM prepostavlja:

- savršenu konkureniju, što znači da nijedan investitor pojedinačno ne može uticati na cene hartija od vrednosti;
- svi ulagači imaju jednak vreme ulaganja;
- svi investitori raspolažu istim informacijama o performansama akcija, odnosno o bonitetu njihovih emitentata;
- ne postoji tržišna ograničenja u smislu ulaganja, transakcionalih troškova, provizija, poreza na dividende i kamate i sl.;
- postoji nerizična imovina i investitori mogu pozajmiti ili dati u zajam neograničenu količinu te vrste imovine po konstantnoj stopi;
- svi investitori teže da izgrade portfolio na granici efikasnosti;
- svi ulagači imaju homogena očekivanja o prinosu na imovinu jer se prepostavlja da svi imaju iste očekivane prinose, standardne devijacije i korelacije prilikom izvođenja efikasne granice i izgradnje optimalnog portfolija.

Ovaj model polazi od toga da će investitor očekivati veću stopu povraćaja uloženog kapitala nego što mu to obezbeđuje ulaganje u nerizične plasmane.⁷ Uvođenjem u analizu nerizičnih plasmana CAPM traženu stopu prinosa na neku aktivu određuje kao zbir dveju komponenti: nerizične stope prinosa (*risk-free rate*) i premije na rizik, koja je u funkciji beta koeficijenta. Premija na rizik je višak prinosa iznad nerizične stope povraćaja koji investitori očekuju kao kompenzaciju za ulaganje u rizičnije plasmane. Na osnovu ovoga, CAPM traženu stopu prinosa prikazuje sledećom relacijom:

⁶ U ekonomiji i finansijama arbitraža podrazumeva iskorišćavanje cenovne razlike između dva ili više tržišta. Šta to konkretno znači? Trgovci mogu ostvariti velike zarade ako istovremeno kupuju jeftiniji, a prodaju skuplji ugovor. Razlika u ceni je mali deo dolara, ali ti trgovci trguju istovremeno velikim brojem ugovora pa zbog toga ostvaruju značajne rezultate. Veliki broj trgovaca u istom trenutku donosi iste odluke, pa njihova kupovina ili prodaja može izazvati promene na tržištima na kojima trguju. Pojednostavljenno, to su transakcije koje donose profit, ali bez rizika.

⁷ Nerizične plasmane čine ulaganja u hartije od vrednosti koje emituje država.

$$E(r_{pA}) = r_f + (E(r_M) - r_f) * \beta_A$$

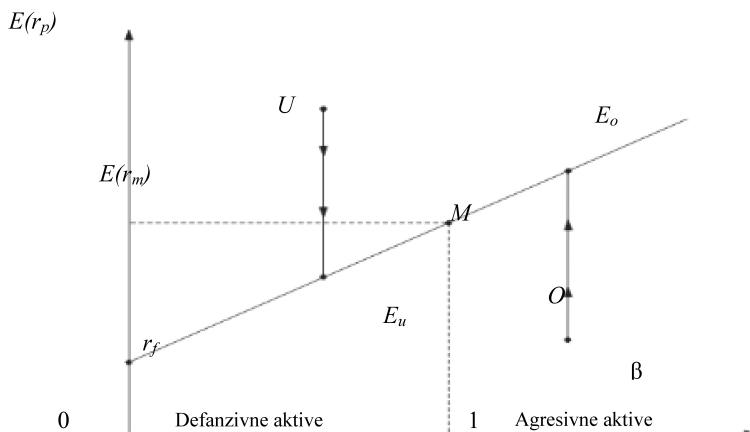
gde je:

- $E(r_{pA})$ – očekivani prinos određene akcije A;
- r_f – nerizična stopa prinosa;
- $(E(r_M) - r_f)$ – premija rizika (oč. pr. tr. portfolija – nerizična stopa prinosa);
- β_A – beta koeficijent određene akcije.

Na osnovu ove relacije lako se može zaključiti da je pri određivanju tražene stope prinosa centralni problem procena beta koeficijenta.

CAPM, dakle, opisuje odnos u kome je očekivana stopa prinosa aktive linearna funkcija sistematskog rizika aktive izraženog preko β koeficijenta, tj. hartije sa većom betom obezbeđuju veći prinos, i obrnuto (slika 4).

Na slici 4 vertikalne linije na grafikonu predstavljaju posebnu klasu rizika na specifičnom nivou vrednosti β koeficijenta. Kada imamo situaciju cenovne ravnoteže⁸ očekivana stopa prinosa određene hartije od vrednosti i nivo njenog β koeficijenta trebalo bi da se nalaze na liniji SARM u obliku jedne tačke. Ako su hartije od vrednosti potcenjene ili precenjene, ta tačka će se nalaziti van linije SARM, ali će biti pod uticajem ponude i tražnje i imaće tendenciju dolaska na tu liniju.

Slika 4. Model vrednovanja kapitala – CAPM [izvor: Šoškić, 2007: 203]

Na slici 4 uočavamo dve aktive,⁹ U i O. Ako je aktiva precenjena, odnosno ako ima visok β koeficijent za očekivanu stopu njenog prinosa (aktiva O), ona će trpeti pad cene do nivoa koji će obezbediti dovoljno visoku očekivanu stopu prinosa E_o koja je sposobna da kompenzuje visok sistematski rizik koji investitor preuzima kupujući tu

⁸ To je cena koja uravnovežuje ponuđenu i traženu količinu sredstava na tržištu.

⁹ Aktiva može biti hartija od vrednosti, portfolio, nekretnine i sl.

hartiju. Nasuprot tome, ako je aktiva potcenjena, odnosno ako ima nizak β koeficijent za očekivanu stopu prinosa (aktiva U), cena će rasti do nivoa koji će obezbediti tako nisku očekivanu stopu prinosa E_u koja je sposobna da navede transaktora na prodaju uprkos gubitku i niskom sistematskom riziku koga se transaktor lišava prodajući takvu hartiju.

CAPM povezuje očekivanu stopu prinosa sa odgovarajućim nivoom sistematskog rizika izraženog vrednostima β koeficijenta. On, dakle, predstavlja *trade-off* između sistematskog rizika i prinosa i polazi od činjenice da investitor za prihváćeni nivo rizika obezbeđuje sebi odgovarajući prinos.

Na relativno jednostavan način CAPM nam ukazuje na to da se sistematski rizik ne može otkloniti diversifikacijom, da rizične hartije od vrednosti očekuje premija na rizik, tako da veći rizik pruža i veći očekivani prinos na individualne hartije od vrednosti u portfoliju.

Beta koeficijent

Za praktično vrednovanje SARM modela, odnosno za procenu vrednosti očekivane stope prinosa različitih investicija, centralni problem je procena beta koeficijenta. On predstavlja osetljivost prinosa jednog finansijskog instrumenta u odnosu na prinos portfolija.

Matematički, beta koeficijent finansijskog instrumenta je njegova kovarijansa u odnosu na tržišni portfolio, podeljena sa varijansom tržišnog portfolija:

$$\beta_a = \frac{\text{Cov}(r_a, r_p)}{\text{Var}(r_p)}$$

gde je:

- r_a – prinos pojedinačne akcije;
- r_p – prinos tržišnog portfolija;
- $\text{Var}(r_p)$ – varijansa tržišnog portfolija (ukupan rizik tržišnog portfolija).

Dakle, vrednost beta koeficijenta β se izračunava na osnovu podataka o prinosu pojedinačne akcije i prinosu tržišnog portfolija. U zemljama sa razvijenim finansijskim tržištem ti podaci se objavljaju u specijalizovanim časopisima.

Beta je mera sistematskog rizika, odnosno pokazuje koliko ima sistematskog rizika u pojedinoj aktivni u odnosu na prosečnu aktivu koja iznosi 1.¹⁰ Ukoliko je vrednost beta koeficijenta jednaka 1 disperzija prinosa na akcije pojedinačnog preduzeća varira proporcionalno sa disperzijom prinosa tržišnog portfolija. Drugim rečima, akcija ima

¹⁰ Premija na rizik neke aktive zavisi isključivo od njenog sistematskog rizika. Zato što aktive sa velikim beta koeficijentom imaju velike sistematske rizike – imaju i veće očekivane prinose.

jednak stepen sistematskog rizika kao i tržište u celini. Vrednost beta koeficijenta veća od 1 znači da disperzija prinosa akcije varira više nego proporcionalno sa disperzijom tržišnog prinosa, tj. sistematski rizik je veći nego kod tržišta u celini. Ova vrsta akcija često se naziva *agresivna investicija*. Beta manja od 1 znači manji sistematski rizik od tržišnog. Akcije ovog tipa nazivaju se *defanzivnim*. To su aktive koje su manje nestabilne od tržišta. Prinosi tih aktiva su, u proseku, manje apsolutne vrednosti od tržišnih, pa su i premije na rizik manje.

Očekivani prinos finansijskog instrumenta će linearno i pozitivno biti povezan sa visinom beta koeficijenta. Beta ukazuje na očekivanu promenu prinosa instrumenta u odnosu na promenu tržišnog portfolija, ali ona ne ukazuje na to koliko će biti očekivani prinos tog instrumenta. Što je veći beta koeficijent finansijskog instrumenta veći je njegov očekivani prinos. Ako tržišna cena portfolija poraste za 1%, cena finansijskog instrumenta koji ima betu 1,3 raste za dodatnih 1,3%. Beta u rasponu od 0 do 1,0 znači da cena finansijskog instrumenta prati kretanje tržišnog portfolija.

Beta portfolija

Učesnici na tržištu radije investiraju u portfolio akcija nego u pojedinačne akcije, tako da ih više zanima rizik portfolija nego rizik pojedinačnog finansijskog instrumenta, mada je rizik pojedinačnog finansijskog instrumenta neophodan da bi se izračunao rizik portfolija.

Beta portfolija se određuje kao

$$\beta_{\pi} = \sum_{i=1}^n \omega_i \beta_i$$

gde su:

- β_i – beta koeficijenti svake pojedinačne akcije;
- ω_i
- – udeo akcije u portfoliju.

Dakle, beta portfolija je prosek beta instrumenata koji čine portfolio. Jednačina sugerije da portfolio koji sadrži akcije sa visokim beta koeficijentom i sam ima relativno visok beta koeficijent.

Vrednosti beta koeficijenta na tržištu kapitala u Srbiji

Analiziran je beta koeficijent indeksa Beogradske berze i kretanja cena pojedinih akcija, u periodu od 15. juna 2009. do 14. juna 2010. Berzanski indeksi su uvedeni da bi

se utvrdilo opšte stanje na tržištu i precizno prikazale promene cena na tržištu. Indeksii su indikatori opšteg kretanja cena na tržištu. Oni ne izražavaju kako će se cene kretati u budućnosti, već pokazuju kako i koliko su se cene promenile u prethodnom periodu. Na beogradskoj berzi postoje dva indeksa: Belex15 i BELEXline. Indeks **Belex15** je indeks petnaest najlikvidnijih akcija Beogradske berze kojima se trguje metodom kontinuiranog trgovanja. **BELEXline** je opšti indeks akcija Beogradske berze, koji se utvrđuje na osnovu kretanja cena 100 akcija koje čine „indeksnu korpu“. Oba indeksa po svim svojim parametrima pripadaju grupi najsofisticiranih berzanskih indeksa u regionu.

Beta koeficijent je izračunat za šest različitih akcija koje pripadaju različitim sektorima. Izbor akcija je izvršen na osnovu likvidnosti akcija i zainteresovanosti investitora u prethodnom periodu, pri čemu se vodilo računa da budu zastupljeni različiti sektori. Izabrani su: beogradska Agrobanka (AGBN), AIK banka iz Niša (AIKB), Sojaprotein iz Bečeja (SJPT), Energoprojekt-holding iz Beograda (ENHL), Alfa-plam iz Vranja (ALFA) i Metalac iz Gornjeg Milanovca (MTLC).

Na osnovu procentnih promena cena akcija i indeksa Beogradske berze, regresionom analizom¹¹ utvrđena je linearna korelacija promene svake pojedinačne akcije sa promenom vrednosti indeksa. Koeficijent nagiba predstavlja beta koeficijent akcije u odnosu na indeks koji se razmatra. Za izračunavanje koeficijenta kolinearnosti korišćena je statistička funkcija LINES koja je ugrađena u EXCEL 2007. Funkcija se aktivira u meniju *Formulas* u podmeniju *More funkcion*, u okviru *Statistical* funkcija.

Podaci o vrednostima indeksa i cenama akcija u periodu od 15. juna 2009. do 14. juna 2010. godine korišćeni su sa sajta Beogradske berze www.belex.rs.

Tabela 1. Beta koeficijenti za odabране akcije

	AIKB	AGBN	SJPT	ENHL	MTLC	ALFA
Belex15	1,06	1,19	0,74	1,14	0,70	0,64
BELEXline	1,31	1,52	0,99	1,47	0,94	0,87

Analiza rezultata

Beta koeficijent AGBN, AIKB i ENHL u odnosu na Belex15 je veći od jedan, dok je beta koeficijent SJPT, MTLC i ALFA manji od 1. Najveću vrednost beta koeficijenta ima AGBN. To znači da se u periodu rasta tržišta može očekivati da će rast AGBN akcija biti najveći. Istovremeno se može očekivati da će akcije SJPT, MTLC i ALFA imati manji rast od proseka tržišta koji je prezentovan indeksom Belex15.

Uočava se da beta koeficijent AGBN ima najveću vrednost i u odnosu na BELEXline,

¹¹ Regresiona analiza je metod kojim se ispituje i utvrđuje zavisnost između dve ili više promenljivih, tj. sagledava se uticaj promene jedne ili više promenljivih na promenu drugih promenljivih. Pri tome imamo $x_1, x_2, \dots$ nezavisne promenljive koje utiču i uslovjavaju veličinu zavisno promenljive y . Nezavisno promenljive se u teoriji eksperimenta nazivaju faktori, a zavisno promenljiva rezultat eksperimenta.

kao i da ALFA ima najmanju vrednost beta koeficijenta u odnosu na BELEXline. To je posledica činjenice da oba indeksa odslikavaju kretanje istog tržišta, samo što Belex15 predstavlja najlikvidnije akcije, a BELEXline obuhvata širu korpu akcija, zbog čega se može očekivati da su rast i volatilnost veći kod indeksa Belex15 nego kod indeksa BELEXline.

Najmanju vrednost beta koeficijenta ima ALFA, i to 0,64 u odnosu na Belex15 i 0,87 u odnosu na BELEXline.

Očekivani prinos neke akcije preko β koeficijenta izražavamo na sledeći način:

$$E(r_{pA}) = r_f + (E(r_M) - r_f) * \beta_A$$

Ovaj izraz omogućava da se beta koeficijent objašnjava sa aspekta premije na rizik, a ne samo sa aspekta sistemskog rizika. Cena rizika finansijskog instrumenta jednaka je proizvodu beta koeficijenta tog instrumenta i prinosa tržišnog portfolija $(E(r_M) - r_f) * \beta_A$.

Polazeći od činjenice da beta koeficijent izražava meru rizika svakog finansijskog instrumenta u odnosu na tržišni rizik, sledi da premija na rizik za ulaganje u finansijski instrument treba da bude proizvod tržišne cene rizika i beta koeficijenta tog finansijskog instrumenta. Beta koeficijent iskazuje osetljivosti prinosa finansijskog instrumenta u odnosu na prinos tržišnog portfolija, a ne na veličinu očekivanog prinosa.

U nastavku ćemo na primeru AGBN i ALFA i očekivanog prinosa tržišta (rasta tržišta) BELEXline od 15% i Belex15 od 30%, izračunati očekivane prinose kod AGBN i ALFA, pri čemu je stopa nerizičnog prinosa $r_f = 6\%$.

Na osnovu datih podataka sledi da:

1. pod pretpostavkom rasta indeksa BELEXline od 15%:

a) na primeru AGBN:

$$r_f = 6\%$$

$$E(r_M) = 15\%$$

$$\beta_A = 1,52$$

Očekivani prinos akcije AGBN jednak je:

$$E(r_{pA}) = 6\% + (15\% - 6\%) * 1,52 = 6\% + 13,68\% = 19,68\%.$$

Premija na rizik ulaganja u AGBN iznosi 13,68%.

b) na primeru ALFA:

$$r_f = 6\%$$

$$E(r_M) = 15\%$$

$$\beta_A = 0,87$$

Očekivani prinos akcije AGBN jednak je:

$$E(r_{pA}) = 6\% + (15\% - 6\%) \times 0,87 = 6\% + 7,83\% = 13,83\%.$$

Premija na rizik ulaganja u ALFA iznosi 7,83%.

2. na primeru rasta tržišta najlikvidnijih akcija, iskazanim rastom indeksa Belex15 od 30%:

- a) ako posmatramo AGBN:

$$r_f = 6\%$$

$$E(r_M) = 30\%$$

$$\beta_A = 1,19$$

Očekivani prinos akcije AGBN jednak je:

$$E(r_{pA}) = 6\% + (30\% - 6\%) \times 1,19 = 6\% + 28,56\% = 34,56\%$$

U ovom slučaju premija na rizik ulaganja u AGBN iznosi 28,56%.

- b) ako posmatramo ALFA:

$$r_f = 6\%$$

$$E(r_M) = 30\%$$

$$\beta_A = 0,64$$

Očekivani prinos akcije AGBN jednak je:

$$E(r_{pA}) = 6\% + (30\% - 6\%) \times 0,64 = 6\% + 15,38\% = 21,36\%.$$

Premija na rizik ulaganja u ALFA u ovom slučaju iznosi 15,38%.

Na osnovu ovog primera možemo zaključiti da pri povećanju prinosa tržišta

- opšteg indeksa u iznosu od 15% imamo da je očekivani prinos AGBN 19,68%, a ALFA 13,83%.
- indeksa Belex15 u iznosu od 30% imamo da je očekivani prinos AGBN 34,56%, a ALFA 21,36%.

Beta koeficijent nam je omogućio da kvantifikujemo premije na rizik ulaganja na primeru konkretnih akcija na Beogradskoj berzi – AGBN i ALFA.

Zaključak

Ulaganje u hartije od vrednosti predstavlja specifičan oblik investicija, gde se sredstva ne ulažu direktno u neku realnu imovinu već u finansijsku aktivan da bi se ostvarili

kapitalna dobit (razlika između prodajne i kupovne cene hartije od vrednosti) i godišnji prinos. Na razvijenim finansijskim tržištima postoji čitav spektar finansijskih instrumenata, sa širokim varijetetom prinosa i rizika koje nose i u koje investitori mogu uložiti sredstva uzimajući u obzir sopstvene preferencije. Štaviše, investitori mogu ulagati istovremeno u veći broj hartija od vrednosti diversificujući tako ulaganje, a samim tim i rizik koji svaka pojedinačna hartija od vrednosti nosi.

Ulaganjem u veći broj hartija od vrednosti smanjuje se i rizik investiranja u najvećoj mogućoj meri. U tu svrhu se sastavlja portfolio hartija od vrednosti, koji će obezbediti ostvarenje najvećeg prinosa u odnosu na postojeći rizik koristeći osnovnu karakteristiku portfolija – diversifikaciju ulaganja, koja dovodi do smanjenja rizika ulaganja. U osnovi diversifikacije je kombinacija dva ili više instrumenata čiji se prinos kreće u različitom smeru, tako da se pojedinačni prinosi kompenzuju držanjem portfolija. Rizik portfolija je manji od rizika svakog instrumenta pojedinačno, koji čini portfolijom.

Kombinovanjem većeg broja hartija od vrednosti u portfoliju smanjuje se rizik, ali to ne može ići u beskonačnost. U početku se rizik smanjuje naglo, da bi sa dostizanjem portfolija od dvadesetak hartija od vrednosti svako dalje dodavanje hartija od vrednosti značilo istovetan rizik. Rizik koji se ne može smanjivati dodavanjem novih hartija od vrednosti u portfolio naziva se sistematski ili tržišni rizik. Taj rizik se ne može izbeći sastavljanjem portfolija od svih hartija od vrednosti koje se nalaze na tržištu iz razloga što su izvori tog rizika promene u ekonomskom, političkom i društvenom okruženju. Rizik koji se može izbeći kombinovanjem većeg broja hartija od vrednosti u portfoliju naziva se nesistematski rizik. Taj rizik je specifičan za konkretnе firme, industrijske sektore ili regionalne oblasti. Stoga se formiranjem dobro izabranog portfolija taj rizik može eliminisati.

Rizik dobro definisanog portfolija zavisi od tržišnog rizika hartije od vrednosti uključene u portfolio. Da bi se odredio rizik portfolija nije potrebno razmišljati koliko je hartija od vrednosti rizična kada se drži samostalno već treba izračunati njen tržišni rizik, tj. koliko je osetljiva na kretanja tržišta. Ova senzitivnost hartija od vrednosti naziva se beta koeficijent ili, skraćeno, beta.

Akcije koje imaju betu veću od 1 fluktuiraju u većoj meri nego tržište, dok akcije sa beta koeficijentom između 0 i 1 imaju blaža pomeranja od kretanja samog tržišta. Samo tržište predstavlja portfolio svih akcija i vrednost njegovog beta koeficijenta, grubo posmatrano, iznosi 1. Vrednost beta koeficijenta važna je zbog korelacije između rizika i prinosa, pa se kod svih akcija koje imaju visok nivo beta koeficijenta može očekivati i veći prinos kao nadoknada investitoru za preuzimanje rizika.

Analiza beta koeficijenta pojedinih akcija na tržištu kapitala pokazala je da akcije AIKB, AGBN i ENHL imaju vrednost bete veću od jedan, dok akcije SJPT, MTLC i ALFA imaju vrednost bete manju od 1. Beta koeficijent omogućava da se izračuna premija na rizik za ulaganje u izabrane akcije u odnosu na tržišni rizik. Beta koeficijent iskazuje osetljivosti prinosa finansijskog instrumenta u odnosu na prinos tržišnog portfolija, a ne na veličinu očekivanog prinosa. Ti rezultati mogu da se koriste pri donošenju investicionih odluka. Kada tržište raste može se očekivati da prinosi akcije

sa betom većom od jedan budu veći od proseka tržišta, a u slučaju da tržište pada investitori mogu očekivati da će akcije koje imaju beta koeficijent između 0 i 1 imati manji pad od proseka tržišta, dok će one sa beta koeficijentom većim od jedan padati brže.

Na osnovu izračunatog beta koeficijenta za dve akcije – AGBN i ALFA – zaključujemo da je očekivani prinos AGBN veći nego prinos na ulaganje u ALFA jer je beta koeficijent veći.

Literatura

1. Ćirović, Z. *Portfolio menadžment*, Beograd, 1995.
2. Frank K. Relly, Keith C. Brown. *Investment Analysis and Portfolio Management*, Thomson South-Western, 2003.
3. Jednak, Jovo. *Finansijska tržišta*, Beogradska poslovna škola, Beograd, 2007.
4. Krneta, Siniša. *Portfolio hartija od vrednosti i strategije upravljanja portfoliom*, Beogradska berza, Beograd, 2006.
5. Radović, Milica. *Finansijska tržišta, institucije i instrumenti*, Fakultet za pravne i poslovne studije, Novi Sad, 2009.
6. Šoškić, Dejan. *Hartije od vrednosti – upravljanje portfoliom i investicioni fondovi*, Centar za izdavačku delatnost Ekonomskog fakulteta u Beogradu, Beograd, 2007.
7. Urošević B. *Finansijska ekonomija*, Centar za izdavačku delatnost Ekonomskog fakulteta u Beogradu, Beograd, 2008.
8. Vasiljević, Branko. *Osnovi finansijskog tržišta*, Princip, Beograd, 1999.
9. www.belex.rs.
10. <http://en.wikipedia.org>.
11. <http://mfin.gov.rs>.
12. <http://sr.wikipedia.org>.

THE USE OF BETA COEFFICIENT ON THE CAPITAL MARKET IN SERBIA

SUMMARY: The aim of this paper is to analyze the application of the beta coefficient on the stock market in Serbia. In this paper, the basic premises of modern portfolio theory based on a set of efficient portfolios, stock market line, risk and portfolio equity valuation model. In modern portfolio theory of great importance in selecting stocks have beta coefficients. The authors

started from the assumption that sensitivity between expected return of a financial instrument and expected return of the market portfolio can be applied to the stockl market in Serbia. The results of the beta coefficient for an arbitrarily selected stocks based on percentage change price and percentage change BELEX15 and BELEXline from 15st June, 2009 to 14st June 2010. The calculation and use beta coefficient use is important when making investment decisions on an undeveloped market.

KEY WORDS: *stock market, beta coefficient, technical analysis, expected return, risk.*

Doc. dr Aleksandar Vasiljević
Fakultet za pravne i poslovne studije
„Dr Lazar Vrkatić“, Novi Sad
aleksandar.vasiljevic@sbb.rs

UDK 347.735(497.11)
UDK 347.7(497.11)
Originalni naučni rad
Primljen: 15. 10. 2012.
Odobren: 15. 12. 2012.

EFEKTI PRIMENE ZAKONA O ZAŠTITI KORISNIKA FINANSIJSKIH USLUGA

SAŽETAK: Elementarna poslovna kultura i običaji poslovanja nalažu ravnopravnost ugovornih strana. Nažalost, u domaćem bankarskom sistemu odnosi banka – korisnik kredita ni na koji način ne odražavaju ugovornu ravnopravnost, već je uočljiva diskriminisanost korisnika kredita. U cilju stvaranja ugovorne ravnopravnosti država je donela Zakon o zaštiti korisnika finansijskih usluga. Stupanjem na snagu Zakona o zaštiti korisnika finansijskih usluga klijenti su počeli sa intenzivnijim prigovorima Narodnoj banci Srbije na rad poslovnih banaka, pri čemu se javlja i veliki broj neosnovanih prigovora koji se odnose na ličnu nemogućnost izmirivanja kreditnih obaveza. Navedeni zakon je donekle obuzdao samovolju banaka, ali nije uspeo u potpunosti da eliminiše postojanje internih akata banaka kao osnove za promenu ugovornih uslova. Navedeni zakon takođe ne obuhvata preduzetnike i privredna društva, čime ih stavlja u neravnopravan položaj u odnosu na građane kao korisnike kredita. Zakon o zaštiti korisnika finansijskih usluga je suvišan jer je problematika ugovornih odnosa kvalitetno rešena u Zakonu o obligacionim odnosima, koji se očigledno nije dosledno primenjivao. Sem pokušaja države da administrativnim putem kanališe poslovni moral banaka, postoje i ekonomski mehanizmi koji se za sada ne koriste a koji bi izvesno bili delotvorniji jer bi direktno uticali na profitabilnost banaka.

KLJUČNE REČI: *banka, kamata, zakon, korisnik kredita, obaveštenje.*

1. Uvod

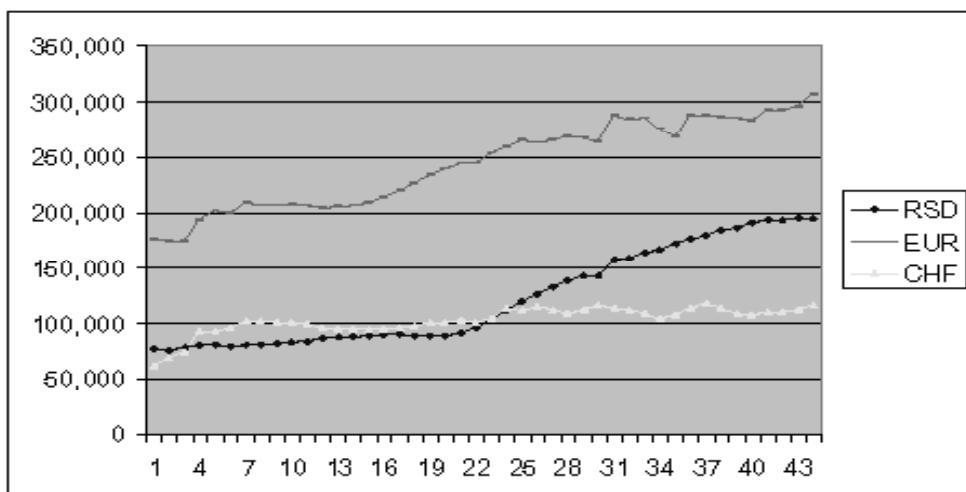
Ulaskom stranih banaka na domaće tržište počelo se sa ozbiljnijim kreditiranjem stanovništva, na način da je ta ozbiljnost u veoma kratkom roku prerasla u kreditnu ekspanziju koja je u jednom trenutku ugrozila makroekonomsku stabilnost države i prinudila Narodnu banku Srbije da administrativnim merama ograniči kreditiranje građana.

Navedena ekspanzija kreditiranja građana bila je očekivana, jer je posle dužeg niza godina stanovništvo dobilo mogućnost da putem kredita obnovi svoje tekuće potrebe za koje nije bilo dovoljno raspoloživih likvidnih sredstava niti ušteđevine. Potpuno svesne rizika nekontrolisanog kreditiranja stanovništva, po kamatnim stopama koje su u nekim trenucima bile i po četiri puta veće nego u domicilnim zemljama porekla

banaka, banke su svoj interes obezbedile veoma čvrstim i diskriminatorskim ugovorima.

Same sadržaje ugovora o kreditima u prvo vreme niko nije kontrolisao niti se na to obraćala pažnja, jer je primarni cilj bio dobiti novac. Međutim, svetska ekonomska kriza, koja je 2008. godine pogodila i naš ekonomski sistem, dovela je do poremećaja u odnosima banka – korisnik kredita. Od 2008. godine znatno se povećao broj korisnika kredita koji je ostajao bez posla, došlo je do znatnog rasta kursa evra i švajcarskog franka i došlo je do znatnih kašnjenja u izmirivanju obaveza prema bankama, što je ugrozilo likvidnost i profitabilnost banaka. Banke su u tim uslovima, usled povećanog rizika poslovanja, počele da koriste ugovorima date mogućnosti jednostranog povećanja kamatnih stopa i ostalih nameta prema korisnicima kredita (naknade za monitoring, korišćenje nepovoljnijeg kursa...) kako bi od redovnih platiša u što većoj meri naplatile gubitak koji trpe usled finansijskog propadanja znatnog dela korisnika kredita. Naplatu potraživanja od korisnika kredita koji su ostali bez posla i egzistencijalnih sredstava banke su procenile kao dugoročnu i ishodovno neizvesnu aktivnost. Kompromisno rešenje za naplatu spornih potraživanja banke su pronašle u prodaji svojih potraživanja, uz dogovoren diskont, agencijama za naplatu sa veoma sumnjivim poreklom. Takvi potezi banaka su dodatno uznemirili korisnike kredita jer su stvarali ambijent da korisnik kredita, bez obzira na to da li uredno izmiruje svoje obaveze ili ne, nikada ne zna kome će i koliko biti dužan.

Na grafikonu 1 predstavljeno je kretanje zaduženosti građana u periodu od jula 2008. do februara 2012. u milionima dinara.

Grafikon 1. Kretanje nivoa zaduženosti građana prema bankama u periodu od jula 2008. do februara 2012. u milionima dinara

2. Zaštita korisnika finansijskih usluga

Sadržaji ugovorâ o kreditima postali su predmet ozbiljnijeg interesovanja tek sa produbljivanjem ekonomske krize i sa aktivnostima banaka koje su dodatno otežavale ionako lošu socijalnu situaciju u državi. U tom kontekstu Narodna banka Srbije je prvo formirala centar u kome su korisnici kredita (pre svega građani) mogli da se žale na nekorektno i samovoljno delovanje banaka. Samo u 2011. godini upućeno je 1.885 prigovora na rad davalaca finansijskih usluga, gde kao najproblematičnije prednjače banke i lizing kuće. Preko 95% prigovora odnosi se na jednostrano povećanje kamata od strane banaka i lizing kuća.

Tokom 2012. godine, u toku primene Zakona o zaštiti korisnika finansijskih usluga, došlo je do daljnog povećanja broja prigovora korisnika finansijskih usluga. Ti prigovori nisu uvek bili opravdani jer jedan deo njih bio vođen ličnim problemom nemogućnosti otplate uzetog kredita.

U periodu od 1. januara do 30. septembra 2012. godine Centar za zaštitu i edukaciju korisnika finansijskih usluga NBS primio je:

- 1.313 obaveštenja o pritužbama na rad finansijskih institucija;
- 640 preuranjenih obaveštenja;
- 730 pitanja; i
- 14.222 poziva upućena informativnom centru.

U tabeli 1 prestavljen je broj obaveštenja (pritužbi) po davaocima finansijskih usluga u periodu od 1. januara do 30. septembra 2012. godine.

*Tabela 1. Broj obaveštenja po davaocima finansijskih usluga
u periodu od 1 januara do 30. septembra 2012. (Izvor: NBS)*

Davaoci finansijskih usluga	I tromesečje	II tromesečje	III tromesečje	Ukupno	%
Banke	421	354	351	1.126	85,8
Osiguravajuća društva	49	73	56	178	13,6
Lizing kuće	3	0	5	8	0,6
Društva za upravljanje DPF	0	1	0	1	0,1
Ukupno	473	428	412	1.313	100

U tabeli 2 predstavljen je broj primljenih obaveštenja, njihova osnovanost i ishod žalbi u periodu od 1. januara do 30. septembra 2012.

Tabela 2. Broj primljenih obaveštenja, njihova osnovanost i ishod žalbi u periodu od 1. januara do 30. septembra 2012. (Izvor: NBS)

Davaoci finansijskih usluga	Neosnovana obaveštenja	Neosnovana negativno rešena	Neosnovana pozitivno rešena	Osnovana obaveštenja	Osnovana negativno rešena	Osnovana pozitivno rešena	U toku	Ukupno
Banke	530	521	9	371	52	319	225	1.126
Osiguravajuća društva	84	84	0	46	33	13	48	178
Lizing kuće	4	8	0	0	0	0	4	8
Društva za upravljanje DPF	1	1	0	0	0	0	0	1
Ukupno	619	610	9	417	85	332	277	1.313

U poređenju sa istim periodom prošle godine broj primljenih obaveštenja je veći za 60,1%, čemu je najviše dopinela primena Zakona o zaštiti korisnika finansijskih usluga, koja je počela 5. decembra 2011. godine. Od ukupnog broja obaveštenja primljenih u navedenom periodu, 25,4% se odnosi na nepostupanje banaka po članu 54, stav 2 Zakona, tj. na neizvršavanje zakonske obaveze banaka da ugovore koji su zaključeni do dana stupanja na snagu zakona usklade sa odredbama članova 8 i 26, stav 1 do 3 Zakona.

Kako bi ovo bilo dodatno pojašnjeno, član 54, stav 2 Zakona navodi: *Davaoci finansijskih usluga su dužni da do dana primene ovog zakona, ugovore koji su zaključeni do tog dana usklade sa odredbama člana 8 i člana 26, st. od 1 do 3 tog zakona na taj način da visina ugovorenih promenjive a neodredive nominalne kamatne stope, odnosno promenjivog a neodredivog elementa te stope ne može biti veći od njihove inicijalne visine u momentu zaključenja ugovora.*

Radi dodatnog pojašnjenja, član 8 Zakona o zaštiti korisnika finansijskih usluga navodi da ugovorna obaveza mora biti određena, odnosno odrediva, dok član 26 u stavovima 1–3 pojašnjava šta je promenjiva kamatna stopa i kako se ona određuje i menja.

U navedenom delu je do sada bilo najviše prigovora, jer su banke ili zakasnile ili namerno nisu uskladile aktuelne uslove aktivnih kredita sa odredbama novog zakona. Pre primene zakona banke su samovoljno podizale kamatne stope i u trenutku stupanja na snagu zakona nominalne kamatne stope po kreditima u korišćenju bile su drastično više od ugovorenih nominalnih kamatnih stopa. To je bila posledica primene internih akata za povećanje kamatnih stopa ili nepoštovanje kretanje visine evribora ili libora, za koje su kamatne stope bile vezane.

U tabeli 3 predstavljen je broj primljenih obaveštenja, prema vrsti prigovora, u periodu od 1. januara do 30. septembra 2012.

Tabela 3. Broj primljenih obaveštenja, prema vrsti prigovora, u periodu od 1. januara do 30. septembra 2012.

Osnov prigovora	I tromesečje	II tromesečje	III tromesečje	Ukupno	%
Devizna štednja	13	13	15	41	3,6%
Dinarska štednja	1	5	3	9	0,8%
Ostalo	1	0	1	2	0,2%
Depozitni poslovi	15	18	19	52	4,6%
Gotovinski krediti	41	24	33	98	8,7%
Ostali krediti	68	73	72	213	18,9%
Potrošački krediti	18	7	8	33	2,9%
Stambeni krediti	176	120	62	358	31,8%
Krediti	303	224	175	702	62,3%
Debitne kartice	1	7	5	13	1,2%
Kreditne kartice	34	42	52	128	11,4%
Platne kartice	35	49	57	141	12,5%
Namenski računi	0	4	1	5	0,4%
Platni promet	5	2	3	10	0,9%
Tekući računi	53	51	81	185	16,4%
Platni promet	58	57	85	200	17,8%
Menjački poslovi	0	0	0	0	0,0%
Ostalo	10	6	15	31	2,8%
Ostalo	10	6	15	31	2,8%
Ukupno	421	354	351	1.126	100%

Kao što se iz priložene tabele može videti, najviše obaveštenja, odnosno prigovora, odnosilo se na kredite (62,3%), tekuće račune (16,4%) i platne kartice (12,5%).

Od ukupnog broja obaveštenja primljenih u prva tri tromesečja 2012. godine 42,8% se odnosi na rad tri banke, a od toga 22,9% na samo jednu banku. Navedeni podatak nam nedvosmisleno govori da je Zakon o zaštiti korisnika finansijskih usluga u znatnoj meri kanalisaо ugovornu ravnopravnost na relaciji banka – korisnik kredita. Pojedinačnih negativnih slučajeva će uvek biti, ali je najvažnije da oni ne postanu redovna praksa.

Korisnici finansijskih usluga su se najčešće obraćali zbog:

- načina na koji su pojedine banke izvršile usklađivanje ugovora zaključenih pre stupanja na snagu Zakona sa odredbama tog zakona;
- nemogućnosti povrata sredstava po osnovu kamate koja je obračunata po kreditu pre stupanja na snagu Zakona;
- poteškoća u otplati dugovanja po osnovu kredita, kreditnih kartica ili dozvoljelog minusa po tekućem računu, kao i nemogućnosti da se izvrši refinansiranje dugovanja, naročito kada je reč o potraživanjima banaka koja su indeksirana u švajcarskim francima;

- obračuna kamata na dugovanja po kreditnim karticama;
- načina izmirenja dugovanja po platnim karticama radi nerazumevanja uslova njenog korišćenja;
- neblagovremenog obaveštavanja jemca od strane banke o postojanju dugovanja dužnika;
- nedoumica po osnovu naknade pri prevremenoj otpati kredita za ugovore koji su zaključeni pre primene Zakona;
- neobaveštavanja klijenata o obavezi naknade za održavanje tekućeg računa i naplati te naknade sa računa i kada preko njega nije bilo prometa.

Sem na banke, klijenti su se žalili i na rad lizing kuća i osiguravajućih društava. Učešće društava za osiguranje i lizing kuća u prigovorima korisnika finansijskih usluga posledica je njihove direktnе ili indirektnе vlasničke povezanosti sa nekom od banaka. U domaćem finansijskom sistemu osiguravajuća društva, a naročito lizing kuće, predstavljaju supsidijarna preduzeća banaka ili obrnuto.

3. Sporne odredbe bankarskih ugovora

Analizirajući ugovore poslovnih banaka može se zaključiti da u domaćem bankarskom sistemu postoji prečutni bankarski monopol. Taj prikriveni monopol podrazumeva da banke imaju suštinski isti princip ugovornog odnosa sa korisnicima kredita, uslovi pružanja finansijskih usluga su slični ili sa razlikama koje nisu stimulativne za klijente, pa danas jedino što odvaja jednu banku od druge jeste brzina pružanja finansijskih usluga.

U cilju obuzdavanja samovolje banaka i njihovih diskriminatorskih aktivnosti sa ciljem očuvanja profita, što je podržano ugovornim odnosom sa korisnikom kredita, država je donela zakon o Zaštiti korisnika finansijskih usluga koji za cilj ima uspostavljanje ravnopravnih ugovornih odnosa dveju strana. Ne želeći da se bavimo analizom kompletног Zakona o zaštiti korisnika finansijskih usluga, pomenućemo samo one delove koji se tiču mogućnosti banke da jednostrano povećava kamatne stope, što je uzrok najvećeg broja prigovora korisnika kredita.

Na primeru ugovora jedne od poslovnih banaka, što možemo smatrati opšteprihvaćenim načelima ugovaranja u domaćem bankarstvu, sagledaćemo efekte primeњene Zakona o zaštiti korisnika finansijskih usluga u delu zaštite korisnika kredita od jednostranog povećanja kamata. Iako smo ranije naglasili da je stupanjem na snagu Zakona o zaštiti korisnika finansijskih usluga došlo do obuzdavanja bankarske samovolje, banke su zadržale ugovorne odredbe koje omogućavaju tu samovolju, verovatno za slučaj da se pomenuti zakon ne bude primenjivao u punoj meri. Ovde se jasno nameće zaključak da sam zakon nije dovoljan već je potrebno i donošenje obavezujućih pravila ugovaranja kako bi se sprečila jednostranost i kako bi se sprečio ugovorom dat ucenjivački potencijal bilo koje ugovorne strane.

U modelima ugovora o kreditima sa građanima, pre stupanja na snagu Zakona o

zaštiti korisnika finansijskih usluga, banke su omogućavale sebi absolutno povlašćen ugovorni položaj. U tom odnosu ugovornih snaga banka–klijent, korisnik kredita, nije imao nikakvu mogućnost primedbe na bilo kakvo samovoljno ponašanje banke, jer se svojim potpisom kao izrazom slobodne volje da prihvati ponuđene ugovorne uslove odrekao mogućnosti prigovora. Nakon stupanja na snagu Zakona o zaštiti korisnika finansijskih usluga, banke su se maksimalno prilagodile novom zakonu, ali su zadržale ključne odredbe koje im omogućavaju jednostrano postupanje u delu promena kreditnih uslova. Kao najdrastičnije primere zadržane jednostranosti navešćemo sledeće zadržane ugovorne odredbe.

Prvi sporni model zadržane ugovorne odredbe:

- *Ukoliko u toku trajanja ugovornog odnosa banka utvrdi da korisnik kredita ispu-njava uslove da bude kategorizovan u drugačiju kategoriju od one u kojoj je kate-gorizovan u momentu odobravanja kredita banka ima pravo da primeni kamatnu stopu za novoutvrđenu kategoriju.*
- *U cilju primene izmenjene kamatne stope zbog promene kategorizacije korisnika kredita banka će korisniku kredita ponuditi aneks osnovnog ugovora, u svemu u skladu sa zakonskim odredbama o načinu i vremenu obaveštavanja. Ukoliko korisnik kredita pisanim putem obavesti banku da ne prihvata ponuđenu promenu, banka će korisniku kredita ostaviti rok od 30 (trideset) dana za raskid ugovora i otplatu celokupnog dela prestale obaveze po ugovoru, bez naknade.*

Navedenom odredbom zadržana je klauzula koja kamatnu stopu veže za bančinu internu kategorizaciju klijenata. S obzirom na to da se radi o internoj kategorizaciji klijenata, banke i dalje mogu da povećavaju kamatnu stopu uz opravdanje koje je subjektivno i nije podložno negaciji.

Drugi sporni model zadržane ugovorne odredbe:

- *Pored napred navedenog, banka zadržava pravo otkaza ugovora, promene kamat-ne stope navedene u ugovoru ili izmene instrumenta obezbeđenja ili preduzima-nja druge aktivnosti ukoliko nastupi bilo šta od niže navedenog:*
  - *korisnik kredita treba da u roku od 15 (petnaest) dana od dana prijema pi-sanog obaveštenja banke o namjeri da se neki od uslova ovog ugovora koji nije određen kao promenljiv izmeni, odnosno dopuni, obavesti Banku da nije saglasan sa predloženim izmenama. Korisnik kredita će biti obavezan u tom slučaju da isplati sva svoja dospela dugovanja po ovom ugovoru u roku od 30 (trideset) dana a banka u tom slučaju neće naplatiti naknadu za prevremenu otplatu; ili*
  - *nastupe drugi razlozi predviđeni važećim propisima.*

Zadržavanjem navedene ugovorne odredbe banke zadržavaju pravo da potpuno subjektivno menjaju ugovorne uslove, da ucenjuju korisnika kredita raskidom ugo-

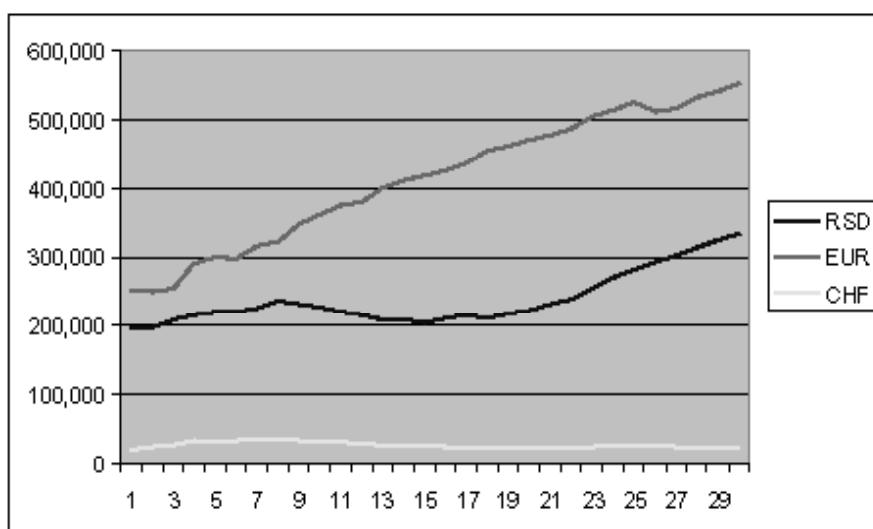
vora i da jednostrano raskidaju ugovor o kreditu bez obzira na to što korisnik kredita uredno izmiruje svoje obaveze.

4. Ograničenost primene Zakona o zaštiti korisnika finansijskih usluga

Zakon o zaštiti korisnika finansijskih usluga odnosi se samo na kreditiranje građana, dok su pravna lica i dalje prepuštena jednostranom ugovaranju uslova kreditiranja. Kada kažemo pravna lica mislimo na sve privredne subekte koji imaju svoj matični broj i PIB, a to su preduzetnici, društva sa ograničenom odgovornošću, akcionarska društva itd.

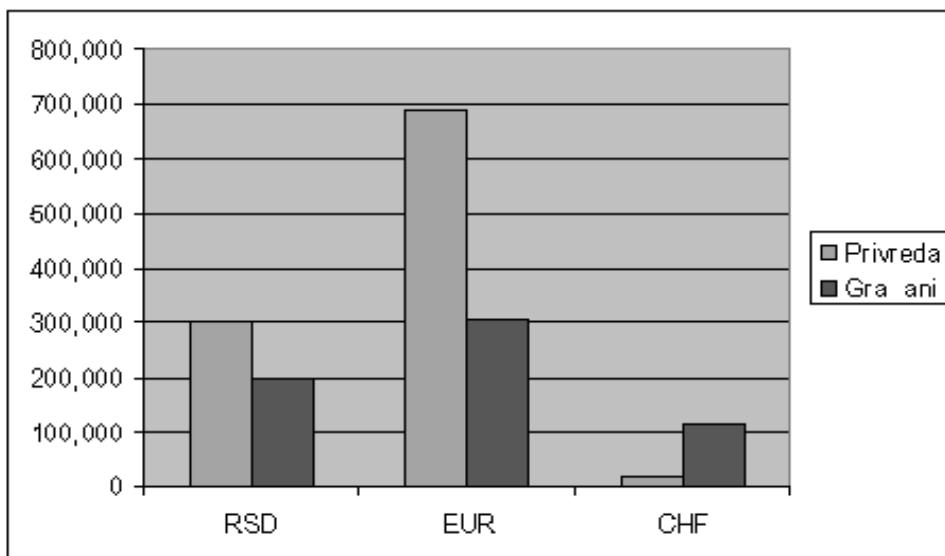
Kao jedan od razloga zašto pravna lica nisu obuhvaćena Zakonom o zaštiti korisnika finansijskih usluga jeste tumačenja NBS da pravna lica mogu imati konsultante koji će ih savetovati da li je ugovor o kreditu podoban ili nije podoban za potpisivanje, a drugo tumačenje je da su i banke pravna lica i da ne bi bilo poštено stati na bilo čiju stranu. Navedena tumačenja su neosnovana jer 90% domaće privrede čine preduzetnici i mala i srednja preduzeća koja ne koriste eksterne konsultantske usluge, niti je njihova ekonomska snaga dovoljna da utiču na to da banka promeni svoju standardizovanu formu ugovora. Banke izbegavaju ugovaranje na osnovu dogovora sa drugom stranom jer bi takav postupak ugrozio prečutni monopol i jedinstvo banaka, što bi za rezultat imalo otvoreniju konkurenčku borbu banaka i smanjivanje njihovog profitnog potencijala.

Na grafikonu 2 predstavljeno je kretanje zaduženosti privrede u periodu od jula 2008. do februara 2012. u milionima dinara.

Grafikon 2. Kretanje nivoa zaduženosti privrede prema bankama u periodu od jula 2008. do februara 2012. (u milionima dinara)

Koliko je neopravdano izostavljanje privrede iz Zakona o zaštiti korisnika finansijskih usluga govori odnos potraživanja banaka od privrede i građana zaključno sa 29. februarom 2012, što je dano na grafikonu 3.

Grafikon 3. Odnos potraživanja banaka od privrede i stanovništva zaključno sa 29. februarom 2012. (u milionima dinara)

4. Zaključak

Prisilno regulisanje poslovne prakse banaka i načina ugovaranja nije dalo željene rezultate, niti se može očekivati da se bilo kakvom administrativnom merom može uticati na jak monopol finansijskog sistema. Sa druge strane, postavlja se pitanje opravdanosti bilo kakvog zakona kao što je Zakon o zaštiti korisnika finansijskih usluga, ili nekih drugih uredbi i slično, kada je problematika ugovaranja veoma kvalitetno obrađena u Zakonu o obligacionim odnosima. Dosledna primena ovog zakona u mogućnosti je da reguliše odnos banka – korisnik kredita, a zašto se pored njega donosi novi pitanje je za kreatore ekonomskog i finansijskog sistema Srbije.

Neki od osnovnih postupaka Zakona o obligacionim odnosima koji bi u svojoj doslednoj primeni trebalo da štite korisnika kredita su:

Član 11: *Strane u obligacionom odnosu su ravnopravne.*

Član 100: *U slučaju kad je ugovor zaključen prema unapred odštampanom sadržaju, ili kad je ugovor bio na drugi način pripremljen i predložen od jedne ugovorne strane, nejasne odredbe tumačiće se u korist druge strane.*

Član 141: *Ništavan je ugovor kojim neko, koristeći se stanjem nužde ili teškim mate-*

rijalnim stanjem drugog, njegovim nedovoljnim iskustvom, lakomislenošću ili zavisnošću, ugovori za sebe ili za nekog trećeg korist koja je u očiglednoj nesrazmeri sa onim što je on drugom dao ili učinio, ili se obavezao da će dati ili učiniti.

Na zelenički ugovor shodno se primenjuju odredbe ovog zakona o posledicama ništavnosti i o delimičnoj ništavnosti ugovora.

Član 446: *Preuzimanje duga vrši se ugovorom između dužnika i preuzimaoca, na koje je pristao poverilac.*

Budući da su banke izrazito profitne institucije, jedino atak na njihovu profitabilnost može uticati na to da se uspostave ravnopravni ugovorni odnosi na relaciji banka – korisnik kredita. Ovde možemo navesti dva instrumenta posrednog uticaja na profitabilnost banke, a to su:

1. uskraćivanje osiguranja depozita kod Agencije za osiguranje depozita za banke koje prednjače u prigovorima od strane korisnika kredita; i
2. uskraćivanje osiguranja stambenih kredita kod Nacionalne korporacije za osiguranje stambenih kredita za banke koje prednjače u prigovorima od strane korisnika kredita.

Država je dobrovoljni nosilac osiguranja depozita i nosilac osiguranja stambenih kredita i postavlja se opravdano pitanje zašto bi država, kao nesporni zaštitnik svojih građana, osiguravala bilo šta u privatnim komercijalnim bankama koje vrše diskriminaciju građana kao korisnika kredita, koristeći prava iz nametnutog ugovornog odnosa.

5. Literatura

1. Bjelica, V. (2000): *Bankarstvo*, Financing centar, Novi Sad.
2. Vasiljević, A. (2001): „Modeli finansiranja u proizvodnji osnovnih ratarskih uslova“, magistarski rad, Poljoprivredni fakultet, Novi Sad.
3. Vasiljević, A. (2001): „Influences of the Specific Agricultural categories to Conditions of Crediting“, 43rd Georgikon Napok Scientific Conference, Keszthely.
4. Vasiljević, A. (2004): „Uticaj visine kamatnih stopa na optimalnu strukturu poljoprivredne proizvodnje“, doktorska disertacija, Poljoprivredni fakultet, Novi Sad.
5. Vasiljević, A. (2006): *Kreditna bonitetnost poljoprivrednog preduzeća kao faktor kvalitetne tržišne pozicioniranosti*, Megatrend, Valjevo.
6. Vasiljević, A. (2008): *Finansijski menadžment u poljoprivredi*, Meditarran Publishing, Novi Sad.
7. Vasiljević, A. (2009): *Upravljanje rizicima*, Meditarran Publishing, Novi Sad.
8. Vunjak, N. (1994): *Finansije i menadžment*, Ekonomski fakultet, Subotica.
9. Vunjak, N., Kovačević, Lj. (2006): *Bankarstvo*, Ekonomski fakultet, Subotica.
10. www.nbs.rs.

EFFECTS OF USING PROTECTION ACT USERS OF FINANCIAL SERVICES

SUMMARY: Elementary business culture and business practices dictate gender parties. Unfortunately, in the domestic banking system relates Bank-borrower is not in any way reflect the contractual equality, but the discrimination was strongest borrowers. In order to create a contract of equality, the state passed a law on the protection of users of financial services. With the entry into force of the Law on the protection of users of financial services, clients have started with National Bank of Serbia intensively objections to the operation of commercial banks where there is a large number of unfounded complaints relating to personal inability reconciling credit obligations. The Act is somewhat arbitrary restrain banks but failed to completely eliminate the existence of internal bank documents as the basis for the change of conditions. The above law also does not include entrepreneurs and companies, which puts them at a disadvantage in relation to citizens as beneficiaries of the loan. The Law on the Protection of users of financial services is redundant because the issue of contractual relationships well resolved in the Law of Obligations that are clearly not consistent practices. Sam attempts to state administrative puem channeling business morale banks, there are also economic mechanisms that can't yet use a certainty that would be more effective because it directly affected the profitability of banks.

KEY WORDS: *bank, interest, law, the borrower, the notification.*

Доц. др Мирослав Милосављевић
Факултет за правне и пословне студије
„Др Лазар Вркатић“, Нови Сад
mmilosavljevic@useens.net

UDK 656.6(497.11)
Прегледни рад
Примљен: 15. 10. 2012.
Одобрен: 15. 12. 2012.

УГОВОР О МЕЂУНАРОДНОМ ПРЕВОЗУ РОБЕ НА УНУТРАШЊИМ ВОДЕНИМ ПУТЕВИМА ПРЕМА БУДИМПЕШТАНСКОЈ КОНВЕНЦИЈИ (CMNI)

Сажетак: Савремени саобраћај има неколико значајних карактеристика које му омогућују да буде значајан фактор у привреди сваке земље. Прва карактеристика је економичност, која се огледа у стварању услова да се остваре привредни циљеви превоза са што мање трошкова, што омогућује конкурентност робе на тржишту; друга особина је брзина превоза робе, пртљага и путника, с обзиром на интензиван напредак технике, повећање капацитета превозних средстава, њихову брзину преласка од полазног места до крајње дестинације и сл. Трећа, веома значајна карактеристика савременог саобраћаја је сигурност превоза робе велике вредности, као и путника до најудаљенијих подручја. Да би се остварио посао превоза неопходно је да се закључи одговарајући уговор. Аутор се определио да у овом раду истражи уговор о међународном превозу робе на унутрашњим воденим путевима, пре свега сагледавајући и критички анализирајући Будимпештанску конвенцију, као значајан извор ове врсте превоза, а која је недавно ратификована у нашој Скупштини.

Кључне речи: превоз, конвенција, уговор, карактеристике, права и обавезе, одговорност.

Уводна разматрања

У воденом саобраћају постоје две врсте уговора који се закључују ради превоза робе, и то: уговор о превозу робе унутрашњим воденим путевима и уговор о превозу робе у међународним воденим путевима.¹

Саобраћај унутрашњим воденим путевима обухвата транспорт који се обавља рекама, језерима и каналима.²

Уговор о међународном превозу робе унутрашњим воденим путевима је уговор на основу кога се бродар обавезује да превезе робу од места отпреме, односно од пристаништа које се налази у једној држави, до места опредељења,

¹ Станковић, Миодраг и Санја: *Пословно право*, Београд, 2004, стр. 423.

² Вилус, Јелена и др.: *Међународно привредно право*, Нови Сад, 2008, стр. 167.

тј. до другог пристаништа које се налази у другој држави, у предвиђеном року и у непромењеном стању, и преда је примаоцу или овлашћеном лицу, док се наручилац превоза обавезује да плати превозину.

У Будимпештанској конвенцији „уговором о превозу“ означава се сваки уговор, било које врсте, у складу са којим се возар обавезује на превоз робе на унутрашњим водним путевима на основу плаћања возарине.³

1. Извори права којима се регулише уговор о превозу робе унутрашњим воденим путевима

Због тога што превоз робе унутрашњим воденим путевима није имао велики економски значај као други видови саобраћаја, релативно је касно почела унификација ове врсте саобраћаја.

Први и основни извори права у овој области биле су, и још увек су општи услови пословања бродара, који спадају у аутономне изворе права. Сматраседасу Братиславски споразуми најзначајнији општи услови пословања. Те споразуме су закључиле 1955. године бродарске компаније свих држава прибрежних реци Дунаву и садржи правила којима се регулишу пословни односи у унутрашњој пловидби.⁴ Братиславски споразуми се примењују само онда када је њихова примена изричito уговорена у сваком конкретном пословном односу.⁵

Значајан извор права у области превоза робе у унутрашњим воденим путевима су Општи услови превоза рајнских бродара, који се примењују на све бродаре који врше превоз реком Рајном.

У Будимпешти је 22. јуна 2001. године донета Конвенција о уговору о превозу робе на унутрашњим воденим путевима (CMNI), која је ступила на снагу 2005. године.⁶

Ова конвенција се примењује на сваки уговор о превозу у складу са којим се лука укрцаја или место преузимања робе и лука искрцаја или место предаје робе налазе у две различите државе, од којих је бар једна потписница ове конвенције. Ако уговор предвиђа могућност избора између неколико лука искрцаја или места предаје, одлучујућа ће бити стварно одабрана лука искрцаја или место испоруке терета.⁷

Када се појаве случајеви који нису предвиђени Будимпештанском конвен-

³ Члан 1. Будимпештанске конвенције.

⁴ Џарић, С., Трајковић, М. и др: *Саобраћајно право*, Привредна штампа, Београд, 1979, стр. 240.

⁵ Братиславске споразуме чине три споразума, и то: Споразум о општим условима превоза терета, Споразум о јединственим тарифама и Споразум о реморкирању, помоћи у случају хаварије и агенцијским пословима.

⁶ Конвенцију је ратификовала Скупштина Србије.

⁷ Члан 2, тачка 1. Будимпештанске конвенције.

цијом, на уговор о превозу се примењује право државе коју су странке изабрале. Уколико такав споразум не постоји примењује се право државе са којом је уговор о превозу најближе повезан.

Код нас је Закон о поморској и унутрашњој пловидби значајан извор права којим је регулисана пловидба унутрашњим воденим путевима.⁸

У наставку рада биће обраћен Уговор у превозу робе на унутрашњим воденим путевима према Будимпештанској конвенцији (CMNI).

2. Права и обавезе уговорних страна

У уговору о превозу робе на унутрашњим воденим путевима појављује се више субјеката, и то:

- „возар“ је лице које је са крцатељем закључило уговор о превозу или у име којег је тај уговор закључен;
- „стварни возар“ је лице, осим службеника или заступника возара, коме је возар поверио обављање превоза или дела тог превоза;
- „крцатељ“ је лице које је са возаром закључило уговор о превозу или у име којег је или за рачун којег је тај уговор закључен; и
- „прималац робе“ је лице овлашћено да преузме робу.

Међутим, код уговора о превозу робе на унутрашњим воденим путевима уговорне стране су возар (бродар) и крцатељ.

2.1. Права и обавезе возара (бродара)

2.1.1. Преузимање робе, избор брода и предаја робе

Права и обавезе возара (бродара) на унутрашњим воденим путевима, у основи, подлежу правилима која се, уз више специфичности, примењују на поморску пловидбу.⁹

Основна обавеза возара јесте да преузме робу која треба да се превезе. Возар преузима робу на броду, уколико није другачије уговорено. Возар је дужан да се стапа о томе да украј, слагање и учвршћивање робе не утичу на безбедност брода.

Возар има право да донесе одлуку о томе којим ће бродом да превезе робу, процењујући да ли брод може да превезе одређену робу, тј. да ли је брод способан за пловидбу, да ли има одговарајућу посаду, да ли је адекватно опремљен и да ли поседује одговарајуће дозволе за међународни превоз робе.¹⁰ Возар нема

⁸ Објављен у Сл. листу СРЈ, бр. 12/98, са изменама и допунама.

⁹ Васиљевић, Мирко: Трговинско право, Правни факултет, Београд, 2006, стр. 205.

¹⁰ Члан 3. Будимпештанске конвенције.

слободу избора брода којим ће извршити превоз робе уколико је утврђено да ће се превоз извршити тачно одређеним бродом или типом брода. Ипак, бродар има право да превезе робу и бродом који није уговорен у неколико случајева, и то:

- уколико је низак водостај, када се деси судар бродова или ако постоје неке друге препреке које утичу на пловидбу, а које није било могуће предвидети у моменту закључења уговора о превозу и које у циљу реализације уговора о превозу захтевају укрцај или прекрцај робе, те онда када возар не може да у разумном року добије упутства од крцатеља;
- када је то у складу са обичајима луке у којој се брод налази.

Возар може да превози робу на палуби брода или у отвореним бродским складиштима у случају да је то договорено са крцатељем или ако је то у складу са обичајима у превозу конкретне робе или то захтевају важећи прописи.

Возар је дужан да преда робу у року који је утврђен у уговору о превозу или, ако такав рок није договорен, у року који би било разумно захтевати од пажљивог возара, узимајући у обзир околности пута и несметане пловидбе.¹¹ Возар је обавезан да преда примаоцу робу у стању у коме ју је и примио.

Предајом робе сматра се стављање на располагање робе примаоцу у складу са уговором о превозу или у складу са обичајима у превозу конкретне робе, или у складу са административним прописима који се примењују у луци искрцаја. Предајом робе се сматра, такође, и принудна предаја робе властима или трећој страни.¹²

2.1.2. Издавање превозне исправе

Возар има обавезу да изда превозну исправу за сваки превоз робе коју прими.

Под превозном исправом, у смислу члана 1. Будимпештанске конвенције, сматра се исправа којом се потврђује уговор о превозу робе и пријем или утовар робе на брод од стране возара, сачињен у форми теретнице или товарног листа или у форми било које друге исправе која се користи у трговини.

Уговор о превозу постоји и ако превозна исправа није издата или је она непотпуна.

Оригиналну превозну исправу потписују возар, заповедник брода или лице које је возар овластио. Превозна исправа је доказ да је уговор закључен, као и да је роба преузета од стране возара ради превоза.

Превозна исправа, било да се ради о теретници или товарном листу, осим назива, садржи следеће податке: назив, боравиште, седиште или пребивалиште

¹¹ Члан 5. Будимпештанске конвенције.

¹² Члан 10, став 2. Будимпештанске конвенције.

возара и крцатеља; назив примаоца робе; име или број брода ако је роба утоварена на брод или напомену у превозној исправи да је роба преузета од стране возара али још није укрцана на брод; луку укрцаја или место преузимања робе и луку искрцаја или место предаје робе; уобичајену ознаку врсте робе и врсту амбалаже, а за опасну робу или робу која загађује животну средину њихову ознаку у складу са важећим прописима или, ако таквих прописа нема, њихову општу ознаку, димензије, број колета или тежину и идентификационе ознаке робе укрцане на брод или преузете ради превоза; у одговарајућим случајевима, напомену да роба мора или може да се превози на палуби брода или у отвореним склadiштима брода; уговорену возарину; за товарни лист – прецизно указивање на то да ли је он оригиналан или је копија; за теретницу – број примерака оригиналa, те место и датум издавања.

Уколико недостаје један или више наведених података то не утиче на правно својство превозне исправе.

Теретницу возар издаје само на захтев крцатеља пре укрцаја робе или пре него што је роба преузета на превоз. Када се као превозна исправа издаје теретница, тада она регулише само односе између возара и примаоца робе, док уговор о превозу и даље одређује однос између возара и крцатеља.

Према Конвенцији CMNI, оригинална теретница представља хартију од вредности која се издаје на име примаоца робе, по наредби или на доносиоца. У месту отпреме роба се предаје само у замену за први лист оригиналне теретнице.¹³ Теретница је и традиционална хартија, што значи да се предајом теретнице преноси и својина на роби која је у њој означена. Теретница значи да је роба на тржишту, пошто пренос теретнице значи и пренос робе која се превози бродом. Ималац теретнице може да обави више правних послова у вези са робом која се превози. Ти послови су прибављање извозних или увозних дозвола за робу, а може се извршити и осигурање робе, те доказати порекло робе. Такође, могу се обавити царинске формалности итд.¹⁴

Поред теретнице, возар може издати товарни лист, који се разликује од ње по томе што он није хартија од вредности, већ представља потврду да је роба примљена ради превоза. Товарни лист прати робу која се превози.¹⁵ Товарни лист се најчешће издаје приликом превоза робе унутрашњим воденим путевима у свим оним случајевима када превозни пут није дугачак и временски кратко траје.

Возар има право да у превозну исправу уноси примедбе које се односе на димензије, број колета или тежину робе, ако основано сумња да су подаци које је навео крцатељ нетачни или ако нема довољно могућности да провери те податке, нарочито у случају када роба није претходно пребројана, премерена или вагана у његовом присуству или када су, без изричитог договора о томе, димензије

¹³ Члан 13. Будимпештанске конвенције.

¹⁴ Вилус, Јелена и др.: *Међународно привредно право*, стр. 370.

¹⁵ Милосављевић, Мирослав: *Привредно уговорно право*, Прометеј, Нови Сад, 2009, стр. 113.

или тежина одређени мерењем газа брода. Поред тога, може да уноси примедбе на податке који се односе на идентификационе ознаке које нису постављене јасно и трајно на самој роби или, у случају упаковане робе, на кутију (вређу, посуде) или колета и које се односе на стање робе према њеном спољашњем изгледу. Превозна исправа у коју је унета нека од наведених примедби назива се „нечистом“.

Када возар не приговори на спољашњи изглед робе сматра се да је роба, према спољашњем изгледу, примљена у добром стању. Таква исправа назива се „чистом“ и представља један од основа за наплату документарног акредитива.

2.2. Права и обавезе крцатеља

2.2.1. Плаћање превознине, достава података, паковање робе и накнада штете

Основна обавеза крцатеља јесте да изврши плаћања која су предвиђена уговором о превозу.¹⁶ Ова обавеза крцатеља се подразумева пошто се возар бави регистрованим делатношћу која има лукративни (добитни) карактер.

Такође, значајна обавеза крцатеља јесте да достави возару, пре предаје робе, у писменој форми податке о роби која се превози.¹⁷ Ти подаци се односе на: димензије, број колета или тежину и коефицијент слагања робе; ознаке потребне за идентификацију робе; врсту, карактеристике и својства робе; инструкције које се односе на царински или административни режим који се примењује на робу; као и остале потребне податке који се наводе у превозној исправи.

Крцатељ је дужан да приликом предаје робе достави бродару сва неопходна пропратна документа.

Крцатељ је у обавези да упакује робу на начин којим би се спречио њен губитак или оштећење од тренутка њеног преузимања од стране возара па све до предаје, као и да предузме потребне мере како би се искључила могућност да роба нанесе штету броду или другој роби која се превози или је спремна за превоз. Он мора да обезбеди одговарајуће означавање у складу са прописима или према правилима и обичајима који су општепризнати у унутрашњој пловидби.

Крцатељ је дужан да укрца, сложи и учврсти робу у складу са правилима и праксом, општеприхваћенима у унутрашњој пловидби.

¹⁶ Члан 6. Будимпештанске конвенције.

¹⁷ Израз „у писменој форми“, осим ако се заинтересована лица не договоре другачије, обухвата ситуацију у којој се информације преносе помоћу електронског, оптичког или било ког другог сличног телекомуникационог средства, укључујући, али не ограничавајући се тиме, телеграф, телекс, телекс, електронску пошту или електронску размену података (EDI), под условом да су те информације доступне за касније коришћење у својству полазних информација (члан 1, тачка 8. Будимпештанске конвенције).

Када се превози опасна роба или роба која загађује животну средину крцатељ је дужан да пре предаје робе писмено обавести возара о опасним карактеристикама робе и ризицима од загађивања, као и о мерама предострожности које треба предузети. Уколико је за превоз опасне робе или робе која загађује животну средину потребна дозвола крцатељ мора да преда потребна документа најкасније у тренутку предаје робе на утовар. Уколико крцатељ не испуни наведене обавезе, возар има право да раскине уговор.

Крцатељ има обавезу да накнади штету у висини трошкова које је имао возар уколико је возар био принуђен да истовари робу или је уништи како би је учинио нешкодљивом.¹⁸

Крцатељ је, на основу објективне одговорности, дужан да надокнади штету и трошкове које су претрпели возар или стварни возар ако подаци или информације о роби која се превози недостају или су нетачни и непотпуни.

Крцатељ одговара за радње или пропусте лица која му помажу у пословању са циљем испуњења преузетих обавеза предвиђених члановима уговора, као за своје личне радње или пропусте.

2.2.2. Располагање робом

Крцатељ има право да располаже робом на тај начин што ће захтевати да возар прекине превоз робе, да промени место предаје или преда робу другом примаоцу а не оном који је наведен у превозној исправи.

Право крцатеља да располаже робом престаје у тренутку када прималац робе, након што роба приспе на предвиђено одредишно место, затражи предају робе, односно када се превоз врши уз издавање товарног листа – од тренутка предаје оригиналa примаоцу робе. Такође, крцатељ престаје да располаже робом када се превоз врши уз издавање теретнице – од тренутка када прималац робе преда другом лицу све примерке оригиналa које он поседује.

У товарном листу крцатељ може уписати да се одриче свог права располагања робом у превозу у корист примаоца робе.

Да би прималац робе могао да остварује своје право располагања над робом обавезан је да:

- у случају када је издата теретница поднесе све оригиналe теретнице пре доласка робе у предвиђено место предаје;
- у случају када је издата нека друга превозна исправа а не теретница поднесе ту исправу која мора садржати нова упутства за возара;
- надокнади возару све трошкове и штете настале извршавањем упутстава;
- у случају искрцаја робе пре доласка у предвиђено место предаје исплати

¹⁸ Члан 7. Будимпештанске конвенције.

договорену возарину у пуном износу, осим ако у уговору о превозу није другачије договорено.¹⁹

3. Одговорност возара за штету

Начелно, одговорност возара у пловидби унутрашњим воденим путевима је строжа него одговорност возара у поморској пловидби.²⁰

Возар одговара за штету која је настала губитком или оштећењем робе после њеног преузимања на превоз, све до њене предаје примаоцу, или за штету насталу због закашњења у предаји робе, ако не докаже да је штета настала услед околности које он као пажљив возар није могао да избегне и чије последице није могао да спречи.²¹

У Конвенцији постоји једна правна норма која упућује на примену националног законодавства. Реч је о одговорности возара за штету која је настала услед губитка или оштећења робе у периоду пре укруцаја робе на брод или након искрцаја робе са брода, што се утврђује у складу са правом државе које се примењује на уговор о превозу.²²

Возар одговара за радње и пропусте својих службеника и заступника чије услуге користи у извршењу уговора о превозу, као за своје личне радње и пропусте, ако та лица поступају у оквиру својих службених дужности.

Возар и стварни возар неће одговарати ако је до губитка, оштећења или закашњења дошло услед радњи или пропуста крцатеља, примаоца робе или лица које је овлашћено да располаже робом, због природних особина робе ради којих је роба била изложена потпуном или делимичном губитку или оштећењу, посебно због ломова, рђе, труљења, сушења, цурења, нормалног кала (у запренини или тежини) или деловања штеточина или глодара, односно због одсуства или неисправне амбалаже, ако је роба по својој природи подложна губицима или оштећењима када није упакована или је амбалажа неисправна итд.

Када је возар одговоран за потпуни губитак робе износ накнаде штете коју је дужан да плати једнака је вредности робе у месту и на дан њене предаје, док у случају делимичног губитка или оштећења робе возар одговара само до висине изгубљене вредности.²³

Тужбе које се односе на уговоре о превозу робе унутрашњим воденим путевима застаревају у року од годину дана од дана када је роба предата или је требало да буде предата примаоцу робе.

¹⁹ Члан 14. и 15. Будимпештанске конвенције.

²⁰ Јанковец, Ивица: *Привредно право*, ЈП Службени гласник, Београд, 1999, стр. 487.

²¹ Члан 16. Будимпештанске конвенције.

²² Исто.

²³ Члан 21. Будимпештанске конвенције.

Закључак

Уговор о међународном превозу робе унутрашњим воденим путевима дефинише се као уговор на основу кога се обавезује бродар да превезе робу од пристаништа које се налази у једној држави до другог пристаништа које се налази у другој држави, у предвиђеном року и у непромењеном стању, и преда је примиоцу или овлашћеном лицу, док се наручилац превоза обавезује да плати превознику.

Такав уговор је регулисан са више правних аката, пре свега општим условима пословања, међу којима су најзначајнији Братиславски споразуми и Општи услови превоза рајнских бродара. Значајан извор је и Конвенција о уговору о превозу робе на унутрашњим воденим путевима (CMNI). Када се појаве случајеви који нису предвиђени Будимпештанском конвенцијом на уговор о превозу примењује се право државе које су странке изабрале, а уколико такав споразум не постоји примењује се право државе са којом је уговор о превозу најближе повезан.

Анализом Конвенције CMNI долази се до закључка да су у њој на добар начин регулисана права и обавезе уговорних страна (возара и крцатеља), као и других субјекта у овој врсти превоза.

Такође, детаљно су регулисани: одговорност возара за штету која је настала услед гubitка или оштећења робе која се превози, случајеви када се возар може ослободити одговорности, обрачун накнаде штете, ограничење одговорности, рокови за подношење захтева за накнаду штете и др.

На крају можемо констатовати да је област која се односи на уговор о међународном превозу робе унутрашњим воденим путевима веома добро регулисана низом правних аката, који пружају солидну основу за будући развој ове врсте саобраћаја.

Литература

1. Васиљевић, М. (2006). *Трговинско право*. Правни факултет у Београду.
2. Вилус, Ј. и др. (2008). *Међународно привредно право*. Правни факултет у Новом Саду.
3. Јанковец, И. (1999). *Привредно право*. ЈП Службени гласник, Београд.
4. Капор, В. (2000). *Уговори робног промета*. Центар за привредни консалтинг, Нови Сад.
5. Милосављевић, М. (2009). *Привредно уговорно право*. Прометеј, Нови Сад.
6. Станковић, М. (2004). *Пословно право*. Самостално издање, Београд.
7. Џарић, С., Трајковић, М. и др. (1979). *Саобраћајно право*. Привредна штампа, Београд.

AGREEMENT ON INTERNATIONAL TRANSPORT OF GOODS ON INLAND ROADS TO THE BUDAPEST CONVENTION (CMNI)

SUMMARY: MODERN transportation has several important characteristics that allow it to be an important factor in the economy of any country. The first characteristic is the economy, which is reflected in the creation of conditions to achieve the economic goals with less transportation cost, enabling the competitiveness of goods on the market, the second feature is the velocity of transport of goods, luggage and passengers, given the intense progress of technology, increasing the capacity of transport resources, their speed of transition from the initial to the final destination and the like. Third, a very important feature of modern traffic safety is of high value freight and passengers to the most remote areas. In order to accomplish the job of transport it is necessary to conclude the agreement. The author has chosen to explore in this paper an agreement on the international carriage of goods by inland waterways, first of all, looking at and critically analyzing the Budapest Convention as an important source of this type of transport which was recently ratified by our Parliament.

KEY WORDS: *transportation, conventions, contracts, property, rights and obligations, responsibilities.*

Prof. dr Ljubo Pejanović
Fakultet za pravne i poslovne studije
„Dr Lazar Vrkatić“, Novi Sad
ljpejanovic@useens.net
Branko Habuš, dipl. ing.

UDK 614.84:629.7
Pregledni rad
Primljen: 15. 10. 2012.
Odobren: 15. 12. 2012.

MERE ZAŠTITE OD POŽARA PRILIKOM UDESA VAZDUHOPLOVA

SAŽETAK: Rad se bavi teorijskom analizom zaštite od požara nastalih usled pada aviona na naseljena i nenaseljena mesta. Kakve su posledice takvih požara, na koji način je ugrožena bezbednost, kako u pogledu ljudskih života tako i u pogledu ekologije.

KLJUČNE REČI: *avion, udes, požar, zaštita, bezbednost.*

Uvod

Koliko su elementarne nepogode opasne i štetne pokazuju mnogobrojne činjenice, kako u drugim državama tako i u Republici Srbiji. U Republici Srbiji je samo u toku 2012. godine došlo do štete od visoke temperature i suše u vrednosti od preko milijardu evra. Kad je reč o požarima, Republika Srbija se suočila sa ovom elementarnom nepogodom, koja je nastala delom ljudskog i delom prirodnog faktora. Tokom jula i avgusta 2012. nastala je šteta od oko 30 miliona evra. Samo 2012. godine je zabeleženo 18.115 požara na otvorenom prostoru, a ti požari su naneli najviše štete u šumama.¹

Udes vazduhoplova na nepristupačnom terenu jedan je od najrizičnijih, komplikovanijih i najvećih opasnosti po bezbednost ljudskih života, kako u samoj avio-olupini tako i onih koji pristupe njihovom spasavanju. Prilikom pada vazduhoplova dolazi do gubljenja ljudskih života, težih povreda, panike i straha, naročito kod onih koji nisu u stanju da pruže pomoć sebi i drugima u datoј situaciji. Pri takvim situacijama ljudi u strahu gube kontrolu i doprinose većem pogoršanju sopstvenog zdravlja i zdravlja drugih ljudi. U takvim situacijama i sami otežavaju i ometaju spasioce u efikasnoj evakuaciji i lokalizaciji požara.

Nastanak elementarne nepogode ovog oblika predstavlja veliku razaračku moć, kojom se u vatrenoј stihiji prouzrokuju pretnje i opasnosti od širenja požara, koji

---

¹ Izjava ministra unutrašnjih poslova i načelnika sektora za vanredne situacije RS, *Kurir*, 8. septembar 2012.

obuhvata ogromne prostore i nameće pretnju svog proširenja na urbanu sredinu. Stoga razvijene zemlje raspolažu efikasnim osmatračkim i izviđačkim misijama koje blagovremeno otkrivaju i dojavljuju nastanak takvih incidenata kontrolnom centru. Međutim, civilni vazduhoplovi se koriste i za ispuštanje genetski modifikovanih organizama (GMO) i kemtrejlsa (hemičkih tragova), koji se izazivaju ispuštanjem preko specijalnih mlaznica koje su povezane sa spremnicima hemičkih sredstava u letelici. Kad je u pitanju ova opasna veštačka pojava, ona se lako može osmotriti i uočiti jer ispušta hemička sredstva u vidu dima ili magle, koja duži period ostaju u vazdušnom prostoru. Ukoliko bi došlo do udesa ove vrste letelice, dodatno bi se pojavili problemi pružanja pomoći ugroženima zbog prisustva materija opasnih po bezbednost zdravlja i života spasilaca i ugroženih lica.

Sistem osmatranja i obaveštavanja predstavlja efikasnu organizaciju i funkciju koja obezbeđuje adekvatno sprečavanje, suzbijanje širenja stihije i evakuaciju ugroženih. Okosnicu rada u sistemu osmatranja, otkrivanja i identifikacije nastanka incidenta čini obrada preciznih podataka o otkrivenoj opasnosti i javljanje dežurnom kontrolnom centru, čime se ostvaruje efikasnost i olakšavaju druge aktivnosti.

Bezbednosne mere zaštite od požara i eksplozija preduzimaju se brzom i efikasnom lokalizacijom nastalog požara, kao i efikasnom intervencijom na smanjenju temperature i presecanju požara koji ugrožava spremnik sa eksplozivnim i zapaljivim materijama – kako ne bi došlo do eksplozije.

Za efikasno spečavanje i evakuaciju ugroženih neophodni su odgovarajući uslovi pristupa nepristupačnom mestu na kome se desio incident, sa raspoloživim kvalitetnim sredstvima i opremom za pristup i transport povređenih i ugroženih, kao i adekvatna sredstva za gašenje požara. U evakuaciji se koriste obučene ekipe za pružanje prve medicinske pomoći, evakuaciju i transport do bezbednog prostora.

Pored preduzetih preventivnih mera u otkrivanju udesa i nastanku požara, neophodne su preventivne mere, radnje i aktivnosti tokom izvođenja akcije u spasavanju ugroženih i lokalizaciji požara. Za sve to neophodno je adekvatno snadbevanje, transport i obezbeđenje ugroženih predela, kako se požar ne bi proširio i na njih. Zatim se obezbeđuje zaštita slučajnih i radoznalih prolaznika. Istovremeno se preduzimaju zaštitne mere prema izvršiocima aktivnosti kako oni ne bi bili u opasnosti od izbijanja novog požara i njegovog okruženja, kao i drugih povreda, zagađenja i oboljenja.

Iz svega navedenog može se zaključiti da udes vazduhoplova u nepristupačnom predelu predstavlja veliku pretnju i opasnost po ljudske živote, uništenje neprocenjivih materijalnih vrednosti i ugrožavanje životne sredine.

Nastanak udesa vazduhoplova

Udes vazduhoplova može biti prouzrokovani izbijanjem požara na nekom od njegovih agregata, usled čega dolazi do oštećenja instalacija i komandi i nastanka udesa na letelici. Udesi i katastrofe civilnih vazduhoplova od posledica požara nastaju na različitim lokacijama:

- u blizini aerodroma za vreme sletanja ili uzletanja;
- iznad urbane sredine preko koje je određen koridor;
- iznad šumskih prostora, livada, reka, jezera, mora i drugih nepristupačnih terena.

Stoga dolazi do opasnosti od širenja i izbijanja novih požara, a samim tim i do novih pretnji po ljudske živote i materijalne vrednosti.

Za šumske požare je neophodno prisustvo kiseonika, koga u šumama ima u velikim količinama, čime se povećava opasnost od širenja i sagorevanja zapaljivih materija. Istovremeno, u šumama postoje velike količine drveta, kao i drugih sastojaka i derivata za sagorevanje. Drvo može da podnese, a da se ne zapali, temperaturu od 100 do 150°C, ako ne postoji plamen. Zagrevanjem drveta na temperaturu između 100 i 150°C dolazi do širenja vodene pare, koje je sve veće ukoliko se temperatura povećava, što je neminovno zbog prisustva lako zapaljivih materija. Drvo pri sagorevanju širi zapaljive plinove, usled čega dolazi do stvaranja drvenog i benzinskog katrana, koji povećava plamen i temperaturu i predstavlja veliku opasnost po prisutne u okruženju i blizini nastalog požara.

Požarne opasnosti u šumama, livadama i urbanoj sredini

U prirodi postoje razne opasnosti, čiji su uzroci različiti, a zbog kojih najčešće nastaju veliki požari. Najčešći uzročnik požara u šumi je udes vazduhoplova, što može dovesti do serije požara koji nastaju kao posledica samog udesa, i to samozapaljenjem ili zapaljenjem lako zapaljivih tekućina (benzin, kerozin, ulje i drugo), koje se rasipaju na velikom prostoru u širini od nekoliko kilometara.

U tom slučaju dolazi do paljenja prosutih materija, stvari, ostataka vazduhoplova, šume, lišća, trave i svega što se nađe u određenom prostoru. Takav požar se razvija velikom brzinom i obuhvata velike prostore, naročito u slučaju vetrova i požarnih oluja koje gutaju sve ispred sebe. U takvom paklu ugroženi su životinjski svet i ljudski životi svih onih koji se u tom i širem prostoru nađu u blizini udesa vazduhoplova. U takvim situacijama mogu biti ugroženi:

- putnici i članovi posade vazduhoplova (poginuli i preživeli);
- lica koja su se slučajno zadesila u šumi;
- slučajni prolaznici u šumi kroz koju vode različiti putevi;
- učesnici u spasavanju ugroženih i mnogi drugi.

Nastanak požara u šumama prestavlja veliku opasnost i pretnju, naročito ako se ima u vidu prisustvo ogromnih količina kiseonika, koji je jedna od glavnih supstanci u sagorevanju i koji potpomaže brže sagorevanje drugih materija. Zapaljenjem velike količine lako zapaljivih materija razvija se veoma visoka temperatura, čime se lako pale i čvrste materije u šumi (ugalj, drvo i sl.) koje se pale na temperaturi od 275°C.

Isto tako, požari iz šuma se prenose na livade pod žitaricama i usevima, koji se

takođe lako pale i predstavljaju novu opasnost, kako po ljudske živote tako i za životinjski svet, prirodna bogatstva i useve. Preko otvorenih poljana sa usevima prolaze putevi na kojima se u svakom momentu nalaze transporti sa raznim materijama, što takođe predstavlja dodatnu opasnost od širenja požara.

Zatim, požari iz šuma mogu biti preneseni u urbana naselja, a mogu nastati i direktnim padom vazduhoplova na naselje, zbog čega mogu nastati nove pretnje po veliki broj ljudi i ogromne materijalne vrednosti. I u urbanim naseljima se nalaze ogromne količine lako zapaljivih materija, na koje se prenose nastali požari i zapaljenje, usled čega dolazi do novih eksplozija i opasnosti po ljudske živote i druge vrednosti.

Požarne eksplozije

Padom vazduhoplova u kome se nalazi velika količina lako zapaljivih materija – kerozina i ulja (koja može iznositi između 20 i 50 tona) – dolazi do eksplozija velikih razmara, zbog kojih se zapaljena tekućina rasipa na velikom prostoru, gotovo istovremeno izazivajući požar. Pojavom požara u planinskim masivima i klisurama, u kojima se nalaze pećine, ostaci rudarskih jama i druge šupljine, dolazi do zapaljenja velikih količina prirodnih gasova, što izaziva eksplozije i dodatnu opasnost za širenje požara, preteći ljudskim životima, životinjskom i prirodnom svetu. Takođe se mora imati u vidu da kroz šume prolaze različiti putevi (auto-putevi, magistrale i sl.) kojima se prevoze lako zapaljive i eksplozivne materije (benzini, plinovi, gasovi, ulja, boje, sirova nafta, eksplozivi, barut i sl.), a koje se mogu naći na putu požarne stihije, paleći se i eksplodirajući, dodatno ugrožavajući živi i prirodni svet.²

Svemu navedenom zajedničko je brzo i naglo oslobođanje energije u veoma kratkom vremenskom intervalu, uz pojavu udarnih talasa i vatreñih lopti, praćenih zvučnim efektom, čime se stvara dodatna pretnja i panika kod ugroženih od požara, koji u strahu mogu počiniti i samoubistvo.

Požarne eksplozije predstavljaju veliku opasnost nakon pada vazduhoplova u nepristupačnim predelima, naročito u šumskim regionima. Nakon pada vazduhoplova dolazi do pucanja rezervoara i prolivanja kerozina, njegovog zapaljenja i eksplozije. Nastankom požara vatra se širi velikom brzinom, uz toplost otvorenog plamena, usled čega nastaje prasak koji se naziva eksplozija. Materije koje se zapale i gorenjem izazivaju eksploziju obično su eksplozivi, pare zapaljivih tečnosti, zapaljivi gasovi i razne prašine.

Eksplozija može nastati kao rezultat različitih procesa pri udesu vazduhoplova u

---

² U jednom od mnogobrojnih primera, juna 1974. u Fliksborou (Engleska), došlo je do isticanja oko 45 tona cikloheksana, koji se našao na temperaturi od 155°C i pod pritiskom od 850 kPa (8,5 bara). Naglim isparavanjem formirao se oblak koji je zapalio neke od peći u krugu hemijskog kompleksa. Prvo je nastao požar, a zatim sa sagorevanje ubrzalo do eksplozije. Područje koje je bilo obuhvaćeno dostizalo je 12,5 km, prilikom čega je poginulo 18, a povredeno 89 ljudi, dok je šteta procenjena na 100 miliona dolara.

lako zapaljivom prostoru kao što su šume sa bogatom količinom zapaljivih sredstava, kojima se pridružuju kerozin i ulja iz vazduhoplova, čime nastaje mešavina zapaljivih i lako zapaljivih sredstava, koja izaziva požar ogromnih razmara uz nastanak učestalih jakih, srednjih i manjih eksplozija.

Do požara i eksplozija dolazi paljenjem para iz avionskog rezervoara. Paljenje i eksplozije nastaju usled pada sa velike visine na tvrdnu podlogu, pri čemu se izaziva silovit udar i pritisak na spremnik sa kerozinom, uz varničenje koje dovodi do zapaljenja i požarnih eksplozija.

Hemijske i radijacione opasnosti

Pojava kontrole i upravljanja klimatskim promenama predstavlja, u stvari, prikrijeve planove o stvaranju najmoćnijeg hemijskog oružja po čovečanstvo, što podržavaju i finansiraju tzv. „borci protiv klimatskih promena“. Navedene aktivnosti su začete ratom u Vijetnamu, zatim 1977, kada je započeta upotreba aluminijumskih čestica koje su izbacivane iz vazduhoplova u stratosferu. Stoga je ova aktivnost veoma aktuelna do današnjih dana. Kad je u pitanju ova pojava, koja se svakodnevno dešava iznad evropskog, a naročito balkanskog prostora, ona predstavlja veliku opasnost zbog izbačenih hemijskih sredstava koja su veoma opasna po bezbednost živog i biljnog sveta, kao i veliku opasnost u slučaju udesa takvih letelica. Same letelice bi predstavljale dodatnu veliku opasnost jer sadrže veliku količinu hemijskih i bioloških materija. To su posebno urađene i modifikovane letelice sa hemijskim i biološkim sredstvima, smeštenim u posudama sa naročito izgrađenim mlaznicama kroz koje se izbacuju te materije u vazdušni prostor. Ukoliko bi došlo do udesa takve letelice došlo bi do prosipanja velike količine opasnih materija, čime bi se dogodila nova ekološka katastrofa, što bi dovelo u opasnost bezbednost biljnog, životinjskog i ljudskog života u datom prostoru. Međutim, došlo bi i do pretnji po spasioce i prisutna lica u takvim uslovima. Osim toga, HAARP sistem, povezan mnogobrojnim antenama, preko kojeg se upravlja kmetrejlsom i klimatskim promenama, drastično utiče i na ljudski organizam putem radijacija.

Stoga bi ostvarivanje bezbednosti i zaštite predstavljalo veliki problem zbog prisustva opasnih materija, neopremljenosti spasilaca za takve namene, a dekontaminacija u nepristupačnom prostoru bila bi neizvodljiva i nemoguća.

Žrtve, povrede i oboljenja usled udesa vazduhoplova

Udesom vazduhoplova na nepristupačnom terenu dolazi do izbijanja požara, eksplozija, otrovnog dima, rušenja drveća i odrona stena i zemlje. Posledice po ljude su mnogobrojne i predstavljaju pretnju gubljenja života, nastanka većih i lakših povreda, psihičkog stresa, nedostatka brze pomoći, hrane, vode, a kod nekih lica i kiseonika.

Najčešće posledice po ljude usled udesa su smrt zbog pada sa velike visine, pa-

danje delova avio-olupina na povređena i nepokretna lica, izliv goriva koji izaziva gušenje, izbijanje požara, pad drveća uzrokovan sagorevanjem u požaru, odron stena i zemlje usled udara vazduhoplova i pojave požara i eksplozija.³ Povređivanje nastaje usled pada sa velike visine, od delova olupine i drugih ostataka, zbog čega povređeni nisu u stanju da sebi i drugima pruže pomoć. Pojavljuje se stres zbog posebnog psihičkog stanja, pri čemu ljudi gube svest i obuzima ih panika, što uzrokuje psihičke poremećaje u kojima se gubi kontrola ponašanja i dovodi u opasnost psihičko zdravlje. U takvom stanju može doći i do samoubistva ili ubistva drugih u rastrojstvu i gubljenju samokontrole. Takve okolnosti i bitisanje u okruženju požara, olupina i odrona kod ljudi izaziva paniku i gubljenje razuma, što otežava borbu za opstanak. Ljudi u takvom stanju predstavljaju opasnost i po lica koja im pružaju pomoć. U takvim uslovima pojavljuje se potreba za konzumiranjem hrane i vode, kojih nema, a to doprinosi dodatnom pogoršanju stanja zarobljenih lica koja duže vreme ne mogu da dobiju adekvatnu pomoć. Stvaranjem kriznih situacija u kojima se ljudi nađu zbog bioloških potreba i borbe za preživljavanje dolazi do novog stresa i pogoršanja krizne situacije. Sve to predstavlja problem spasavaocima. Na sve navedeno se mora računati prilikom pristupa spasavanju ugroženih. Pripadnici spasilačkih ekipa se moraju posebno edukovati i obučavati za takve situacije i probleme koji nastaju u takvim incidentima.

Osmatranje i obaveštavanje o nastanku udesa i požarne elementarne nepogode

U Republici Srbiji nije adekvatno razvijen sistem osmatranja i obaveštavanja o nastanku udesa vazduhoplova i elementarne nepogode koja proističe nakon udesa vazduhoplova i nastanka incidenta. U ekonomsko razvijenim zemljama u svetu razvijen je i organizovan sistem osmatranja i obaveštavanja na celoj teritoriji u okviru kojeg su organizovana osmatranja iz vazduha. Jedan od mogućih i najefikasnijih je osmatranje iz letećih objekata koji su neprekidno smešteni i plove u kosmosu, a kojima raspolaže veoma mali broj država. Drugi vid osmatranja su posebno organizovane letelice za ove i druge namene, koje se često uključuju u kontrolu prostora njihove zone odgovornosti. Treći vid osmatranja i kontrole iz redovnog komercijalnog saobraćaja su posade koje obaveštavaju kontrolu letenja o nastanku incidenta na nepristupačnim terenima.

Kontrola letenja, kao operativni organ za praćenje redovnog komercijalnog saobraćaja, jedan je od redovnih učesnika u obaveštavanju, nakon saznanja o nestanku vazduhoplova sa koridora i radarskog ekrana. U Republici Srbiji jedan od vidova kon-

³ Kad se govori o žrtvama, u ovim slučajevima može doći do ljudskih žrtva zbog više faktora. Samim udesom vazduhoplova ginu putnici i lica ako se nađu na mestu udesa, usled nastanka eksplozije dolazi do žrtava, a zatim, nastankom požara, dolazi do novih žrtava, kao i kod lica koja suzbijaju požare, naročito ako su neobučeni za ovu vrstu požara.

trole prostora su helikopteri MUP-a koji vrše kontrolu saobraćajnica, a samim tim imaju i mogućnost otkrivanja incidenta o kome se ovde govori.

Bezbednosne mere

Mere zaštite od požara i eksplozija pri upotrebi sredstava za gašenje eksplozivnih i zapaljivih materija zahtevaju stručnost i poznavanje, kako gorećih tako i zaštitnih materija, da bi se izbegle opasnosti koje prete spajanjem suprotnih materija. To naročito treba imati u vidu prilikom upotrebe sredstava za gašenje požara izazvanog zapaljenim materijama i gasovima. Prilikom isticanja gasova iz cisterni, rezervoara i pećina na otvorenom prostoru, a naročito ako su obuhvaćeni požarom, javlja se opasnost brzog zapaljenja i eksplozije od koje se stvaraju nove opasnosti po učesnike u obezbeđenju i lokalizaciji požara, te prolaznike.

Neophodni urbanistički i tehnički uslovi za pristup lokalizaciji požara

Jedna od neophodnih i neizostavnih preventivnih mera zaštite ugroženih lica, životinja i biljnog sveta prilikom udesa civilnog vazduhoplova na nepristupačnom ili teško pristupačnom terenu je urbanistička infrastruktura i uslovi.

Urbanistički uslovi za efikasno suzbijanje požara na nepristupačnim ili teško pristupačnim terenima prvenstveno zahtevaju:

- izgradnju pristupačnih puteva do svake planine, klisure, brda i krševitih predela;
- izgradnju prohodnih puteva i staza u urbanim prostorima, pomoću kojih se u svako doba prevoznim požarnim sredstvima može pristupiti svim objektima;
- izgradnju pomoćnih letelišta za sletanje i uzletanje protivpožarnih vazduhoplova u blizini svakog nepristupačnog terena;
- izgradnju pristupnih puteva do reka, rečica, potoka, bara i jezera, radi snadbevanja protivpožarnih vozila vodom;
- izgradnju veštačkih jezera na svakom nepristupačnom terenu gde nema vode;
- izgradnju veštačkih kanala u poljima sa žitaricama;
- izgradnju hidrantske mreže u urbanim i naseljenim prostorima;
- čišćenje zatrpanih potoka, bara i močvara radi mogućnosti snadbevanja vodom i drugih potreba.

Materijalno i tehničko snabdevanje

Da bi se uspešno suzbio nastali požar i sprečilo izbijanje novog neophodno je preduzimanje blagovremenih planskih i finansijskih preventivnih mera, radnji i postu-

paka kojima se planiraju i vrše nabavke sredstava i opreme za gašenje požara, među kojima su:

a) sredstva za gašenje požara

- ispunjenje navedenih urbanističkih uslova;
- obezbeđenje dovoljnih količina vode;
- nabavka potrebnih sredstava za proizvodnju pene;
- nabavka praha za instalacije;
- obezbeđenje dovoljnih količina peska i zemlje na nepristupačnim terenima;
- i druga korisna sredstva za gašenje požara.

b) oprema i tehnička sredstva za gašenje požara

- potrebna oprema koja se koristi uz tehnička sredstva;
- vatrogasne pokretne pumpe;
- ručni i prevozni vatrogasni aparati;
- odgovarajuća terenska vozila pogodna za nepristupačne predele;
- vazduhoplovi za izviđanje požara i vazduhoplovi za lokalizaciju požara;
- specijalne motorne testere za sečenje olupina vazduhoplova i šumskog drveća;
- nabavka i osposobljavanje postojećih vazduhoplova za gašenje požara u šumama;
- kao i druga sredstva i oprema za pristup nepristupačnom terenu.

Sredstva za gašenje požara

Usled udesa vazduhoplova na nepristupačnom terenu (kršoviti predeli, planine, klisure, močvare, neprohodne šume, urbani prostori i sl.) dolazi do dodatnog izbjeganja požara, kako na ostatku letelice tako i na prostoru gde se desio udes. Požar koji nastane na nekom od agregata ili u kabini vazduhoplova uništava instalacije i radne predmete, zbog čega dolazi do udesa, a samim tim i proširenja postojećeg požara, koji se prenosi na ostale delove letelice koji u tom trenutku nisu bili obuhvaćeni požarom. Istovremeno, požar se munjevito prenosi u prostor u koji su se izlile velike količine goriva i maziva, kao i lako zapaljivih sredstava i materija.

Lako zapaljive materije brzo sagorevaju, usled čega dolazi do eksplozija, a time i razbacivanja zapaljive materije u širi prostor i proširenja požara na lako zapaljive materije u prirodi kao što su trava, lišće, šuma ili objekti kad je u pitanju urbani prostor. Time požarna stihija obuhvata različite materije koje munjevito nestaju u plamenu, koji podstiču strujanja i vetrovi, kao i požarna oluja, doprinoseći pojavi mnogobrojnih vrsta opasnosti prema svemu što se nađe na putu navedene pretnje. S obzirom na to da u navedenim uslovima dolazi do sagorevanja različitih vrsta materija – lako zapaljivih, čvrstih brzo gorećih, čvrstih teže gorećih i eksplozivnih – neophodna je upotreba različitih sredstava za gašenje nastalog požara, kao što su:

- voda (H_2O);
- sredstva za kvašenje;
- pena;
- halon;
- prah;
- ugljen-dioksid (CO_2);
- i ostala raspoloživa (pesak, zemlja i sl.) sredstva i oprema.

Navedena sredstva su neophodna za lokalizaciju i suzbijanje požara u slučajevima kada se požar desi:

- u šumskim predelima (lišće, trava, drveće, ugalj i sl.);
- u travnatim poljima (žitarice svih vrsta, štale, kuće, kolibe i slično);
- u urbanim sredinama u kojima se, pored ljudi, nalaze objekti, namirnice, fabrike, sredstva, skladišta opasnih i zapaljivih materija i sva druga sredstva koja su locirana u urbanim prostorima.

Taktika gašenja šumskih požara

Gašenje šumskog požara na nepristupačnim terenima jedna je od najkomplikovanih i najopasnijih aktivnosti u ovoj delatnosti. Problemi, prepreke i teškoće su mnogobrojni i predstavljaju pretnju i opasnost po svakog učesnika zbog:

- brdovitih i planinskih predela i nemogućnosti prilaza;
- velikih i nepremostivih stena i kamenja;
- rečnih i potočnih tokova;
- blatnih i močvarnih terena preko kojih se sredstva za gašenje požara probijaju otežano, veoma teško, a u nekim slučajevima je to i nemoguće;
- visokog i gustog drveća u šumama, između kojeg je nemoguće proći vatrogasnim sredstvima i vozilima;
- snega, snežnih nanosa i odrona u zimskim periodima;
- nastalog požara i opasnosti od eksplozija i drugih ometanja;
- vatreñih oluja, dimova i sličnih pojava koje ometaju pristup vazduhoplovima za gašenje požara.

Stoga je taktika u gašenju požara u navedenim uslovima strateška i predstavlja veoma značajan faktor u organizaciji ovog veoma rizičnog, komplikovanog i nezahvalnog zadatka, jer se radi o spasavanju ugroženih i suzbijanju vatrogasne stihije, tj. elementarne nepogode. Bez adekvatne strategije i usavršene taktike nemoguće je uspešno i bez žrtava sprečiti tragediju i suzbiti elementarnu nepogodu u takvim uslovima. To znači da je neophodno postojanje odgovarajuće strategije za eliminisanje ove vrste prirodne i veštačke pojave, kojom su propisani i razrađeni postupci uključivanja svih potrebnih i neophodnih faktora zaštite i odbrambenih mehanizama u okviru postojećeg zaštitno-požarnog sistema.

Ako se sinhronizuju i organizovano uključe svi faktori zaštite sa raspoloživim sredstvima i opremom postoje mogućnosti za ostvarenje uspeha, ali svaka druga varijanta ne garantuje uspeh i ne daje očekivane rezultate.

Za uspešnu akciju i ostvarenje pozitivnih rezultata u sprečavanju i suzbijanju navedenih pojava neophodno je uključivanje svih raspoloživih subjekata i ustanova koje raspolažu odgovarajućim sredstvima i opremom, kao što su:

- avioni za gašenje požara sa odgovarajućim sredstvima, opremom i obučenim kadrom za te svrhe;
- avioni za osmatranje i otkrivanje udesa i požara kako bi se izvršila blagovremena dojava o nastanku incidenta ove vrste;
- obezbeđena avio-letelišta sa dežurstvom, čime se ostvaruje mogućnost brzog pristupa letelicama i njihovog angažovanja na lokalizaciji požara;
- osnivanje i uključivanje specijalizovanih timova i službi za evakuaciju ugroženih i lokalizaciju nastalog požara, kao i sprečavanje nastanka eksplozija;
- obezbeđenje odgovarajućih sredstava za gašenje požara, kao i drugih navedenih potreba.

Taktički organizovani specijalizovani timovi, jedinice i službe za evakuaciju i suzbijanje požara mogu ostvariti očekivane rezultate pod uslovom da ispune sledeće:

- blagovremeno organizuju pristizanje jedinica za snadbevanje aviona potrebnim sredstvima;
- blagovremeno dojave o pojavi požara;
- pošalju obaveštenje o vrsti šume i predela u kojem je došlo do udesa i nastanka požara;
- prethodno izgrade puteve i staze za pristup ekipama i vozilima do mesta incidenta;
- pripreme dobru organizaciju i kvalitetno rukovođenje akcijom;
- obuče sve pripadnike za ovu vrstu aktivnosti i zadataka;
- organizovano i sinhronizovano sprovodenje akcije na zemlji i u vazduhu kako ne bi došlo do ometanja u akcijama i pretnji po bezbednost prisutnih na terenu i mestu incidenta.

Mogućnost osnivanja centara zaštite u Republici Srbiji

U Republici Srbiji već postoji jedan broj letelišta sa kojih uzleću i na koje sleću avioni za prskanje komaraca i gašenje požara. Sva ta letelišta je neophodno obnoviti i prilagoditi za formiranje požarnih centara na kojima bi se rasporedili dežurni vazduhoplovi i druga sredstva za evakuaciju, spasavanje ugroženih i lokalizaciju požara. Planirani centar za vanredne situacije u Nišu bio bi osnovni i centralni objekat iz kojeg bi se rukovodilo i upravljalo svim situacijama.

Postojeća i raspoloživa letelišta

Na prostoru Republike Srbije postoje mnogobrojna letelišta koja koriste vazduhoplovi Privredne avijacije prilikom zaprašivanja polja i insekata, kao i letelišta aero-klubova za obuku i sportske aktivnosti. Sva ta letelišta ili staze mogu koristiti vazduhoplovi koji bi bili korišćeni u osmatranju požara, njegovom gašenju i pružanju pomoći ugroženim, povređenim i obolelim licima, koja bi brzo bila prebacivana u medicinske centre radi pružanja pomoći ili lečenja.

Moguća i raspoloživa letelišta u Republici Srbiji nalaze se u sledećim gradovima ili naseljima:

Aleksinac, Aleksinačke šume, Aleksandrovac, Biokovo, bosilgradska regija, Brus, Bujanovac, Bor, Bela Crkva, Brezovica, Cer, Deliblatska peščara, Divčibare, Divci, Golija, Goč, Gora, Ibarska klisura, Indija, Javor, Jarak, Pešter, Prijepolje, Pirot, Ponikve, Ruma, Salaš, Suvobor, Sokobanja, Sjenica, Surčin, Fruška gora, Tara, Tutin, Trgovište, Trstenik, Kraljevo, Kopaonik, Knjaževac, Kladovo, Kruševac, Maljen, Mokra gora, Niš, Lebane, Lisičiji jarak, Loznica, Ljubovija, Vlasotince, Vučje, Vidojevica, Vlasina, Vladimirovac, Vranje, Zlatibor, Zlatar, Zvornik, Zrenjanin, Zaječar, Šargan, Šabac i drugim.

Zatim, na prostoru Republike Srbije postoje sportski aerodromi ili letelišta, koji se mogu registrovati za namenske obaveštajne centre u slučaju pojave prirodnih nepogoda, iz kojih bi se upućivale informacije i vršio prijem informacija prilikom pojave neke od nepogoda.⁴ Centri bi pokrivali određenu lokaciju ili teritoriju i u njima bi se skupljale, obrađivale i prosledivale informacije nadležnim organima u vezi sa tom namenom, a oni bi mogli biti formirani u Somboru, Novom Sadu, Beogradu, Zrenjaninu, Valjevu, Boru, Nišu, Leskovcu i Vranju. U tim centrima bila bi instalirana odgovarajuća tehnička sredstva za komunikaciju koja bi povezivala sve centre i glavni centar, u kome bi bio smešten stručni štab ili drugo telo koje bi prikupljalo podatke iz svakog centra i prosledivalo ih odgovornim licima na dalji postupak. U letnjem periodu bi se prikupljali podaci o pojavi elementarnih nepogoda, koje su tada česta pojava, kao i o tehničkim udesima i nesrećama u vazdušnom, železničkom, vodenom i drumskom saobraćaju. U zimskom periodu centri bi prikupljali podatke vezane za dešavanja i nastale promene, nepogode i incidente u saobraćaju i drugim udaljenim prostorima.

Rukovođenje i upravljanje centrima za elementarne nepogode

Na nivou Republike Srbije, tj. u Upravi za zaštitu i spasavanje (sektoru), neophodno je organizovanje posebnog tela koje bi rukovodilo svim centrima u Republici i koje bi upravljalo vanrednim situacijama o kojima je reč. U drugim, tj. regionalnim

⁴ Ljubo Pejanović, *Avioni u gašenju požara*, JAT, Beograd, 1997.

centrima bili bi određeni dežurni organi ili lica, koji bi prikupljali podatke i obaveštavali glavni centar, čiji bi zadatak bio da upravlja letelištima u svom regionu.

Zaključak

Mnogobrojni udesi vazduhoplova na nepristupačnim terenima, u urbanim naseljima, na vodama i sličnim prostorima ukazuju na opasnost i pretnju po ljudske živote zbog neblagovremenog pristupa mestu nastanka incidenta i nemogućnosti pružanja adekvatne pomoći. Ekonomski razvijene države regulisale su delimično ovaj problem, dok nerazvijene i siromašne u svojim planovima i organizacijama ne raspolažu potrebnim specijalizovanim jedinicama ili službama sa adekvatnom opremom za pružanje dragocene pomoći ugroženim i unesrećenim ljudima koji su se našli u određenom vazduhoplovu, kao i onima koji se zateknu na mestu udesa.

U Republici Srbiji i na njenim nepristupačnim terenima, prostorima i planinama još uvek ne postoji prohodni putevi u većini tih prostora da bi im se moglo pristupiti odgovarajućim sredstvima za pružanje pomoći.

Za pristup rekama, jezerima, potocima, kanalima i barama takođe ne postoje izgrađeni putevi da bi se pristupilo plovnim objektima za evakuaciju, kao i snadbevanju vodom za gašenje požara u šumama, na livadama i žitnim poljima.

U mnogim regionima i centrima nisu organizovane odgovarajuće ustanove za pružanje prve medicinske pomoći i lečenje ugroženih i unesrećenih lica, zbog čega se ona moraju transportovati u veće regije i grادove, pri čemu se gubi dragoceno vreme u ukazivanju pomoći životno ugroženima.

Društvo nije ni pokušalo da organizuje malu privrednu, sportsku i drugu avijaciju u izviđanju pojave prirodnih i veštackih nepogoda i prikupljanja obaveštenja o njima da bi se blagovremeno moglo pristupiti evakuaciji, spasavanju ljudi i materijalnih vrednosti, kao i sanaciji požara i drugih oblika ugrožavanja.

Iako u Republici postoji organizovana specijalizovana vazduhoplovna eskadrila u sastavu JAT-a za gašenje požara iz vazduha, ona se ne koristi punim kapacetetom, što je pokazao primer požara u šumama u Republici Srbiji tokom 2008., 2009. i 2012. godine.

Pripadnici štabova i službi za upravljanje rizicima takođe nisu edukovani za ove namene da bi stručno i profesionalno rukovodili akcijama prilikom pojave nepogoda. Kao primer može poslužiti situacija sa požarima u Republici Srbiji, kada Privredna avijacija JAT-a nije bila uključena u gašenje požara u šumama 2008. godine jer rukovodstvo u to vreme nije znalo da takva služba postoji u Republici. Ta ista eskadrila je ubrzo pozvana da gasi požare u šumama Republike Grčke, čije su vlasti pohvalile i nagradile njene pripadnike. Taj i slični primeri pokazuju da ovlašćena lica ovim veoma značajnim aktivnostima ne posvećuju odgovarajuću pažnju i odgovornost i da ne pristupaju odgovarajućoj edukaciji. Mogu se navesti i drugi slični primjeri, kao što su poplave u Vojvodini i katastrofalne posledice šumskih požara tokom leta 2012. godine u Republici Srbiji.

Prema tome, u Republici Srbiji postoji specijalizovana eskadrila za gašenje požara u šumama, na livadama i žitnim poljima iz vazduha, ali se ona mora osavremeniti i dodatno opremiti za nove uslove.

Ne postoje odgovarajući putevi i prilazi nepristupačnim terenima, pa ih je neophodno izgraditi u skladu sa raspoloživim mogućnostima društva.

Organizovanje regionalnih centara za osmatranje, obaveštavanje i upravljanje prirodnim nepogodama i vanrednim situacijama je neophodno i urgentno, u skladu sa mogućnostima.

Edukacija i osposobljavanje kadrova po strukama, profesijama i nivoima jedan je od prioritetnih zadataka vlade i njenih organa, kako bi se izbegle velike žrtve, štete i posledice usled učestalih nepogoda i neprilika koje se dešavaju na našim prostorima.

Pretnje od kemtrejlsâ sa hemijskim sredstvima i HAARP sistemâ za zračenje predstavljaju veliku opasnost, a naročito u slučaju eventualnog udesa takve letelice, jer bi došlo do problema zbog ekološke katastrofe, kao i poteškoća u pružanju pomoći ugroženima. Repetitori iz sastava HAARP sistemâ takođe predstavljaju problem zbog radijacije, usled čega je nemoguća zaštita u postojećim uslovima.

Literatura

1. *Civilna zaštita*, 88/2, NIRO Privredni vjesnik, Zagreb, 1988.
2. *Civilna zaštita*, 89/2, NIRO Privredni vjesnik, Zagreb, 1989.
3. Manojlo Svorcan, „Mjere sigurnosti i sredstva za gašenje požara u drvnoj industriji“, *Obrana i zaštita*, 4–5, Beograd, 1988.
4. Ismailović, Kerim, „Zaštita i spasavanje stanovništva i materijalnih dobara“, *Obrana i zaštita*, 3–4, Beograd, 1989.
5. Hilmo Baručija, „Mjere zaštite od požara i eksplozije prirodnog gasa, biogasa i metana“, *Obrana i zaštita*, 3–4, Beograd, 1989.
6. Dragan Mlađan, „170 godina organizovane zaštite od požara u Republici Srbiji i 140 prve profesionalne vatrogasne službe u Beogradu“, *Bezbednost*, br. 2, MUP RS, Beograd, 2004.
7. Pejanović Ljubo, *Avioni u gašenju požara*, JAT, Beograd, 1997.
8. *Kurir*.

Sajtovi

1. <http://www.youtube.com/>.
2. <http://www.willthomasonline.net>.
3. <http://www.ekopokret.org.rs>.

MEASURES OF FIRE PROTECTION DURING THE ACCIDENT AIRCRAFT

SUMMARY: THIS paper deals with the theoretical analysis of fire protection, caused by the crash of the inhabited and uninhabited places. What are the consequences of such fires, how security is threatened, both in terms of lives and in terms of ecology.

KEY WORDS: *airplane, crash, fire protection, safety.*

SAVREMENI ROBOTI I BEZBEDNOSNE PRETNJE U GLOBALIZOVANOM SVETU

SAŽETAK: Savremeni roboti se koriste pri spasavanju nakon prirodnih katastrofa, industrijskih nezgoda i terorističkih napada. Pružaju neophodne informacije spasiocima o situaciji u opasnom okruženju. Mnoge policije sveta koriste robote da identifikuju i neutrališu eksplozivne naprave i opasne materije. U savremenom svetu roboti su sastavni deo bezbednosti i mogu da obavljaju poslove nadzora, izvidanja i spasavanja. Roboti na bezbednosnim zadacima mogu da se kreću na tlu, patroliraju po vodi ili ispod površine vode, mogu da lete i lebde u vazduhu. Mogu da dostavljaju hranu, lekove i kiseonik ljudima zarobljenim ispod ruševina, istovremeno mapirajući prolaz do njih. Cena robova, zbog masovne potražnje, opada i zbog toga su danas pristupačniji policijama, vatrogasnim i spasilačkim službama mnogih zemalja sveta. Primarni zadatak im je da zamene čoveka u obavljanju opasnih i po zdravlje štetnih poslova.

KLJUČNE REČI: *roboti, bezbednost, senzori, protivdiverziona zaštita.*

Robot se definiše kao kompjuterski upravljan sistem koji izvodi određene radne operacije i može da se kreće u prostoru radi izvršenja radnog zadatka. Da bi robot jednostavnim pokretima mogao da izvodi složene operacije u promenjivoj okolini neophodno je da ima određeni stepen inteligencije. Pod tim se podrazumeva da je u stanju da interpretira informacije o varijacijama u položaju radnih predmeta i o promenama u okolini i da im prilagodi svoje delovanje bez intervencije operatera. Informacije se dobijaju pomoću senzora¹ koji se ugrađuju na manipulator ili njegovu periferiju. Inteligentni roboti pripadaju trećoj generaciji i njihova je osobina da u nepoznatim situacijama mogu da odlučuju i generišu neprogramirane pokrete zahvaljujući obradi kompleksnih informacija dobijenih pomoću senzora, koji su i sami složeni. Prepoznavanje situacije i prilagođavanje promenljivoj okolini baziraju se na elementima veštačke inteligencije. Veći stepen inteligencije podrazumeva veću sposobnost prilagođavanja. Povezivanje između robova i senzora omogućava komunikaciju robova sa okolinom, praćenje radnih funkcija i stanje sistema instaliranih na robotu. Primarnu obradu (preprocesiranje) informacija obavlja lokalni kontroler, a završnu

¹ Senzor je uređaj koji pretvara merenu fizičku veličinu uglavnom u električni signal, odlikuje se malim dimenzijama, izuzetnim tehničkim karakteristikama i sposobnošću obrade signala.

obradu kontroler robota, koji donosi odluke šta treba da se radi, preduzima akcije u saglasnosti s odlukama i nadgleda provođenje akcije (Popović, 1996: 7–17).

Do značajnog napretka u primeni robota u protivdiverzionaloj zaštiti dolazi 70-ih godina XX veka, kada britanska vojska, boreći se protiv Irske republikanske armije, uvodi vojni robot Vilbarov (Wheelbarrow). To je bio robot na daljinsko upravljanje, koji je bio opremljen kamerama, mikrofonima i senzorima za hemijske, biološke i nuklearne agense. On je napravljen da bi locirao improvizovana diverzantska sredstva kao što su auto-bombe, pisma-bombe i sva diverzantska sredstva koja teroristi prave u kućnoj radinosti (en.wikipedia.org).

Savremeni roboti se koriste za neutralisanje diverzantsko-terorističkih sredstava,² izviđanje i osmatranje, konvoj, transport, spasavanje i gašenje požara, te za prveru ljudi i vozila. Roboti se kontrolišu putem radio-kontrole, kabla ili preko satelita. Roboti se dele na kopnene robeote, bespilotne letelice i podvodna robotska vozila.

Protivdiverziona zaštita je tehnička disciplina koja u osnovi obuhvata pronalaženje, neutralisanje, transport, dezaktiviranje i uništavanje svih vrsta eksplozivnih naprava. Pored toga, tim aktivnostima obuhvaćeni su i preventivni pregledi prema planu rada i po upućenim zahtevima, odnosno dojavi o postavljanju eksplozivnih naprava. Protivdiverzionalni pregledi se obavljaju u otvorenim prostorima, stambenim i drugim prostorijama, industrijskim objektima, saobraćajnicama, saobraćajnim sredstvima i drugim mestima na kojima se okuplja veći broj lica, sa ciljem pronalaženja eventualno prisutnih eksplozivnih i drugih opasnih materija koje mogu ugroziti žive i zdravlje ljudi, materijalna dobra i životnu sredinu (Đurković, 2011: 164).

U sledećem delu prikazaćemo najsavremenije robeote koje koriste bezbednosne i spasilačke službe u svetu. To su roboti vorior 710 (Warrior 710), talon (Talon), kohga 3 (Kohga 3), pajp krovler (Pipe Crawler), t-houk (T-Hawk) i sarbot (Sarbot).

---

² Diverzantska sredstva predstavljaju sklop određenih materijalizovanih elemenata, koji u svom osnovnom sastavu sadrže opasne materije (eksplozivne, lako zapaljive, otrovne i radioaktivne), a namenjena su za uništavanje objekata, ugrožavanje života i zdravlje ljudi i druge efekte protiv ljudi i materijalnih dobara. Prema načinu izrade i konstruktivnim rešenjima diverzantska sredstva se mogu podeliti na formacijska i improvizovana. Grupi formacijskih diverzantskih sredstava najčešće pripadaju određena, prema nameni definisana vojna, fabrički izrađena, pojedinačna ili u sastavu određenih kompleta, sredstva, koja se mogu koristiti ne samo u vojnim nego i u terorističkim aktivnostima. Priručna diverzantska sredstva su izrađena od materijala dostupnih diverzantu u vidu improvizovane naprave, koja je namenjena za izvođenje terorističkih aktivnosti. Izgled diverzantskih naprava se prilagođava da bi se postigao odgovarajući efekat smanjene uočljivosti i efekat maksimalnog iznenađenja. Aktiviranje naprave može biti trenutno ili vremenski usporeno.

Robot vorior 710 (Warrior 710)

Slika 1. Robot vorior 710

Ovaj robot može da se koristi za uklanjanje formacijskih i improvizovanih diverzantskih sredstava za izviđanje, podizanje tereta i detekciju eksploziva i drugih opasnih materija.

Ono što kompaniju Aj robot (iRobot), koja proizvodi robot vorior, čini vodećemo na polju protivdiverzione zaštite jeste saradnja sa kompanijom *Icx technologies*, koja je proizvela najbolji senzor za detekciju eksploziva nazvan fajdo (Fido). Taj detektor za eksplozive je trenutno najmanji i najsenzitivniji detektor te vrste na svetu. Senzor i komunikacija su u istom kućištu. Fajdo nema svoju memorijsku jedinicu i ne može da beleži podatke, već preko komunikacionog kanala šalje audio i vizuelne podatke u realnom vremenu nadzorno-upravljačkom terminalu. Fajdov senzor koristi osobitu povećanja fluoroscencije određenih polimera za detekciju tragova eksplozivnih materijala u količinama od 1 kvadrilionitog dela (10^{-15} g). Senzor može da detektuje isparjenja i čestice bez potrebe da se sistem modifikuje, za razliku od drugih senzora (www.icxt.com).

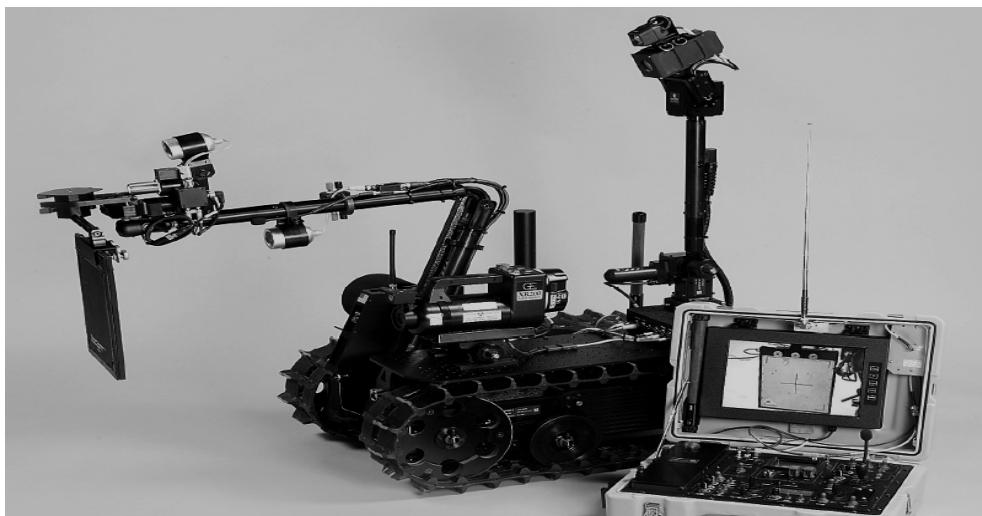
Filip Kojl (Philip Coyle), stariji savetnik pri Centru za odbrambene informacije u Vašingtonu (Center for Defense Information in Washington), kaže da ovi roboti mogu biti korisni u situaciji kada vojnici već pretpostavljaju da je bomba podmetnuta. Međutim, njihovi senzori su skloni pogrešnoj identifikaciji i mogu da pogrešno detektuju eksploziv tamo gde ga zapravo nema. Na to utiču ostaci eksplozivnih ma-

terijala, dim i druge vrste kontaminacija na terenu. Po Kojlovom mišljenju, vojnici bi mogli da izgube poverenje u senzore i na taj način bi oni postali veći problem nego korist.

Narednik američke vojske Šon Bejker (Shawn Baker) je tokom službe u Iraku učestvovao u lociranju i neutralizaciji improvizovanih diverzantskih sredstava koja su postavljana pored puteva. Pre nego što su dobili robote on se sa svojim kolegama udaljavao najdalje što je mogao od sumnjivih predmeta i onda su kuke koje su bile zavezane za konopce prebacivali preko tih sumnjivih predmeta u nadi da će ih demontirati ili aktivirati. Na taj način dva njegova vojnika su poginula. Nakon što su stigli protivdiverzionalni roboti nijedan vojnik nije povređen niti je poginuo, kaže narednik Bejker. On smatra da ćemo tek sada početi da uviđamo prednosti dostignuća nauke u ovoj oblasti (Hannah, 2007: www.msnbc.msn.com/id/17874529/ns/technology_and_science-innovation/t/bomb-sniffing-robots-put-test-iraq).

Tokijska kompanija za distribuciju električne energije napravila je improvizovani robotski usisivač, kako bi uklonila radioaktivnu prljavštinu iz nuklearne elektrane Fukušima. Za te potrebe koriste usisivač snažne jačine, čiji kraj su pričvrstili na manipulatorsku ruku robota vorior. Na taj način inženjeri su daljinskim upravljanjem usisali radioaktivne ostatke i pesak koji je pokrio pod nuklearne centrale nakon razornog cunamija. Cilj ovakvog čišćenja, prema izjavi predstavnika tokijske kompanije za električnu distribuciju, jeste da se smanji izloženost radijaciji zaposlenih, koji moraju da priđu reaktoru kako bi ga popravili (Guizzo, 2011: <http://spectrum.ieee.org/automaton/robotics/industrial-robots/robot-vacuum-sucks-up-radiation-at-fukushima>).

Robot talon

Slika 2. Robot talon

Talon roboti su jaki, izdržljivi, dugotrajni i lagani guseničari koji se koriste u izviđanju, komunikaciji, obezbeđenju, spasavanju i protivdiverzionoj i radiološko-hemijsko-biološkoj zaštiti. Moguće je montirati veliki broj različitih senzora na njega, kao što su senzori toplove, radijacije i raznih gasova. Na robot mogu da se montiraju četiri kamere, uključujući termovizijsku i noćnu optiku sa zum opcijom. Displej omogućava četiri prikaza, poseban prikaz za svaku kameru.

Talon ima tek-1 crno-belu termalnu kameru i tek-2 kolor termalnu kameru, koje se mogu koristiti danju, noću, u sumraku, po kiši, snegu, magli i dimu. Kamere mogu da detektuju ljude, životinje i objekte. Kamere imaju radnu temperaturu od -40°C do +170°C.

Po potrebi, na njega može da se montira zvučnik, što se pokazalo korisnim u situacijama pregovaranja prilikom držanja talaca i prilikom spasavanja. Operater može da čuje šta se dešava u okolini robota, a može i da komunicira s njim preko kodirane bežične linije na razdaljini od 800 metara.

Talon robot ima univerzalni držač koji je kompatibilan sa svim vrstama *pigsticka*.³ Uz držač ide i laserski nišan sa dvostrukim snopom koji operateru omogućava da lakše nanišani.

Na ovaj robot se može montirati i mobilni rendgenski uređaj. Rendgenom se upravlja putem ekrana osetljivog na dodir, koji je ugrađen u upravljačku jedinicu robota. Uređaj koji služi kao generator X-zraka nalazi se na platformi robota, dok se detektor zračenja, koji će izvršiti transformaciju nevidljivih X-zraka u vidljivu sliku, nalazi u robotskoj ruci. Robot se postavlja tako da predmet koji se skenira bude između generatora X-zraka i detektora zračenja. Rendgen uređaji na talonu mogu se nagnuti 30° nagore i nadole. Robot koristi digitalni sistem za obradu slike (www.qinetiq-na.com).

Talon koristi ferstdifender (firstdefender) laserski detektor. Primenom Ramanove spektroskopije⁴ brzo se identificuju nepoznati čvrsti materijali ili hemikalije. Sofisticirani hemiometrijski algoritmi automatski određuju prisustvo mešavina i kontaminiranih hemikalija. Senzor identificuje eksplozive, toksične industrijske hemikalije.

³ *Pigstick* je naprava koja ispaljuje mlaz vode koji prekida strujna kola eksplozivne naprave. Služi za neutralizaciju improvizovanih diverzantskih sredstava. Izumela ga je britanska vojska 1972. godine. Moderne verzije mogu da ispaljuju i tvrde projektile, kako bi neutralisale ili aktivirale diverzantska sredstva.

⁴ Ramanova spektroskopija je spektroskopska tehnika koja se koristi za proučavanje vibracionih, rotacionih i drugih niskofrekventnih prelaza u sistemu. Zasniva se na neelastičnom rasejanju monohromatskog zračenja generisanog laserom u vidljivom, bliskom infracrvenom ili bliskom ultraljubičastom delu spektra. Lasersko zračenje utiče na atome ili molekule iz sistema tako da je energija zračenja fotona koji napuštaju uzorak pomerena naviše ili naniže. Upravo to pomeranje energije daje informaciju o strukturi ispitivanog uzorka. Glavne prednosti Ramanove spektroskopije su mogućnost snimanja spektra iz uzorka u različitom stanju: tečnosti, čvrstih uzoraka, gelova, praha, filmova i sl.

je, agense za hemijsko oružje i narkotike. Laserska sonda se uperi u sumnjivi objekat, što znači da može da vrši detekciju direktno kroz staklo ili providni plastični kontejner (zatvoreni sudovi), čime se izbegava izlaganje rukovaoca potencijalno opasnim supstancama. Senzor zajedno sa robotom može brzo da uporedi sumnjivu supstancu sa velikom bazom podataka koja sadrži čak 10.000 uzoraka različitih eksplozivnih i toksičnih materija i hemijskih agensa. Uredaj ima sopstvenu memoriju i pamti sve podatke, koji se kasnije mogu proslediti drugim uređajima u različitim formatima. Senzor se nalazi u zaptivenom (IP67) kućištu, što znači da može da upadne u i vodu, i koje ga štiti od prašine (www.ahurascientific.com).

Za potrebe američke granične policije talon robot patrolira 17 metara ispod zemlje na granici Sjedinjenih Država i Meksika. Od 2001. godine otkriveno je više od 30 podzemnih tunela ispod granice dve države, koje kriminalne organizacije koriste za šverc ljudi i narkotika. Za policiju je praktičnije da pošalje robota kako ne bi izlagala svoje ljude opasnostima od strane kriminalaca, toksičnih materija i zamki koje postoji u nekim od tih tunela. U decembru 2008. godine eksperți za robotiku iz Nacionalne laboratorije Ajdaha (Idaho National Laboratory) odneli su talon robot opremljen laserom i hemijskim senzorom na granicu sa Meksikom i pustili ga u jedan od tunela. Talon poseduje dovoljno autonomije da završi zadatku kada zbog velike dubine više nije u kontaktu sa upravljačkom jedinicom i da se vратi nazad. RIK tehnologija omogućava robotu da razume i interpretira svoje okruženje i da radi autonomno. Za mapiranje terena i pozicioniranje često se koristi tehnologija snimanja video-kamerom i laserskog skeniranja. Video-kamera snima okruženje a lasersko skeniranje se koristi za određivanje udaljenosti i pozicioniranje. Uz navedeno, koristi se još merenje inercije (ubrzanja) kako bi se povećala stabilnost robota i dobile dodatne informacije o njegovom kretanju (<https://inlportal.inl.gov/>).

Meksiko je interesantna centralnoamerička zemlja sa veoma rasprostranjenim organizovanim kriminalitetom. Samo tokom 2006. godine u međusobnim obračunima narkobandi i njihovim napadima na sve koji im stoje na putu ubijeno je više od 2.000 ljudi. Među žrtvama su bili i policajci, policijski šefovi, tužioci, novinari, lokalni političari (Bošković, Skakavac, 2009: 34–35).

Nedugo nakon što je uveden u upotrebu talon se odlično pokazao na mestu terorističkih napada u Njujorku 2001. godine. Njegova elektronika je tada izdržala da 45 dana zaredom dva puta dnevno bude dekontaminirana.

Robot kohga 3

Slika 3. Kohga 3

Kohga 3 je japanski spasilački robot sa snažnim motorom i sa četiri kompleta gusenica. Na robotu su montirane 3 CCD kamere, termalna kamera, laserski skener, LED svetlo, senzori ugljen-dioksida i senzor nadmorske visine. Ima robotsku ruku dugačku jedan metar sa 4 stepena slobode. Robot može da prolazi kroz ruševine, šut i da se penje na stepenice pod nagibom od 45°.

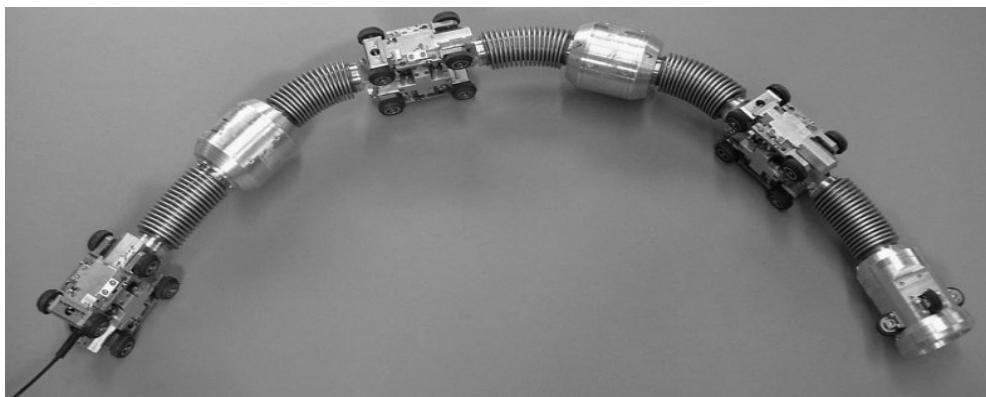
Robot kohga 3 je korišćen za procenu bezbednosti oštećenih građevina nakon razornog zemljotresa i cunamija koji su pogodili Japan u martu 2011. godine. Robot je poslat da proceni štetu u srednjoj školi na ostrvu Honsu, u kojoj je deo plafona otpao i ugrožavao živote spasilaca. Robotizovani ekipi je predvodio Fumitoši Macuno, profesor sa Kjoto Univerziteta i potpredsednik Međunarodnog instituta za sisteme spašavanja (International Rescue System Institute). Pošto su se spasilačke službe plašile na knadnih potresa tla, koje bi mogle da sruše ostatak krova gimnazije, profesor Fumitoši je sa svojim saradnicima poslao kohgu 3 u zgradu škole. Spasioci su ostali na ulazu zgrade i putem laptopa i upravljačke jedinice vodili robota do mesta gde je otpao plafon i tada su CCD kamerama zumirali oštećenje na krovu da bi procenili štetu. Robot je posle toga usmerio svoje kamere prema ruševinama na podu da bi eksperti mogli proceniti da li su oštećeni delovi noseće konstrukcije krova. Nakon toga robot je nastavio sa inspekcijom zgrade, stigavši do poluotvorenih vrata, progurao svoju robotsku ruku na koju je bila montirana kamera kroz uzani otvor vrata i snimio situaciju u sobi. Robotizovana ekipa profesora Fumitošija provela je nekoliko dana u oblastima pogodenim elementarnom nepogodom pomažući spasilačkim ekipama. S obzirom

na intenzitet uništenja, profesor Fumitoši kaže da je njihov doprinos bio minimalan (Guizzo, 2011: <http://spectrum.ieee.org/automaton/robotics/industrial-robots/japan-earthquake-robot-surveys-damaged-gymnasium>).

Nakon razornog zemljotresa i cunamija, koji su pogodili Japan 2011. godine i tom prilikom teško oštetili nuklearnu elektranu Fukušimu, Japan je zatražio međunarodnu pomoć kako bi dobio robote koji bi sanirali posledice nuklearne katastrofe. Tada se u Japanu postavilo pitanje kako je moguće da zemlja koja je poznata po razvoju robotike nema adekvatne robote za saniranje posledica nuklearne katastrofe.

Profesor robotike Satoši Tadakoro sa Tahoku univerziteta u Sendaiju kaže da veliki problem robotima u Fukušimi predstavljaju pukotine i prepreke koje ne mogu preći. Oni su trenutno najkorisniji za merenje radijacije, kako radnici nuklearne centrale ne bi bili ozračeni tokom obavljanja popravki. Vatrogasni roboti koje je Japan proizveo, i koji su veoma efikasni u gašenju požara, nažalost nisu dizajnirani da budu otporni na radijaciju pa se ne mogu uspešno koristiti za tu namenu (Guizzo, 2011: <http://spectrum.ieee.org/automaton/robotics/industrial-robots/japan-robots-to-fix-troubled-nuclear-reactors>).

Robot pajp krovler (Pipe Crawler)

Slika 4. Robot pajp krovler

Pajp krovler su roboti za video i lasersku inspekciju cevovoda. Ovi roboti se uglavnom koriste u nuklearnoj industriji, rafinerijama, hemijskim pogonima, gasovodima, kao i u svim cevovodima do pet stotina metara dužine.

Glava robota omogućava video-inspekciju. Ima dve kamere za horizontalno i vertikalno panoramsko snimanje i treću integriranu kolor kameru. Kamere imaju visoku rezoluciju i 10x zum opciju sa automatskim i manuelnim fokusom. Zbog tih karakteristika pogodne su za inspekciju različitih cevi. Na glavi robota se nalazi lampa sastavljena od LED dioda čiji se intenzitet može kontrolisati.

Pomoću lasera robot je u stanju da pronađe koroziju i deformacije cevi veće od 2 mm. Preciznost lasera je veća od 0,1 mm. Podešavanja lasera su takva da se može koristiti i na reflektujućim, mokrim i neujednačenim površinama. Merenja se mogu obavljati čak i na zakriviljenim delovima cevovoda.

Sam pogon robota sastoji se od tri nezavisne pogonske jedinice koje su fleksibilno povezane. Svaka pogonska jedinica ima dva jednosmerna motora.

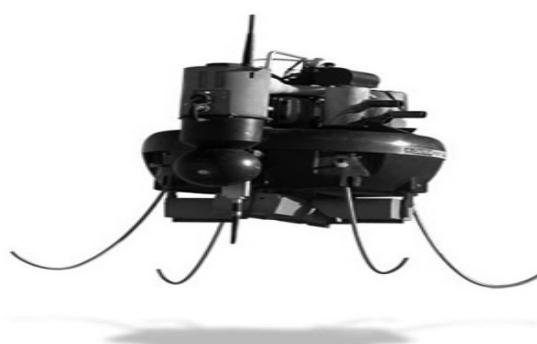
Robot ide brzinom 200 m/h horizontalno i vertikalno i može da savladava krvine (zakriviljenja na cevima) čiji je poluprečnik (radijus) veći ili jednak 1,5 D (gde je D dijametar ili prečnik cevi).

Točkovi, koji su obloženi gumom, naležu na unutrašnjost cevi, pritiskaju ih i ostvaruju trenje, te mogu savladati vertikalne deonice. Točkovi ostvaruju pritisak pomoću sistema opruga ili komprimovanog vazduha.

Specijalnim elektronskim ili optičkim kablom kontrolišu se robot i video-kamera, i preko njega se emituje slika do monitora ili DVD rekordera. Robot i svi elementi na njemu se kontrolišu putem upravljačke jedinice i laptopa.

Robot može da pređe 500 metara cevi – to ograničenje je uslovljeno maksimalnom dužinom kablova. Može da se koristi za cevi čiji je prečnik veći od 7,5 centimetara. Grane i deformiteti na cevi nisu problem. Na robotu se nalazi ultrazvučni i senzor puzajućih struja (veliki problem kod antikorozivne zaštite metalnih cevi). Ta dodatna oprema omogućuje analizu kvarova i problema na cevovodu i omogućuje da detektovani problemi budu rešavani na licu mesta. Roboti za inspekciju cevovoda dostupni su u različitim veličinama, u zavisnosti od prečnika cevi (www.inspector-systems.com).

Bespilotna letelica t-houk (T-Hawk)

Slika 5. T-houk

T-houk je bespilotna mikroletelica koja se lako montira i može brzo da poleti. Lebdi iznad zadatih koordinata i snima kamerom teren ispod sebe. Služi kao podrška naprednim sistemima za prikupljanje podataka, nadzor i izviđanje.

Letelica poleće i sleće vertikalno. Brzina penjanja pri poletanju je 8 m/s. Može da sleti na tačno određenu tačku i poleti s nje. Ruta se može unapred zadati ili letelicu manuelno može voditi operater. T-houk ima gasni motor i bezbedan je za rukovanje. Autonomija leta mu je četrdeset šest minuta. Može da leti po magli, kiši i po peščanoj oluji. Poleće i sleće pri brzinama vetra do 8 m/s. Jednostavan je za transport i njime se može upravljati iz vozila. Ima infracrvenu noćnu kameru, elektrooptičku kameru i može da zumira i prati metu. Letelicom se upravlja radio-kontrolom na razdaljini od 5 do 10 kilometara. Zemaljska stanica čuva četiri sata snimljenog materijala sa senzora. T-houk ima i ugrađen GPS. Horizontalna preciznost pozicioniranja je deset metara a vertikalna šest metara (www.thawkmav.com).

Besposadno podvodno robotsko vozilo sarbot

Slika 6. Sarbot

Sarbot je robot za podvodno spasavanje ljudi. Izuzetno je brz i lako se montira. Razvijen je u saradnji sa vodećim britanskim vatrogasnim i spasilačkim ekipama. Mlaznice robota su pogonjene jednosmernim motorima sa permanentnim magnetima (Brushless DC motor).

Pošto se većina žrtava davljenja nađe 10 do 15 metara od mesta gde su viđeni poslednji put, prostor pretrage je relativno mali. Sarbot može da se montira u roku od četiri minute i čim se porine kreće do mesta gde je žrtva davljenja viđena poslednji put i na tom mestu zaroni. Čim se nađe ispod površine vode šalje video i sonarnu sliku u realnom vremenu do operatera, koji prati situaciju sa obale putem ekrana. Operater upravlja robotom dok ne ugledaju žrtvu i onda joj prilaze i hvataju je za

udove robotskom rukom i izvlače na površinu. Za celu spasilačku akciju dovoljna su dva čoveka.

Robot je opremljen širokougaonom kolor kamerom (0,3 luxa) sa 560 kanala. Kamera je opremljena LED svetlom jačine 700 lumena. Vozilo ima kameru sa šasijom koja se rotira 180°. Na robot je montirana i džemini teh (Tritech Gemini) 720i višesnopni sonar. Integrисани zvučni senzor obezbeđuje oštriju sliku sa preciznim lociranjem. Različite robotske ruke mogu da se montiraju na sarbot, zavisno od potrebe na terenu. Postoje robotske ruke hvataljke i one za sečenje.

Medicinska istraživanja su dokazala da ljudi mogu preživeti bez ikakvih posledica u situacijama kada su se skoro utopili. To se odnosi na situacije kada je voda hladnija od 21 stepena Celzijusa i kada je davlenik spasan u roku od sat vremena, ali neka istraživanja su čak dokazala da to može biti i devedeset minuta (www.seabotix.com).

Zaključak

Teroristički napadi 11. septembra 2001. godine i dešavanja koja su usledila posle njih, kao što su ratovi u Iraku i Avganistanu, značajno su uticali na razvoj savremene robotike i senzora u protivdiverzionoj zaštiti. Od tada su roboti postali važan deo spasilačkih ekipa i učestvovali su u saniranju posledica svih većih katastrofa kao što su zemljotresi, cunami, uragani, naftna zagađenja i teroristički napadi. U takvom ambijentu vojnici, policajci i spasilačke službe su izloženi raznim opasnostima pa je upotreba robota neophodna.

Sva ta dešavanja su povećala tražnju za robotima, snizila njihovu cenu i učinila ih pristupačnijim mnogim zemljama i njihovim stručnim službama.

U nuklearnoj elektrani Fukušimi se pokazalo da je i dalje jedan od najvećih problema robota pokretljivost, jer nisu u stanju da pređu sve prepreke. Nisu mogli da izvedu sve operacije neophodne za saniranje havarisanе nuklearne elektrane. U inspekciji zgrada koje su oštećene u zemljotresu i cunamiju bili su mnogo efikasniji, ali je zbog razmere katastrofe koja je pogodila Japan njihova uloga bila minimalna, čime se pokazalo da i dalje nema dovoljno robotizovanih spasilačkih ekipa.

Robot do sada još nikad nije izvukao živu osobu iz ruševina, ali je zarobljenima donosio hranu, lekove, vodu i kiseonik dok nisu bili oslobođeni. Robot, takođe, može uspešno da mapira put do osobe koja je zatrpana ispod ruševina i da pruži vredne informacije spasilačkim ekipama.

Nakon ekološke katastrofe koja se desila u Meksičkom zalivu, kada je eksplodirala platforma naftne kompanije Britiš petroleum (British Petroleum), pokazalo se da su roboti nezamenjivi i u industrijskoj bezbednosti. Roboti su prišli bušotini nakon eksplozije i na velikoj dubini snimali oštećenje na naftovodu, a uz njihovu pomoć je i zaustavljeni curenje nafte u okean. Roboti su bili ti koji su prikupljali podatke o zagađenosti mora i posledicama koju je nafta izazvala na živi svet.

Takve industrijske katastrofe, ali i prirodne, kao i mogući napadi na energetsku infrastrukturu, predstavljaju pretnju energetskoj i ekološkoj bezbednosti. Zato je pri-

mena robota za inspekciju cevovoda u rafinerijama, gasovodima, hemijskim i nuklearnim postrojenjima isplativa. Jeftinije je ulagati u ovakve sisteme nego kasnije sanirati štete nastale u industriji i eko-sistemu, dok su gubici u ljudskim životima nenadoknadivi.

Savremeni policijski roboti imaju značajnu ulogu u borbi protiv kriminaliteta. Najmoderniji senzori registruju drogu, eksplozive i razne opasne hemikalije. Ti roboti često imaju bogatu bazu podataka o opasnim supstancama i često već na terenu mogu da identifikuju o kojim materijama se radi. Tokom preduzimanja operativno-taktičkih, tehničkih i istražnih radnji ovakva tehnologija može doprineti brzini i operativnosti bezbednosnih službi jer se brže dolazi do indicijalnih činjenica i brže se može ukazati na krug osumnjičenih. U opasnim situacijama robot sa svojim kamerama često može da pruži važne informacije i time spase živote policajaca. Uloga robota u neutralizaciji eksploziva je i dalje nepričekivana. Zbog bezbednosti ljudi upotreba robota u određenim opasnim situacijama je neophodna, efikasna i ekonomična. Čovek koristi robote u protivdiverzionoj zaštiti i spasavanju da bi sačuvao ljudske živote. Koliko će roboti u tome biti uspešni zavisi od tehničkih mogućnosti robota, ali i od samog čoveka koji ga je napravio i njime upravlja.

Literatura

1. Bošković, M., Skakavac, Z. (2009). *Organizovani kriminalitet – Karakteristike i pojavni oblici*. Novi Sad: Fakultet za pravne i poslovne studije, Prometej.
2. Guizzo, E. (2011). Robot Vacuum Sucks Up Radiation at Fukushima Plant. Preuzeto sa: <http://spectrum.ieee.org/automaton/robotics/industrial-robots/robot-vacuum-sucks-up-radiation-at-fukushima>.
3. Guizzo, E. (2011). Japanese Robot Surveys Damaged Gymnasium Too Dangerous for Rescue Workers. Preuzeto sa: <http://spectrum.ieee.org/automaton/robotics/industrial-robots/japan-earthquake-robot-surveys-damaged-gymnasium>.
4. Guizzo, E. (2011). Can Japan Send In Robots To Fix Troubled Nuclear Reactors? Preuzeto sa: <http://spectrum.ieee.org/automaton/robotics/industrial-robots/japan-robots-to-fix-troubled-nuclear-reactors>.
5. Đurković, R. (2011). *Savremena tehnička sredstva u bezbednosnim sistemima*. Novi Sad: Fakultet za pravne i poslovne studije, Prometej.
6. en.wikipedia.org.
7. Popović, M. (1996). *Senzori u robotici*. Beograd: Viša elektrotehnička škola.
8. Hannah, J. (2007). Bomb-sniffing robots put to test in Iraq. Preuzeto sa: www.msnbc.msn.com/id/17874529/ns/technology_and_science-innovation/t/bomb-sniffing-robots-put-test-iraq.
9. www.ahurascientific.com.
10. <https://inlportal.inl.gov/>.
11. www.inspector-systems.com.
12. www.icxt.com.

13. www.thawkmav.com.
14. www.seabotix.com.
15. www.qinetiq-na.com.

MODERN ROBOTS AND SECURITY THREATS IN A GLOBALIZED WORLD

SUMMARY: Modern robots are used for rescue after natural disasters, industrial accidents and terrorist attacks. They provide the necessary information about the situation in dangerous environment for the rescuers. Many police departments in the world are using robots to identify and neutralize explosives and hazardous materials. In the modern world, robots are an integral part of security and can carry out supervision, surveillance and rescue operations. Robots on security tasks can move in soil, water patrol or below the surface of the water, they can fly and hover in the air. Robots can deliver food, medicine and oxygen to the people trapped under the rubble while mapping the passage to them. Price of the robots because of mass demand decreases, and therefore are more affordable today for the police, fire and rescue services in many countries of the world. The primary task is to replace humans in performing dangerous and for health affairs harmful missions.

KEY WORDS: *robots, security, sensors, bomb disposal.*

Prikazi
Reviews

Доц. др Слободан Ђелица
Филозофски факултет
Нови Сад

UDK 327(4971:496.5)"1945/1961"
UDK 94(=18)(091)
Примљен: 15. 2. 2011.
Одобрен: 15. 5. 2011.

АЛЕКСАНДАР ЖИВОТИЋ, ЈУГОСЛАВИЈА, АЛБАНИЈА И ВЕЛИКЕ СИЛЕ (1945–1961)

Београд: Архипелаг, Институт за новију историју Србије, 2011.

Доба хладног рата већ дуже време је незаobilазна тема светске историографије, а последњих година приметно је интересовање наших млађих историчара за место и улогу социјалистичке Југославије у полуековном одмеравању снага Источног и Западног блока. Један од предводника те плејаде, која се ослања на дела пионира истраживања дипломатске историје друге Југославије (Дарка Бекића, Драгана Богетића и других), је доцент Београдског универзитета Александар Животић. Тема његове докторске дисертације, која је широј јавности представљена захваљујући издавачкој кући Архипелаг и Институту за новију историју Србије, јесте однос југословенске државе са својим најмањим суседом током деценије и по након завршетка Другог светског рата.

Своју изузетно обимну студију Животић је започео исцрпним прегледом прошлости односа не само српске, односно југословенске и албанске државе, него и српског и албанског народа од средњовековних времена до 1945. године. Трудећи се да проникне у њихову суштину, аутор се приликом писања увода ослонио на изузетно богату литературу различитог порекла. Анализом веза југословенске и албанске комунистичке партије у току Другог светског рата Животић је започео прву главу која носи наслов *Интензивно савезништво (1945–1947)*. Реч је о периоду током ког је југословенска власт у сваком погледу помагала свог сиромашног суседа, али и имала према њему патералистички однос – врло сличан оном какав је и сама осећала од стране СССР-а. То су године када се размишља о уласку Албаније у састав Југославије, или уједињењу у форми некакве балканске федерације. Аутор исцрпно елаборира такве планове, повезујући их са истовременим најавама препуштања Косова и Метохије Албанији, за шта су се залагали албански, али и неки српски и југословенски комунистички руководиоци.

Друга глава, *Преиспитивања и сумње (1947–1948)*, бави се предвечерјем сукоба Југославије са Информбироом, када јача совјетски утицај у Тирани – истовремено са јављањем осећаја страха у Албанији од југословенског загрљаја. Последице су биле заоштравање односа, отказивање сарадње, оптужбе на

рачун Београда за „империјализам“ и (поновно) отварање албанског питања у Југославији. У наставку се, у склопу треће главе, насловљене једноставно *Сукоб (1948–1954)*, детаљно приказују сви његови аспекти: дипломатски, оружани, пропагандни и други. Неуспеле напоре да се, упоредо са југословенско-совјетским, поправе и југословенско-албански односи описује четврта глава: *Покушај нормализације односа (1954–1956)*. Започети процес нормализације прекинуло је ново размишлажење Југославије и земаља Источног блока поводом Суецке кризе и бурних догађаја у Мађарској.

Петом главом, насловљеном са *Нова конфронтација (1956–1961)*, аутор смело искорачује из усталење периодизације у нашој историјској науци, која спољну политику пре и после 1955/1956. године ретко посматра као једну целину. На овим страницама веома је интересантно прочитати о покушајима Совјета да растућем утицају Титове Југославије у земљама Трећег света парирају истицањем примера муслиманске, а социјалистичке Албаније. Осим тога, из докумената, које аутор детаљно приказује, јасно се види непријатељско деловање Тиране према Југославији, али се назире и реципрочан одговор из Београда. Из тих разлога, али и због албанског проналаска новог патрона – Кине, ново југословенско-совјетско зближење, које је наступило крајем педесетих година, није могло да санира односе Београда и Тиране, који ће остати заострени и у деценијама које су уследиле.

Књига се завршава одличном упоредном анализом личности Јосипа Броза и Енвера Хоџе, по речима самог Животића „неприкосновених политичких и идеолошких ауторитета у својим земљама“. Ауторитет рецензентата (Љубодраг Димић, Андреј Едемски и Јан Пеликан), упоредо са библиографијом која заузима чак двадесет и пет страница, сведочи о вредности ове монографије. На њено чврсто утемељење у архивској документацији указује и број од неколико хиљада напомена које, иако помало успоравају читање, отклањају сваку сумњу у научну заснованост ауторских закључака. Историјски тренутак који је др Александар Животић изабрао да напише и објави ово капитално дело, нажалост, јасно говори о континуитету неспоразума на Балкану.